

Цена

24000

104
3
Люсьен Керен

АМИР ТЕМУР САЛТАНАТИ

Люсьен Керен

АМИР ТЕМУР САЛТАНАТИ

ТОШКЕНТ - «O'ZBEKISTON» - 2016

УЎК: 821.512.133
КБК 63.3(5Ў)
К 360

Француз тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи –
Баходир Эрматов
Такризчи – **Убайдулла Уватов**, филология фанлар номзоди
Махсус муҳаррир – **Хайриддин Султон**

Керен, Л.

К 96 Амир Темур салтанати / Француз тилидан тарж. ва изоҳлар
муаллифи: Б. Эрматов; Махсус муҳаррир: Х. Султон; Сўзбоши
Луи Базен / . – Т.: «O'zbekiston» 2016. 248-бет

ISBN 978-9943-28-570-5

Соҳибқирон Амир Темур ва унинг жаҳон тарихида тутган ўрни ҳақида Францияда ўнлаб тарихий-бадиий ва илмий асарлар яратилган. Мазкур асар 1980 йилда Париждаги «Найот» нашриёти томонидан нашр қилинган. Шундан сўнг яна бир неча бор қайта-қайта босилган бу роман Самарқанд тарихи билан бошланиб, Амир Темурнинг дунёга келишидан умрининг охиригача босиб ўтган ҳаёт йўлини қамраб олади. Унда соҳибқирон барпо этган салтанатнинг кейинги тақдири ҳамда Бобурнинг ҳаётига алоҳида боблар ажратилган. Буюк бобокалонимизнинг Европа қироллари билан ўрнатган муносабатлари ҳақидаги қимматли маълумотлар ҳам илова қилинган.

Асар кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

УЎК: 821.512.133
КБК 63.3(5Ў)

ISBN 978-9943-28-570-5

© Б. Эрматов (тарж.) 2016
© «O'zbekiston» НМИУ, 2016

*Аждодлари ушбу гайриоддий саргузашт-
нинг бош қаҳрамонлари бўлмиш икки қадрдон
дўстига:*

*Амир Темур авлодидан шахзода Ислombек
Худоёрхонга ва юнонистонлик дона Анжелина
авлодидан маркиз Контрерацде Лоцояга бағиш-
ланади.*

СЎЗБОШИ

Амир Темур ёхуд «Темур Хукмдор» каби тарих ғилдирагини ўзгартирган инсонлар жуда кам: унинг 1402 йили Анкара жангоҳида Боязид Йилдирим устидан қозонган кучли ғалабаси Константинополь умрини ярим асрга узайтирди ва бу билан Европани турк истилосидан сақлаб қолди; Тўхтамишхон ва Олтин Ўрдага берган кучли зарбалари эса русларни мўғул мустамлакасидан халос қилди ва Москвага ислохотларни амалга ошириш имкониятини яратди; унинг Якин Шарқ, Эрон ва Шимоли-ғарбий Ҳиндистонга қилган юришлари ушбу минтақаларнинг сиёсий мувозанатини тубдан ўзгартириб юборди.

Пети де ла Круанинг XVIII асрда «Зафарнома»ни француз тилига таржима қилиши натижасида Амир Темур ғарб зиёлилари орасида кенг танилган бўлса-да, бизнинг давримизда ул зотни яхши билишмайди.

У Шарқ мамлакатлари ҳаётида катта из қолдирган, бу ўлкаларда унинг номи машҳур, бироқ шахси ва тарихий роли тўғрисидаги фикрлар бир-бирига қарама-қаршидир; рўй берган воқеалардан сўнг беш юз йил ўтган бўлса-да, Амир Темур бетўхтов баҳсларга сабаб бўлмоқда, у ҳақида турли ривоятлар тўқилмоқда.

Мазкур китобда жаноб Люсьен Керен бу ғаройиб сиймо тўғрисидаги замонавий, баъзан бир-бирига зид тарихий билимларни ойдинлаштиришга, тор мутахассислар гуруҳигагина маълум бўлган айрим маълумотларни кенг китобхонлар ўртасида оммалаштиришга ҳаракат қилади.

Жаноб Керен Амир Темурнинг уч авлод вакиллари: Шохрух Мирзо, Улуғбек ва Бобурга бўлган чуқур ҳурмати биз билан ўртоқлашади.

Амир Темурнинг ўғли ва меросхўри бўлмиш Шохрух Мирзо қирқ йил мобайнида отаси бунёд этган салтанатнинг

катта бир қисмига ҳукмдорлик қилди ва унинг парчала-
ниб кетишининг олдини олди. Адабиёт ва санъат ҳомийси
ҳисобланмиш бу подшоҳ Самарқанднинг гуллаб-яшнаши
учун катта хизмат кўрсатди, мард ва одил ҳукмдор сифа-
тида танилди.

Унинг ўғли Улуғбек ҳоким эмас, балки олим сифатида
донг таратди: дунёда тенги йўқ расадхона яратган бу ал-
лома ўз даврининг энг буюк фалакиётчиси эди, ўзи олиб
борган тадқиқотлар ҳамда араб ва хитой олимларининг
асарларини ўрганиши натижасида у само жисмларининг
биринчи ва энг мукамал жадвалини яратди.

Амир Темурнинг авлодларидан бири бўлмиш Бобур эса
Хиндистонда инглиз мустамлакачилари келгунича ҳукмрон-
лик қилган Буюк Мўғул империясига¹ асос солди.

Кўриниб турганидек, Люсьен Кереннинг ушбу китоби
буюк бир оилага бағишланган бўлиб, унда ёзувчи аниқ
тарихий фактлар асосида соҳибқирон Амир Темурнинг
ёрқин характерини яратган.

Луи БАЗЕН,

*Париюю университетининг
Туркий тадқиқотлар институти директори*

¹ Буюк Мўғул империяси — Хиндистонда Бобур асос солган ва
1877 йилгача давом этган бобурийлар сулоласи Европада шундай
деб аталган. Л. Кереннинг қўлингиздаги «Амир Темур салтанати»
номли асарининг асл матнида атоқли отлар, топонимик атамаларга
изоҳлар берилмаган. Шунингдек, кўплаб муаррихларнинг фикрлари
келтирилган бўлса-да, уларнинг манбалари аниқ кўрсатилмаган.
Бу ишни мутаржим ўз зиммасига олди ва баҳоли қудрат бажаришга
ҳаракат қилди. Шу сабабли ҳам айрим ўринларда бизга боғлиқ
бўлмаган ҳолда баъзи фикрларнинг манбалари кўрсатилмай қолди
(таржимон).

КИРИШ

«Амир Темур адолатни ниҳоятда яхши кўрарди, шу сабабли ҳам унинг салтанатида бирорта инсон беҳуда ранжитилмаган, зулм кўрмаган. У илм-фанни ҳам, илм аҳлини ҳам ҳурмат қилар, энг эзгу мақсади эса бутун салтанатида маданият ва санъатнинг гуллаб-яшнашига эришиш эди. Унинг олийжаноблиги бисёр ва бисёр ҳолларда намоён бўлмишим, алар ҳақида сўйлаб ўтиришнинг ўрни эмасдир».

(Шарафиддин Али Яздий. «Зафарнома», Муқаддима)

«Ўзининг мураккаблиги билан энг зукко инсонларни ҳам ақлдан оздирадиган, узоқни кўра биладиганларни кўр, доноларни подон, давлатмандларни хор ва баландларни паст қиладиган энг гаройиб ёхуд энг огир синовлардан бири – бу Мағрибу Маширқни титратган фотиҳлар сардори... Темурнинг гаройиб саргузаштларидир».

«Амир Темур тарихи», (Ибн Арабшоҳ, Муқаддима)

1370 йилдан 1405 йилгача бўлган даврда зукко бир жаҳонгир Эрон, Ироқ ва Туркистонни забт этди, Сурия, Ҳиндистон ва рус халқларини бўйсундирди, Туркияни мағлубиятга учратди, Дамашк, Бағдод ва Деҳлида зафар кучди, замонасининг энг моҳир жангчилари бўлмиш мўғуллар, мамлуклар ва яничарларни махв қилди.

Бизга Европада Тамерлан (форсча Темурланг – Оқсоқ Темур) номи билан маълум Амир Темур ўттиз беш йилга яқин вақт ичида Осиёни тиз чўқтирди ва тарихан қисқа муддат умр кўрган буюк салтанат барпо этди, унинг пойтахти Самарқандни тенгсиз меъморий обидалар билан безатди.

Амир Темур минглаб ваҳший феодаллару азму шижоатсиз хонлар ўртасида пароканда қилинган Еврооёсиё тахтига даъвогар сифатида майдонга чиққанида эндигина ўттиз тўрт баҳорни каршилаган, ўн йиллик курашлардан сўнгра кичик бир Мовароуннахр хонлигини қўлга киритган эди, холос. У на шаҳзода ва на қудратли хоконнинг меросхўри

эди, балки оддий бир уруг бошлиғи бўлганлиги сабабли, бу ўлка тахтига ғанимларини енгиб ўтирди.

Унинг илк ракиблари Самарқанд вилоятининг шимоли ва шарқидаги кўчманчи, уришқок мўғул урувлари бўлди. Улар бундан бир ярим аср илгари Чингизхон туғи остида бутун Осиё ва Европани тахликага солган енгилмас суворийлар авлодидан бўлиб, шафқатсизлиги билан ажралиб туришарди. Бу «ўрдалар» Россия худудларида, Туркистон тоғу даштларида хўжайинлик қилишарди; кўринадики, улар Мовароуннахр (ҳозирги Ўзбекистон)га кўшни эдилар.

Ғарбда жойлашган Эрон ва Ироқ бой, сернуфуз ва тараккий этган давлатлар бўлса-да, инкирозга юз тутган, уларнинг тахти турли сулолалар ўртасида талаш эди. Улардан нарида эса Сурия ва Мисрнинг хўжайинлари мамлуклар ҳамда яничарлари Европа иттифокчи кўшинларини махв этган усмонли турклар қудратли кучга эга эдилар.

Жанубда, Хуросон ортида жойлашган Хиндистонни туркий қавмдан бўлмиш мусулмон бир султон бошқарар¹, ҳукумат исёнкор хинд кабилаларига қарши курашлардан толикқан бўлиб, Марказий осийлик шиддатли суворийларга бас келолмасди.

Ва ниҳоят, Шарқдаги Буюк Ипак йўлининг мўғул хонлиги ҳимояси остидаги карвонсаройларидан кейин беҳисоб бойликларга эга мажусий Чин ўлкаси ястаниб ётар, унинг бепоён дашту биёбонларини, қудратли кўшинларини Ғарбдан келгувчи ҳар қандай куч ҳам енга олмасди.

Амир Темур ана шу ўлкаларнинг барчасини забт этди, фақатгина Хитойга қўли етмади: бунга ажал халақит берди.

Шундай бекиёс ғалабаларига қарамай Амир Темур осийлик буюк фотиҳлар ичида энг кам танилгандир; у Атилла ва Чингизхонга нисбатан бизга яқин замонда яшаб ўтганига қарамай, унинг номи ва кучган зафарлари европаликларга яхши таниш эмас.

Агар Амир Темур фақатгина жангу жадал ёхуд ашаддий истилолар ишқида ёнган буюк фотиҳ бўлганида эди, у та-

¹ Махмуд Ғазнавий назарда тутилмоқда (тарж.).

рихни кўп ҳам кизиктирмасди. Тўғри, Амир Темур мохир саркарда, битмас-туганмас ғайратга эга раҳбар, қатъиятли, пижоатли жангчи бўлгани рост, бироқ бу – биз у ҳақда билганларимизнинг ҳаммаси эмас.

Унинг шахси мураккаб, қарама-қарши ва ранг-баранг. Шаҳарларни кўрқокларнинг маскани деб ҳисобловчи, кенгликлар ва озодлик нашидасидан маст кўчманчи аждодларидан фарқли бу инсон тиниб-тинчимас бунёдкор эди... У мўғуллар хонадонига куёвлик риштаси билан боғланган бўлса-да, Олтин Ўрда қудратини чилпарчин қилди.

У ўз аскарлари билан ёнма-ён яшар, уларнинг ташвишларини баҳам кўрар, уларга бош бўлиб жангга кира ва бепоён салтанатининг сарҳадларини тинимсиз кезиб юрарди; шундай экан, уни харб юришлари чарчоқларию жанггоҳларнинг оғир ҳаётидан роҳат топгувчи жисмонан мукамал жангчи экан-да, деб ўйласангиз керак? Афсуски, ундай эмас: Амир Темур айнаи куч-қувватга тўлган пайтида бир оёғи ва қўлидан жиддий жароҳат олиб, умр бўйи унинг асоратидан азоб чекди.

Ҳақиқий исми Темурбек бўлмиш Амир Темурни яхши билмаслигимизнинг сабаби у ҳақдаги тарихий маълумотлар йўқлигида эмас, балки кўплаб фактларнинг ҳар хиллигидандир. Унинг набираси Иброҳим Султон бошчилигида 1424 йилда ёзилган «Зафарнома» фикримизни далиллайди.

Ориф ва санъаткор бу шахзода Эрону Ироқдан замонасининг энг кучли муаррих ва котибларини, бобосини кўрган, унга хизмат қилган кекса аскарлар ва мулозимларни ўзи яшаб турган Ҳирот шаҳрига чақиртириб, бутун Осиёдан Амир Темурга алоқадор турк, форс ва араб тилларида битилган барча ҳужжатларни йиғдирган. Иброҳим Султон алломаларни турли гуруҳларга бўлиб, уларга қўлёзмаларни ўрганишни, матнларни таҳлил қилишни, гувоҳларнинг кўрсатмаларини тинглаб, ҳар бир воқеанинг ҳақиқатга энг яқин талқинини аниқлашни буюради. Шаҳзода бу йирик тадқиқотни муаррих Шарафиддин Али Яздийга топширади. Адиб эса форс тилида нафис бир услубда (хаддан ташқари

нафис десак ҳам бўлади) Амир Темур салтанатининг солномасини яратиб, унга «Зафарнома» дея ном беради. Мазкур асарда қаҳрамон идеал ҳукмдори сифатида тасвирланади.

«Зафарнома» битилганидан кўп ўтмай у ҳақида яна бир асар яратилди: бу болалигидаёқ банди қилиниб Самарқандга келтирилган суриялик муаррих Ибн Арабшоҳнинг қаламига мансуб Амир Темурнинг аламзада, бироқ тадқиқотчилар учун қимматли маълумотларга тўла солномаси бўлиб, оқу қорани таниган муаллиф куллик йиллари учун ўч олаётганга ўхшарди.

Мағриблик буюк файласуф Ибн Халдун Амир Темур билан фожиали бир дамда – Дамашқ таслим бўлган кунларда учрашди; унинг ҳикоясидан кўз ўнгимизда тарих илмларининг зукко билимдони, илм-фан аҳлининг раҳнамоси сиймоси намоён бўлади.

Европалик бир киши Самарқандда Амир Темур билан учрашди, у билан суҳбатда бўлди. Бу Кастилия ўлкасининг элчиси Руи Гонсалес де Клавихо эди. У ўз саёҳати ҳақида бебаҳо кундалик ёзиб қолдирди, бироқ унда муаллиф Самарқанд халқининг турмуш тарзи, унинг тарихий ёдгорликлари ҳақида батафсил баён қилса-да, ўзи кўп зиёфатлари ва унутилмас суҳбатларининг шоҳиди бўлган Амир Темур ҳақида узук-юлук маълумот беради.

Кунлардан бир куни Франция қироли Карл VI нинг саройига шарқдан бир руҳоний келади ва унга Амир Темурнинг мактубини топширади¹. Соҳибқирон қиролга дўстона муносабат изҳор этиб, икки мамлакат ўртасида тижорат ишларини йўлга қўйишни таклиф қилганди. Бу ғалати диндор («дўстона муносабатлар» элчиси) сарой аҳлига Амир Темур билан ҳамкорлик қилиш учун зарур маълумотлар жамланган сафарнома тарқатиб, соҳибқирон ҳақида энг илиқ гаплар айтади. Ушбу сафарнома ҳамда Амир Темурнинг зарҳал харфлар билан битилиб, «Куч – адолатда»

¹ Бу ерда гап Султония шаҳрининг (ҳозирги Туркия) епископи Жан (Иоаж) ҳақида боряпти (тарж.)

деган шиори акс этган мухри босилган мактуби француз архивларида сақланмоқда.

Амир Темурнинг ўз рақиблари ва дўстлари билан олиб борган ёзишмаларидан бир қисми топилган. Мактубларнинг оҳанглари турлича: Миср ва Суриянинг мамлук султони-га дағдағали, Франция, Кастилия ва Англия қиролларига мулойим (расмий), Туркия султони Боязидга баландпарвоз, Константинополь императорига, венециялик элчилар ва маршал Бусико¹ раҳнамолиги остидаги генуялик савдогарларга қардошларча номалар битилган.

Амир Темур оламдан ўтгач, унинг ўғиллари ва набиралари муаррих ва шоирларга буюртмалар бериб, «Темурнома»лар ёздиришган; бу китоблар асосан Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида зикр этилган воқеаларга янгича жило беришдан иборат бўлган. Шахзодалар дунё тарихи ҳақидаги (Нух пайғамбардан Искандар Зулқарнайнгача, Чингизхондан Амир Темур ва унинг авлодларигача бўлган даврларни ўз ичига олган) китоблар битилишига ҳам раҳнамолик қилдилар. Зоҳиран тарихий, бироқ моҳиятан афсонавий бу асарларнинг айрим бобларида Амир Темур ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган, бу жиҳатдан Ҳофиз Абрў, Хондамир ва Абдураззоқ Самарқандийнинг асарлари диққатга сазовордир.

Хатто, Яман ҳукмдорларидан бирининг кутубхонасидан ўз мукамаллиги билан катта шов-шувларга сабаб бўлган йирик бир қўлёзма топилган: бу Амир Темур тузуклари бўлиб, унда соҳибқирон тахтга ўтириш ва жанггоҳларда зафар қучишнинг сиру асрорларини баён қилади.

Амир Темур XVIII асрда айниқса Францияда машҳур бўлган: католик диндорлари унинг солномаларини битишган, шарқшунослар Шарафиддин Али Яздий ва Ибн Арабшоҳнинг асарларини таржима қилишган, Вольтер

¹ *Маршал Бусико* — Жан II Бусико (1365—1421) — Франция маршали, Боязидга қарши икки бора жанг қилган (1396 ва 1399), 1401—1407 йилларда Генуя ҳокими. 1415 йили Азинкурда инглизлар томонидан банди қилиниб, ғурбатда вафот этган (тарж.)

эса ўзининг «Тарих ҳақида эсселар»идан бирини унга бағишлаган.

Мутаржимларнинг меҳнатлари зое кетмади, бироқ солномачиларнинг асарлари, асосан, тахт ворислари бўлмиш шахзодаларга қаратилган бўлиб, мутлақ хоқимликни кўкларга кўтарар, зеро бу китобларни ёзишга қироллар буюртма беришар эди. Амир Темурнинг турли андозаларга солинган тарихи улар учун ўрناق бўлиб хизмат қиларди.

Сахнада ҳам Амир Темур образи яратилган. У илк бора Кристофер Марло яратган икки ажойиб трагедиянинг (1587) қаҳрамони бўлди. Бу асарнинг номи бутун бир дастурдан иборат:

«Ўзининг кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган зафарлари билан буюк ва қудратли ҳукмдор даражасига етган ҳамда жанглarda рақибларига солган дахшати ва шафқатсизлиги билан Худонинг Ғазаби дея ном олган Буюк Амир Темур тарихи».

Тарихий нуқтаи назардан бу пьесалар чалқашликлар ва тўқималарга тўла, уларнинг қаҳрамони тили билан эса ўз кишанларидан халос бўлиб, куч-қувватини намоён этишга шай турган Уйғониш даври кишиси сўзлайди:

Тақдирим бутунлай менинг измимда,
Тарих ғилдирагин бурар қўлларим.

(«Амир Темур», 1-қисм, 1-парда, 2-кўриниш)

Орадан бир аср ўтиб Марлодан ўрناق олган италян, испан ва инглиз драматурглари янги пьесалар яратдилар, табиийки, уларнинг сифати анча паст эди. Вивальди эса ундан бугунга келиб бутунлай унут бўлиб кетган опера яратди. Гёте эса ўзининг «Ғарбу Шарқ девони»га қирган поэмаларида Амир Темур помини кўп тилга олади, уларга берган қизиқарли изоҳларида, ҳатто ўзининг Соҳибқирон ҳақида алоҳида асар ёзиш нияти борлигини ҳам маълум қилади.

XIX аср охирига келиб Амир Темур яна тилга олина бошланди. Россия темир йўлининг Марказий Осиёга кириб

бориши туфайли, европалик адиб ва журналистлар Амир Темурни ва Самарқанд меъморий ёдгорликларини кашф қилдилар. Улар ўз саёхатлари натижасида мақола ва китоблар ёзиб, маҳаллий ўзбек халқи орасида кенг тарқалган Амир Темур ҳақидаги афсоналарни келтирганлар. Бу афсоналар муаррихлар учун, бирор қимматга эга бўлмаса-да, шарқ афсоналарининг шайдолари учун бебаҳо дурдоналар эди.

Тарихий мавзудаги замонавий асарларга назар солиб, Амир Темур адибларнинг кичик бир гуруҳини қизиқтирганлигига амин бўламиз. Унга бағишланган асарлар ичида тадқиқотчиларнинг изланишларидан кўра, Амир Темурнинг романтик саргузаштлари акс эттирилган китоблар кўпчиликини ташкил этади.

Люсьен Буванинг теран тадқиқотидан сўнг машҳур муаррих Рене Груссе ўзининг «Даштлар салтанати» асарида Амир Темур таърифига катта ўрин ажратган, бироқ унда адиб ўз қахрамони образи орқали Чингизхон ва унинг авлодлари доимо темурийлардан устун келган, деган галати фикрни олға суради.

Правдин, Ламб, Шампдор, Першерон каби адиблар қаламига мансуб солномаларнинг қиймати асар муаллифларининг бадиий маҳорати билан ўлчанади. Бу асарларда Амир Темур «Хотиралари» («Малфузот» ва «Тузуқот»)га кенг мурожаат қилинса-да, уларга баҳо берилмайди.

Яқинда Жерар Вальтер ва Марсель Брион Амир Темурни ўзларининг «Асрлар ёдгорлиги» мажмуаларидан бири учун қахрамон қилиб танлашди («XV аср тақдирини хал қилган инсон»). Ушбу китобда келтирилган асарлар рўйхати эътиборга моликдир.

Эммануэль Берль ўз асарида Амир Темурнинг Осиё тарихидаги инқилобий таъсири хусусида фикр юритади, аниқ тарихий маълумотларга асосланган бу фикрлар афсуски, атиги уч-тўрт кичик саҳифани эгаллайди, холос. Ўзидан олдинги тадқиқотчиларнинг алдамчи таҳлилларидан кўра қатор илк манбалардан фойдаланган Жан Обен аниқ

далилларга асосланиб ёзилган икки мақоласида XIV–XV асрлар бўсағасида яшаб ўтган соҳибқироннинг кучли ва мураккаб образини яратади.

Шунга карамай Амир Темур ҳақида битилган асарларни таҳлил қилар эканмиз, унинг шахси ва фаолиятининг сиру асрори очиб берилмаганига амин бўламиз.

Самарқандга қилинган унутилмас сафар натижасида Амир Темур ва унинг салтанати ҳақида асар ёзиш фикри туғилган мазкур китоб муаллифи узоқ йиллар давомида олиб борган изланишлари натижасида XV асрдан бери Амир Темур шахси ҳақида битилган қиссаларнинг кўпчилиги бирёқламалиги ва улардаги фактларнинг бири-бирига карама-қарши эканлиги билан ажралиб туришини аниқлади. Мазкур солноманинг асосий мақсади Амир Темур шахсига ҳар томонлама ёндашиш ҳамда унинг тарихан бир сониялик ҳаётини қуршаб олган шахслар ва воқеа-ҳодисаларнинг объектив тасвирини яратишдан иборатдир. Муаллиф назарида мазкур китобда советлар ҳукмронлиги даврида Амир Темур жасади қолдиқларининг анатомик ва паталогик тадқиқ қилиниши ҳамда соҳибқирон Самарқандда бунёд эттирган ажойиб ёдгорликлар ҳақида сўз юритилиши ҳам фойдадан холи бўлмас.

Икки машҳур темурий ҳукмдор – илми нужум алломаси Улуғбек ва Бобурнинг тарихига мурожаат қилмай туриб буюк салтанатнинг инқирозга юз тутиши ҳақида ҳам, бу инқирозга сабабчи шахслар ва воқеалар ҳақида ҳам гапириб бўлмайди.

Муаллиф мазкур асарнинг яратилишида ўзларининг қимматли маслаҳатлари билан дўстона ёрдам берган профессор Луи Базен ва Жан-Луи Баке-Граммонга ўз миннатдорчилигини билдиради.

ЁШЛИК ЙИЛЛАРИ

Амир Темурнинг ватани, қадимий Трансоксиана ёки араблар Мовароуннаҳр деб атаган ўлка – бугунги Ўзбекистон Марказий Осиёнинг қоқ марказида жойлашган. У шимолда Қозовистон, ғарбда Туркменистон, жанубда Афғонистон, шарқда Қирғизистон ва Тожикистон билан чегарадош, Қорақум чўлларию фусунқор Тангри тоғ тизмалари билан ўралган.

Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатой поми билан аталган, қадимий хонлик таркибига кирган бу ўлка XIII асрда Орол денгизидан Ҳиндистоннинг шимолий чегараларигача бўлган катта бир худудни эгаллар, унинг шарқий чегаралари Мўғулистон ва Ҳитойга бориб туташарди. Турли миллат ва элатларни бирлаштирган хонликнинг ғарбий қисмида Бухоро, Самарканд, Кеш, Термиз, Балх, Бомиён, Фазна каби ислом ва будда маданий анъаналарини ўзида мужассамлаштирган бой шаҳарлар жойлашган бўлиб, шимолида эса, аксинча, кўчманчи турк ва мўғул қабилалари макон тутган Туркистон чўллари ва Тарбағатой тепаликлари ястаниб ётарди. Хонликнинг жануби-ғарбий минтақаси – қадимий Қорахитой давлатининг марказида жойлашган Торим дарёси ҳавзасининг ҳам аҳамияти катта бўлиб, бу ерлардан минг йиллик тарихга эга Буюк Ипак йўли ўтар, йўл устида Чин маданияти катта из қолдирган Қошғар, Ёркент, Хўтан, Оксув, Қорашаҳар ва Турфон шаҳарлари жойлашган эди.

Чингизхон иродаси билан бирлантирилган бу вилоятлар Чигатой номи билан аталса-да, аҳолининг асосий қисмини туркийлар ташкил этар, шу сабабли маҳаллий аҳоли гаплашадиган адабий тил «Чигатой туркий тили» дея аталган. Буюк фотиҳнинг ўғли ашаддий мутаассиб бўлиб, бу

хислати учун отаси уни «Қонун назоратчиси» (Ясоқ), деб атаган. Ўзил эса отаси замонида амалда бўлган мўғул анъаналарини сақлаб қолишга катта эътибор берарди. Шу боис ҳам хонлик фуқаролари авлодларининг катта бир қисми XIV асрда ҳам кўчманчилигича қолиб кетди. Улар на шаҳар-қишлоқларда яшай олдилар, на иқтисодий тартиб ва муаммоларни англай билдилар.

Мўғуллар истилосидан бир аср кейин ҳам кўплаб уруғлар – «обок»лар, ўтовларда яшар эди. Улар бой қишлоқ ва шаҳарларга, ҳатто ўз хонликлари таркибига кирувчи айрим шаҳарларга ҳам босқинчилик қилиб ҳаёт кечирардилар.

Анъанавий равишда хайвонларга сифинишни сақлаб қолган, Тангрига («Фалакка») таъзим қилувчи, шаманлар (афсунгарлар)га содик, бошқа миллатларга нисбатан қоқ бу мўғуллар шундоқ ҳам зўрға сақланиб турган хонликни диний-ижтимоий нифоқлар оқибатида жар ёқасига олиб келдилар.

Асосан уйғур миллатига мансуб (илгаридан мўғул истилосида бўлган) камчиликни ташкил этувчи несториан насронийлари ва буддийлар тартиб-қоидаларни кўп ҳам бузишмаса-да, шаҳарларда кўпчиликни ташкил этувчи, тиришқоқ ва меҳнатқаш, мўғулларнинг Ясоқидан фарқли ўлароқ, турли қурбонликлар қилишга, масалан, қўй сўйишга ижозат бергувчи Қуръони қарим ақидаларига риоя қилувчи мусулмонлар тўғрисида бундай деб бўлмасди. Исломни қабул қилган қатор туркий-мўғул уруғлари йирик шаҳарларда тарқалаётган ўзга маданият таъсирига берилгач, аҳвол янада мушкуллашди. Бунинг устига, чингизий шахзодалар билан қўшни Эрон, Қипчоқ ва Хитой хонликлари ўртасидаги нифоқ ва тўқнашувлар натижаси ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

Шу хил диний-ижтимоий қарама-қаршиликлар оқибатида кўхна Чигатой хонлиги 1334 йилда иккига бўлиниб кетди: шимолда ва шимоли-шарқда мўғул урф-одатлари ва анъаналарини сақлаб қолган, ярим ёввойи кўчманчи қабилалар яшайдиган даштлар ва тоғлар ўлкаси Мўғулистон; мар-

казда ва жануби ғарбда эса шаҳар ва қишлоқларда ўтроқ ҳаёт кечирувчи, асосан, мусулмон динига мансуб, исломлашган туркий-мўғул гуруҳлари бошқарган халқлар юрти – Мовароуннаҳр.

Мовароуннаҳрнинг янги хонлиги ўз фаолиятини туркийлашган мўғул уруғлари бошлиқлари тахтга кўтарган Чигатой хонадонидан бўлмиш бир шахзода қўл остида бошлаган бўлиб, ул киши мўғул анъаналарига қатъий риоя қилар, Осиё ҳоконлари, албатта, Чингизхон сулоласидан бўлмоғи керак, деб ҳисобларди.

Бироқ исёнкор уруғбошиларни ўз измига солмоқчи бўлган бу хон, охир-оқибатда мағлубиятга учради ва унинг ўрнини йирик мулкдорлар сардори амир Қозағон эгаллади. Обрў-эътибори кучли, зукко бу инсон ҳийланайрангга уста бўлиб, илоҳий анъаналарга мослашиш йўлини топди ва Чингизхон сулоласидан бўлмиш ақлфаросат бобида ўртамиёна бир кимсани Мовароуннаҳр хони деб эълон қилди: бунинг натижасида у шу кўғирчоқ ҳокон орқали мамлакатни бошқариш имкониятига эга бўлди.

Мўғулистон деб аталмиш иккинчи хонликни бошқараётган Чигатой оиласининг яқинларидан бўлмиш Туғлуқ Темур фақат зулм ва мақр ила тахтни ушлаб турарди. Кучқувватга тўла, уддабурон бу ҳокон буюк аждодининг улкан салтанатини қайта тиклашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. У режасини амалга оширишни бир гуруҳ аъёнлари билан ислом динини қабул қилишдан бошлади. Шу тариқа у ўзини Мовароуннаҳрнинг энг бой шаҳарлари Самарқанд ва Бухоронинг хўжаси ва панохгўйи қилиб кўрсатар, дин уламоларининг қаршилигига учрамас эди. Фақатгина рақиби амир Қозағоннинг обрў-эътибори ва ҳарбий салоҳияти уни ўз кўчманчи суворийлари билан назарида аждодларидан унгагина мерос бўлиб қолган ўлкаларга юриш қилишдан қайтариб турарди.

Шу орада 1336 йил 8 апрелда мўғуллар вайрон қилган ва ўша даврларда Кеш деб аталмиш қадимий Шахрисабз

якинидаги Хўжа Илғор қишлоғида бўлажак буюк Амир Темур дунёга келди.

Унинг отаси, маҳаллий барлос уруғининг бошлиғи бўлмиш Тарағай ўғлига туркий халқларда кенг тарқалган Темур деган исм қўйди.

Амир Тарағай тинчликсевар инсон бўлиб, у ҳарб ишларидан кўра кўпроқ диний вазифалар билан машғул бўларди. Барлос уруғининг кўпчилиги бу борада ўз бошлиғига тенглаша олмасди: қилич билан камондан ажодларидек моҳирона фойдаланувчи бу суворийлар доимо жангга шай туришарди. Тарағайнинг Ҳожи Барлос исмли укаси эса уруғ бошлиғи бўлишга даъво қилиб юрарди.

Самарқанддан юз километрча жанубда, Олой тоғларининг ғарбий қисмида жойлашган Шахрисабз ёхуд Кеш Қашқадарё ва Қизилсув дарёларининг зилол сувлари билан суғорилган зумрад водийнинг қоқ марказини эгаллайди; баҳаво иқлими, серхосил замини ҳамда ям-яшил ўтлоқлари туфайли ҳам бу кентга «Яшил шаҳар» дея ном берилган. Зилол булоқларию ривожланган дехқончилиги боис халқининг қорни тўқ ва усти бут, баланд тоғлар билан ўралган ва барлос уруғининг химояси остидаги Кеш Мовароуннахрнинг энг йирик ва муҳим шаҳарларидан бири эди. Амир Темур уни бежиз ўз салтанатининг илк пойтахти қилиб танламаган, фақат кейинчалик салтанат пойтахти Самарқандга кўчирилди.

Амир Темурнинг болалиги мана шу жаннатмакон Кеш ўлкасида ўтди. Онасидан бевақт ажралган бола жуда эрта эркаклар жамоасига қўшилди. Унинг ҳаёти ғоят оғир кечди: Темурбек ов билан шуғулланар, уруғ молларини боқар ва барлос йигитларига бошчилик қилиб, яқин атрофларга юришлар уюштирар эди.

Баъзан қўшни уруғларнинг чўпонларига қарши куч ишлатишга ҳам тўғри келарди; ана шунда ўк-ёйлар уча бошлар, қилич тиллари ялтирар, хатто қон ҳам тўкилар, мол-холлар эса қўли баланд ёки макри кучлининг ихтиёрига ўтарди. Айрим адибларнинг Амир Темур ўз фаолиятини

мол ўғирлашдан бошлаган, деган нотўғри даъволарининг сабаби ҳам ана шунда бўлса керак.

Темурбек бу хил ўсмирлик машғулотларидан бўш пайтларида Кеш масжидига катнар, такводор отаси Тарағайга муносиб тарзда диний билим олишга интиларди. Унинг шайх ва уламолар мажлисларида тез-тез иштирок этиши ҳамда шариат акидаларини яхши эгаллагани жангари уруф фарзанди бу сохада чуқур таълим олганидан далолат берарди.

Оқшомлари эса у, Марказий Осиёда кенг тарқалган мистик мазҳаб аъзолари – мол-дунёни инкор этиб, хайрсадақа хисобига кун кўрувчи сайёх туркий дарвешлар билан гулхан атрофида узок суҳбатлашарди. Эҳтимол, Тарағай шу мазҳабнинг аъзоси бўлгандир, эҳтимол, Темурбек ҳам уларнинг таълимини олгандир? Бу борада бирон нарса дейиш қийин, фақат шуниси маълумки, ўша дарвешлар бир умр Амир Темурни қўллаб келишди: унга қимматли маълумотларни етказиб туришди, жамоатчилик фикрини ўзгартиришга кодир кучли мафкуравий қурол бўлиб хизмат қилишди. Айтишларига караганда, ҳатто уларнинг пирлари ҳам Кешга таъриф буюриб, Тарағай ўғлининг табиатини узок вақт ўрганишган экан. Натижада улар йигитнинг ғайриоддий хислатларини кашф этдилар, бу хислатлар уни келажакда улкан раҳбар даражасига олиб чиқиши ҳамда унга кўрсатган ёрдамлари эвазига уларни ўз ҳимоясига олиши лозим эди.

Йигирма ёшга тўлган Темурбек Мовароуннахрнинг ҳақиқий беги амир Қозағоннинг саройига бориб, унинг қўшинида хизмат қилиш истагини билдирди. Амир Қозағон ўзи тахтга ўтказган кўнрақ хонни совуққонлик билан у дунёга жўнатганидан сўнг¹ «Хон яратгучи» деган ғаройиб лақаб олган эди. Уни ўта қайсарликда айблаган амир узок қариндошининг қайғули қисматидан тегишли хулоса

¹ Бу ерда ўгадай қон наслидан бўлган Донишмандчохон назарда тутиляпти (тарж.).

чиқарган Чигатой авлодидан бўлмиш бошқа бир шахзодани тахтга ўтказди¹.

Қозағон қаттиққўл, хатто, шафқатсиз, аммо одил ҳукмдор эди. У Кеш барлослари бошлигининг ўғли кўрсатган хизматлар ва ўспириннинг қобилиятини муносиб қадрлаб, уни қиз набираларидан бирига уйлантириб қўйди ва лашкаридаги сараланган бўлинмалардан бирига бошлиқ этиб тайинлади.

Темурбек «Хон яратгучи»га беш йил хизмат қилди. Амир Қозағон илгари ўзи зулм қилган бир мулкдор томонидан ов пайтида ўлдирилди. Бу жиноят оқибатида Мовароуннаҳрда тартибсизликлар бошланиб кетди, уруғбошилар тахт таллашиб ўзаро жангга кирдилар.

Ўз ҳукмдори ҳам кайнотасининг фожиали ўлиmidан сўнг Темурбек Кешга қайтган эди. У оғир хасталикка чалинган отасини кичик бир масжиддан топди. Оксоқоллар ёхуд харбийлар Тарағай баҳодир ўрнига ворис тайинлагунича уруғни Темурбекнинг амакиси Ҳожи Барлос бошқармоқда эди. Амаки ва жиян орасида чуқур ғов пайдо бўлди, зеро уларнинг иккиси ҳам барлослар қавмига яқка ҳоким бўлишни истарди.

Бу орада бутун Мовароуннаҳрда ҳукм сураётган парокандаликдан ташвишланган Мўғулистон хони қачонлардир аждоди Чигатойхон тасарруфида бўлган худудни яна қайтадан ўз қўли остида бирлаштириш ҳаракатига тушди. У қудратли бир қўшин тузиб, Тошкентни қўлга киритди. Сўнг фурсатни бой бермай кўчманчилардан иборат суворийларини Самарқандга бошлади.

Мана шу хужум хавфигина Кеш ҳокимлигини талашаётган амаки-жиян ўртасидаги нифоққа хотима берди. Уларни қарама-қарши қўйган Тарағай баҳодир ҳам оламдан кўз юмган эди. Ҳануз икковига дахлдор ҳисобланмиш меросни сақлаб қолиш ниятида амаки барлосларнинг кичик бир гуруҳи билан Хуросон тараф чекиниб жангга кирди, жияни эса Кешда қолиб, уруғнинг мол-мулкани босқинчилардан сақлайдиган бўлди. Бундай иттифоқдан

¹ Боёнқули ўғлон назарда тутилмоқда (тарж.).

Темурбек усталик билан фойдаланди, шаҳарни талончилардан сақлади ва ўзини расмий равишда барлос уруфининг бошлиғи, Кеш ҳукмдори сифатида танитди.

Мўғулистонда кўтарилган исёнлар сабабли мўғул қўшини кутилмаганда Кешдан кетгач, Ҳожи Барлос ортга қайтиб, ниятини амалга оширмакчи бўлди. Бу сафар энди рақиблар ўз сафдошлари билан жанг майдонида учрашдилар. Шу орада исёнкор Мовароуннаҳр мулкдорларининг таъзирини беришга қатъий аҳд қилган Туғлуқ Темурхон яна пайдо бўлди. Кешда аҳвол бутунлай ўзгарди: Темурбек Туғлуқ Темурга таслим бўлди-ю, уруғбошилиқни сақлаб қолди, Ҳожи Барлос эса ўзига содиқ жангчилари билан Хуросонга кайтди. Афсуски, Туғлуқ Темур юборган лашкарлар уни қувиб етиб, мағлуб этдилар; мўғул қўшинлари таъқибдан қочиб юрган Ҳожи Барлос бир кишлоқда тунаш учун тўхтаган пайтида талончилар томонидан ўлдирилди.

Итоатсиз амирларни қатл эттириб, иттифоқдошларига мол-мулк ва амал таркатган Туғлуқ Темур бутун мамлакатни босиб олди. У Темурбекни Самарқандга таклиф қилиб, уни мўғул қўшинининг бир тумани (минг жангчидан иборат бўлинмаси)га раҳбар этиб тайинлади.

Шундан сўнг у ўғли Илёсхўжани Мовароуннаҳрда қолдириб, ёш бўлишига қарамай, Темурбекни Илёсхўжанинг фавқулодда маслаҳатчиси этиб тайинлади ва ўзи Мўғулистонга қайтиб кетди.

Бахтга қарши Илёсхўжа ўз атрофидаги мўғул зобитларининг таъсири остида маҳаллий аҳоли ва унинг раҳбарларига нисбатан таҳқирли сиёсат юргизиб, қатағон бошлади. Унга қаршилиқ кўрсатишга уринган Темурбек хоннинг газабига учради. Шундан сўнг у Илёсхўжадан бутунлай юз ўгирди ва ўзини Мовароуннаҳр туркийларининг, халқ урф-одатларининг ҳимоячиси деб эълон қилди. Босқинчилар томонидан таъқиб остига олинган Темурбек бир неча содиқ дўсти билан яширинишга мажбур бўлди.

Мақсади Туғлуқ Темурхон томонидан ўз амлокидан қувилган ва интиқом онларини кутиб Мовароуннаҳр

сарҳадлари яқинида юрган қайиноғаси амир Ҳусайн билан учрашиш эди. Қочқинлар саҳро қўйнида жойлашган бир қудук ёнида учрашиб, умумий рақибларидан ўч олиш учун биргаликда курашишга аҳдлашдилар. Бу вақтда иккинсининг лашкарини қўшиб ҳисоблаганда атиги олтмиш кишидан иборат эди.

Уларни банди қилишни ўйлаган Хива ҳокими мингта суворий билан ҳужум қилди; орада бўлиб ўтган тенгсиз жангда ҳокимнинг атиги эллик жангчиси омон қолди, ўзи эса Темурбекнинг найзасидан ер тишлади.

Омон қолган беш киши тоғларга яшириниб, бир неча ой қийинчиликда кун кечиришди. Шундан сўнг Ҳусайн ва Темурбек қўшин тўплаш мақсадида ўз ўлкаларига қараб йўл олдилар.

Темурбек яширин равишда Кешга кириб келди: барлос уруғининг йигитлари уни илиқ кутиб олишди; у билан учрашган дарвешлар эса самарқандлик дўстларига яқин орада Темурбекнинг у ерга бориши ҳақида хабар бериб қўядиган бўлишди. Ҳақиқатан ҳам, унинг салтанат пойтахтига бориб, хонга қарши исён кўтаришдек дадил режаси ҳам йўқ эмасди. Самарқанд атрофидаги қишлоқларга бориб, ҳамма унга яқин-орада босқинчиларга қарши уюштирилажак исённинг йўлбошчиси сифатида қараётганидан қаноат ҳосил қилди.

Қоронғи тунларнинг бирида у қаттиқ қўриқландиган шаҳар марказида пайдо бўлди. Қундуз кунлари у қайиноғасининг ҳарамиде яшириниб ўтирар, опаси Туркон оға емак келтириб, шаҳар янгиликларидан хабардор қилиб турарди. Тунлари эса у девона сифат кийиниб, бозор ва қарвонсаройларни кезиб юрар, соқчиларга чап бериб гап-сўзларга қулоқ тутарди. Зимистон тор кўчаларда дарвишлар билан учрашиб, Самарқандда рўй бераётган воқеалардан вокиф бўларди.

Кунлардан бир куни тонгда, у опасиникидан чиқиб кетаётган пайтда бир гуруҳ йўловчилар уни таниб қолишди ва номини баралла айтиб, қуршаб олишди. Айғокчи орқали бу

вокеадан хабар топган мўғул кўриқчилари уни тутиш пайига тушишди, бироқ фурсат бой берилган эди: Темурбек ўз вақтида яшириниб, шаҳардан чиқиб кетишга улгурганди. Шаҳар ташқарисидаги боғда эса уни яхши қуролланган беш юз нафар сафдошлари кутиб туришарди. Улар Кешга етиб боргач, амир Хусайн ва унинг одамлари кўним топган Кандаҳор тарафларга йўл олишди.

Уларнинг лашкари биргаликда минг суворийга етган эди. Суворийларнинг барчасини етарли маош билан таъминлаш учун Темурбек ва амир Хусайн ўзларининг энг содиқ жангчилари билан исёнкор уруғларга бас келолмаётган Сейистон вилоятининг ҳокими хизматига ёлландилар. Орадан бир неча ҳафта ўтгач улар ғалаённи бостириб, шаҳарда тартиб ўрнатдилар. Ҳоким ваъда қилинган пулларни бериш ўрнига, бу жасур ажнабийларни йўқотиш учун, ўша даврда кенг тарқалган одат бўйича, ўзининг эски фанимлари билан қайта тил топишди.

Сон жиҳатдан ўзларидан кўп бора устун рақиблар томонидан қуршаб олинган мовароуннаҳрлик ботирлар ўч олиш иштиёқида жанг қилдилар. Темурбекнинг мардона жанг қилишини кўрган фанимлар, энг аввало, шу ботирдан қутулиш керак, деган фикрга келдилар. Кўз очиб юмгунча уни ёв камончилари ўраб, унинг устига ёй ўқлари ёмғирини ёғдирдилар. Ўқлардан бири Темурбекнинг ўнг қўли тирсагига чуқур ботди, иккинчиси эса ўнг оёғининг сонини тешиб ўтди. Шунга қарамай фаним тумтарақай қочди, Темурбекнинг яраларига эса малҳам қўйдилар. Ўша пайтда хали у бу икки жароҳат ўзига умри давомида азоб беришини ҳам, бутун Осиёни тиз чўктирса-да, кинояли «оқсоқ» (форсча «ланг») деган лақаб орттиришини ҳам ва шу лақаб остида ҳатто Европада ҳам машҳур бўлишини билмасди. Биз европаликлар эса Темурлангни Тамерланга айлантириб юбордик.

Хасталик даврида Темурбек ҳузурига кўндан-кўп исёнкор гуруҳлар келиб, унинг фармонларига муштазир экаликларини изҳор қилдилар. Темурбек улардан кичик ва

жанговар бир лашкар тузди, бу лашкар эса кўп ўтмай Илёсхўжа унинг йўлларини тўсиш учун юборган махаллий кўшинларни Балх остонасида махв этиб, ўзининг нималарга қодир эканлигини намойиш қилди.

Бу илк муваффақиятдан кейин кўшни Бадахшон вилояти кўшинлари устидан зафар кучилди, аммо у ёқдан қайтаётиб Темурбек лашкарлари дарёнинг нариги қирғоғида уларни кутиб турган энг кучли мўғул зобитлари қўл остидаги ғаним кўшинига дуч келдилар. Замонанинг кучли саркардаси пайдо бўлганидан дарак берувчи оқилона бир ҳаракат Темурбекка сон жихатидан кучли ғаним устидан зафар қозонишга имкон яратди.

Амир Хусайн ва лашкарларининг ярмини дарёнинг бу қирғоғида қолдириб, яккаю ягона кўприкни кўриклашни топширган Темурбек қолган суворийлари билан дарёни кечиб ўтди ва ғаним ортида жойлалган тепаликларни эгаллади. Эртаси куни ғаним жангга кирганида у тепаликлар устидаги хашакларга ўт қўйдирди ва уруш дўмбираларини жаранглатди. Мўғул кўшинлари ўзларини қудратли кўшин томонидан қуршаб олинган деб ўйладилар ва қаттиқ химоя қилинаётган кўприкни қўлга кирита олмагач, тумтарақай қоча бошладилар. Темурбек ва амир Хусайн турли томондан зарбалар бериб ғалабани мустаҳкамладилар.

Бу жанг ниҳоясига етгач, Темурбек лашкарларини Кешга йўллади ва уларга шаҳар деворлари кўриниши билан отлар думига дарахт шохларини боғлаб олишни буюрди. Ўзи томон елдек учиб келаётган чанг булутларини кўрган мўғул ҳукмдори Кешга қудратли бир кўшин ҳужум қиляпти, деб ўйлади ва ўз яқинлари билан шаҳардан қочиб кетди. Темурбек кўшинлари шаҳарни жангсиз эгалладилар ва сардорларининг номини элу юртга баралла маълум қилдилар.

Шу пайтдан бошлаб Осиё халқлари тарихида янги бир афсона пайдо бўлди: бу барлос уруғининг ёш ҳокими Темурбек алангалар шуъласи билан бутун бир кўшинни тор-мор қилгани ва чанг-тўзон ёрдамида бутун бир шаҳарни эгаллагани ҳақидаги афсона эди.

1363 йил, бу воқеадан бир неча ой кейин отаси оламдан ўтгани сабабли Мўғулистон хони этиб тайинланган Илёсхўжа Кеш яқинида кучли ва қақшатқич мағлубиятга учради. Темурбек жанг арафасида бир туш кўрган бўлиб, тушида илоҳий бир овоз агар у ўз вақтида хужум бошласа, муваффақиятга эришишини башорат қилган эди. Темурбек уйқудан уйғониб, бу башоратга қўшинларини ишонтира олди ва шахсан ўзи ғанимга нисбатан кам сонли лашкарини кутилмаган хужумга бошлади. Айнан мана шу жангда унинг илоҳий хислатлари илк бор намоён бўлди ва шу жангдан сўнг унинг замондошлари, у Худонинг ердаги элчиси, дея гапира бошладилар. Замонавий сурялик муаррихлардан бири уни Шайтон иродасини амалга оширувчи банда, деб атаган бўлса, Шарқдан келган бир рухоний Франция қиролига, Темурбек ўз фариштасининг тушида айтган гапларини бажаради, деб етказган.

Илёсхўжа Мўғулистон томонларида дом-дараксиз йўқолгач, Мовароуннаҳр ҳукмдорлари Самарқандга йиғилиб, ўз ораларидан ягона тахт эгасини танлаш учун зимдан кураш бошладилар. Бу курашларнинг олдини олиш мақсадида Темурбек ва амир Хусайн амирларнинг умумий мажлисини чақирдилар, мажлис аъзолари эса анъанага мувофиқ ҳукмдорни Чингизхон авлодлари орасидан танлаш лозимлиги ҳақида қарор қабул қилди. Амирларнинг ҳар бири тахтга кўфирчоқ бир хонни тайинлаб, кези келганда унга ўз сўзимни ўтказаман, деб ўйларди.

Енгилмас ҳукмдор авлодидан бўлмиш керакли одамни дарвиш кийимида кичик бир хонақоҳдан топишди. Ҳукмдорлар бу содда ва кўрқоқ кимсага шохона кийим кийгиздилар ва мўғул анъаналарига мувофиқ қўлларидаги қадах билган тўққиз бора тиз чўкишди. Сўнгра унинг олдидан сафдан ўтдилар.

Оқшом чўккач, Темурбек амирларига дабдабали зиёфат берди ва уларга қимматбаҳо совғалар улашди. У буни – «меҳмонларга саховат кўрсатиш мезбоннинг бурчидир», – деб тушунтирди. Унинг Самарқанд ҳокимлигига

бўлган даъвосини бу тариқа изҳор қилиши қайиноғаси ва дўсти амир Хусайнга ёқмади ва у норозилик белгиси сифатида зиёфатни жимгина тарк этди.

Мажлис Темурбекка «Соҳибкирон», яъни «сайёралар яқинлашган пайтда туғилган инсон» дея ном берди. Одатда бу дабдабали тахаллус Шарк ҳоконларига берилар, бу билан Темурбекнинг илоҳий хислатлари ва режаларининг беҳато амалга оширилиши етарли таъкидланган эди.

Салтанат ҳукмдорини тайинлашдек нозик иш амирларнинг кўнглидагидек ўтгач, улар баҳорни қаршилаш учун ўз амлоқларига қайтиб кетдилар.

Баҳор келиши билан янги кўшин тўплаган Илёсхўжа ҳам қайтиб келди. Ўз кўшинларини тезкорлик билан бир туғ остига тўплаган Темурбек ва Хусайн ғанимга қарши чиқдилар.

Жанг ёмғирдан илвиллаган дарё соҳилида бўлди ва бахтга қарши мовароуннаҳрлик жангчилардан бу сафар омад юз ўгирди. Бизнингча, бунинг асл сабаби жанг айни қизиган пайтида Темурбек ва амир Хусайн тарафдорлари ўртасида пайдо бўлган нифокдадир.

Кейинчалик «Яда» номли тошнинг соҳиби бўлмиш бир мўғул афсунгари томонидан чакирилган ёмғир ва тўфон ҳақидаги ривоятлар пайдо бўлди. Бу сеҳрли тошнинг хусусиятларидан бирига кўра унинг соҳиби истаган вақтда дахшатли ёмғир ёғдира олиши мумкин экан.

Бундан огоҳлантирилган Илёсхўжа кўшини сув ўтмас ўтовлар қуришган, аскарлар эса тунда ўз боргоҳларида хандақлар қазилган эди. Мовароуннаҳрлик жангчилар эса суяк-суякларигача ивиб кетишди. Бунинг устига, тонгни мижджа қокмай қаршилашди. Тонг сахарда улар хаддан ташқари ҳолдан тойган, ивиб, шалаббо ва ғазабнок, ҳолда саф тортишди. Жангда нам тортиб, иплари бўшашиб қолган камонлари ҳеч қандай фойда бермади. Мағлубият билан тугаган бу жанг «Лой жанги» номи билан тарихда қолди.

Аскарларига чекиниш ҳақида буйруқ берган Темурбек ва амир Хусайн Кеш остоналарида ғанимларча ажралдилар.

Кудратли бир мўғул кўшинининг яқинлашиб қолганлиги туфайли Темурбек жанубга, Балх яқинига чекинди.

Бу пайтда ғаним лашкарининг асосий қисми салтанат ҳукмдори ва кўшинлари тарк этган Самарқандга яқинлашиб қолган эди. Бирок Илёсхўжа шаҳар дарвозаларининг ёпиқлиги ва аҳолининг сўнгги нафасигача шаҳарни ҳимоя қилишга қарор қилганини кўриб хайрон қолди. Шаҳарнинг етти ёшдан етмиш ёшгача бўлган барча аҳолиси қўлига тушган нарса билан қуролланиб, кўчаларга тўсиклар курдилар, ҳамда боскинчиларни тошбўрон қилдилар. Мўғуллар кўшини шаҳарга кира олмагач, уни яқиндан қамал қилиш билан кифояланди. Қамалдагилар орасида очлик бошланган пайтда Самарқандни бир мўъжиза қутқарди. Кўшинидаги отлари ўлатга чалинган мўғуллар қамални давом эттиришдан воз кечишга мажбур бўлдилар.

Бу эса Илёсхўжани руҳан чўктирди. У Мўғулистонга қайтиб бориб, янги суворий лашкар тузмокчи эди, бироқ ўз юртига етар-етмас уни дуғлатлар бошлиғи амир Қамариддин ўлдирди ва тахтини эгаллади.

Баҳорда Темурбек ва Хусайн Самарқандга қайтганларида шаҳарни мўғулларга қарши курашиш натижасида вужудга келган халқ ҳукумати бошқараётгани эди. Лафзли амлоқдорлар сифатида улар бузғунчилар – «сарбадорлар»ни ҳибсга олишга аҳд қилдилар. Сарбадорлар амир Хусайн фармонида кўра қатл қилинди. Темурбек эса уларнинг раҳнамоси Мавлонзодани озод қилиб, қайиноғасининг зўравонликларига қарши зимдан кураш бошлади. Амир Хусайн бўлса ўзининг «Хон яратгучи» амир Қозағонга қариндошлигини рўқач қилиб, Мовароуннаҳрнинг қонуний ҳукмдори эканлигига халқни ишонтиришга ҳаракат қиларди. Яқиндагина ўз ёрдами билан Самарқанд хони этиб сайланган кимсанинг қоғоздагина битилган ҳуқуқидан фойдаланиб, амир Хусайн салтанат хазинасини тўлдириш учун амирларга янги солиқ солди. Темурбекка яқин бўлган амир ва зобитларга оғир солиқлар солиш орқали у ўз куч-қудратини намоёйиш

этишни ва шу билан бирга мухолифатни таҳқирлашни назарда тутган эди.

Бу билан Хусайн катта хатога йўл қўйди. Солиқ тўлашга қурби етмаган амирлар Кеш барлослари уруғининг бошлиғига мурожаат қилдилар, у эса ҳеч кимдан мурувватини дариф тутмади. У, ҳатто, Хусайннинг синглиси бўлмиш ўз рафикасининг зебу зийнатларини ҳам қайиноғаси юборган солиқчиларнинг ифлос қўлларига топширди. Уларнинг ҳаммаси қайиноғасининг чўнтагига бориб тушди.

Шундан сўнг амир Хусайннинг хасислиги ва золимлиги, Темурбекнинг эса олижаноблиги ва ўз сафдошларига самимий муносабати ҳаммага аён бўлди. Темурбекка ҳам айнан шу керак эди.

Ўз қўшинларининг кам эканлигига қарамай, у амир Хусайнга уруш эълон қилди ва унинг салтанат тахтига бўлган ҳар қандай ҳуқуқини инкор этди. Мана шундай ҳал қилуви дақиқаларда Темурбек рафикасининг оламдан ўтиши, қайиноға ва куёв ўртасидаги барча муносабатларга чек қўйди.

Орада бўлиб ўтган воқеалар, тортишувлар, макр-хийлалар ва, ҳатто, кучли тўқнашувлар натижасида амир Хусайн қўшинлари мағлубиятга учради, унинг ўзи эса аҳолининг қаршилигига қарамай Балхда қўлга олинди. Баъзи тарихларда Темурбек унинг ҳаётини саклаб қолмоқчи бўлган, аммо унинг сафдошларидан айримлари амир Хусайннинг ортидан хуфиёна кузатиб, ўз хўжаларининг хоҳишига қарши уни ўлдиришган, дейилади. Бироқ бунга ишониб бўлмайди.

Бу хабар тарқалиши билан Мовароуннахрнинг каттаю кичик ҳукмдорлари Балхга ташриф буюриб, волибни табрикларга шошилдилар. Музаффар эса улардан ўзини Чингизхон белгилаган акидаларга мувофик Мовароуннахр ҳукмдори деб сайлашларига умид боғлаётганини маълум қилди. 1370 йил 10 апрелда Амир Темур оқ кигиз устидан жой олди, уруғларнинг бошлиқлари ва маросимда қатнашган барча тиз чўкиб, унга олқишлар ўқиди ҳамда устидан тилла танга ва қимматбаҳо тошлар сочишди.

Мўгул анъаналарига биноан бўлиб ўтган бу маросимдан сўнг янги шоҳ оммага ўзини на хон ва на хоқон деб атамасликни, аксинча, ислом ақидаларига содиқ оддий амир ёхуд Улуғ амир деб аташларини уқтирди. Бу пайтда у эндигина ўттиз тўрт ёшга тўлган эди.

Амир Темур ишни бадбахт Хусайн тортиб олган пул ва зеб-зийнатларни эгаларига қайтаришдан бошлади, кейин эса ўзига қарши курашда рақибини кўллаб-қувватлаган Балх шаҳри аҳолисининг бир қисмини жазолади.

Бу билан Улуғ амир қасос олишни ўйлагани йўқ, аксинча, ванимлар билан ҳамкорлик қилишнинг оқибатини аҳолига кўрсатиб қўйди. Салтанати сарҳадларининг кун сайин кенгайиб бориши, пировард натижасида аҳоли сонининг ҳаддан ташқари ортиб кетиши уни шу усулда иш юритишга ундар, зеро у бир юртдан йироқлашишга улгурмай, ортидан бузғунчилар исён кўтара бошларди.

Мўгул хонлари одатда ўз қўшинларига аскарлар етказиб бергувчи кўчманчи қабилалар яқинига тикилган чодирда яшашни удум қилган эдилар. Амир Темур бу анъанадан воз кечди ва шаҳарда, ўтроқ халқ орасида яшашни ихтиёр этди.

У, дастлаб, салтанатининг пойтахти қилиб Кешни танламоқчи бўлди, бироқ унинг четда жойлашганлиги, денгиз сатҳидан анча баланддалиги, қиш фаслида йўлларида қатновни қийинлаштирувчи оғир иқлимийо янги бинолар барпо этиш имкониятининг чекланганлиги сабабли, у ўз фикрини ўзгартирди.

Амир Темур Самарқандга йўл олди ва у ерни салтанатининг бошкенти деб эълон қилди, зеро шаҳар ўз ўтмиши ва географик ўрни билан ҳам ана шундай шарафга лойиқ эди.

САМАРҚАНД ТАРИХИ

Самарқанд тарихи афсона ва ривоятлар билан йўғрилган. Замонавий шаҳарнинг шимоли-ғарбида, Тошкент йўли ёқасида Афросиёб деб аталмиш узун, кимсасиз тепалик мавжуд бўлиб, у «Шоҳнома» асари орқали китобхонларга яхши маълум. Айнан мана шу ерда, дунё жуғрофий харитасида Самарқанд номи илк бора пайдо бўлгунича бир ғаройиб шаҳар – замон тушунчаларига бўйсунмас, ер ости қошоналарида, тепаликлар тагида мавжуд эди.

Зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»да ривоят килинишича, бу ерларни саҳройи қабилаларнинг ҳукмдори, қудратли сеҳргар Афросиёб исмли шоҳ макон қилган экан. Ўз куни битганини пайқаган шоҳ ўлим худоси Астивихаднинг жазосидан қочиш ниятида тепаликлар остида улкан бир қошона қурдирган ва у ерга чекинган экан.

Шоҳ қолган умрини мана шу ерда, тепаликда, қудратли миноралар билан ўралган, ер остидаги баландлиги минг одам бўйи келадиган темир саройда ўтказар эди. Сарой гумбазига чизилган мовий самодаги қуёшдан ёруғлик ва илиқлик ёғиларди. Тунлари эса олов баркаш ўрнида қумуш ой пайдо бўлар, унинг атрофида порлоқ юлдузлар чараклаб турарди.

Бироқ Астивихаддан бирор кимса қочиб қутилган эмас – у ер ости саройига оҳистагина кириб келиб, ўзига ортиқча баҳо бериб юборган ҳукмдорнинг жонини олибди.

Мана шундан бери кимсасиз ва унсиз афсонавий темир саройда тун ва кун ҳамон алмашиб турармиш. Амир Темур ҳукмронлиги даврида ҳам ривоятчиларнинг «ер остидаги Самарқанд» ҳақидаги чўпчакларига ишонувчилар топиларди. Маълум бўлишича, «ер устидаги самарқандликлар» орасида «ер ости афсонаси»га

алоқадор қатор ривоятлар яратилиб, авлоддан-авлодга хикоя қилиб келинган экан.

Ҳақиқатдан ҳам Афросиёб тепалиги қадимий Самарқанд шаҳрининг бешиги ҳисобланади, зеро унинг замини асрлар давомида бири иккинчисидан сўнг бунёд бўлган маданият қатламларидан иборат. Шу давргача у ерда олиб борилган археологик қазилмалар ниҳоясига етгани йўқ, бироқ у ердан топилиб ўрганилган анжомлару форс, хитой, араб ва юнон тилларидаги ҳужжатлар чиндан ҳам бу ерда қадимий бир шаҳар бўлганини тасдиқлайди.

Бу ердаги ҳақиқий маданиятнинг илк илдизлари эраמידан аввалги VI–V асрларга бориб тақалади, У замонларда инсонлар Аҳурамаздага сифинишар, уларнинг ердаги вакиллари бўлмиш аҳмонийлар эса чексиз бир салтанатга ҳукмронлик қилишарди; Самарқанд шу давлатнинг олтинчи саграпи таркибига кирар, Суза¹ шаҳридаги подшолик саройи қурилишида бу ерлардан казиб олинган лазурит ва киноварлар ишлатилган эди. Милоддан аввалги IV асрда Самарқандга Искандар Зулқарнайн ташриф буюрди. Тарихий маълумотларда қайд этилишича, бу пайтлар шаҳар Мароканда деб аталиб, Сўғдиёнадаги энг йирик бозорга эга эди. Ташриф зўраки эди, зеро аҳоли юнонларга тиш-тирноғи билан қарши турди, бундан ғазабланган «меҳмонлар» шаҳарнинг каттагина қисмини вайрон қилишди. Бироқ, тақдир тақозоси билан забт этилган Марокандада македонияликнинг буюк фотиҳ деган шаънига ювилмас доғ тушди. Қўшин шаҳарга кирганидан сўнг катта базм уюштирилди, зиёфат чоғида шаробдан ва ғазабдан маст бўлган, эҳтимол Афросиёбнинг қаҳрига учраган буюк Искандар болалик дўсти Клитусни мунофиқона ўлдирди: зобитларининг кўзи ўнгида унинг кўксига найза урди. Фақат икки йиллик қувғинлар, камаллар, жазо юришлари ва қирғинлардан сўнггина македониялик фотиҳ

¹ *Суза* — ҳозирги Эроннинг жанубий-ғарбий қисмида жойлашган шаҳар, қадимий Элам подшолиги ва кейинчалик аҳмонийлар давлатининг пойтахти (тарж.).

Сўғдиёна қаршилигини бостиришга муваффақ бўлди ва ўз лашкарларини Ҳинд сари бошлади.

Искандарнинг ўлиmidан сўнг Мароканда саркарда Салавка ва унинг авлодлари кўлига ўтди. Эрамиздан аввалги 256 йилда уларнинг ноиб Диодот исён кўтарди ва Юнон-Бақтрия давлатига асос солди. Орадан юз йил ўтиб, шаҳар Парфия шоҳи Митридат I кўлига ўтди. Самарқанд музейларидаги нодир экспонатлар – ажойиб тангалар ва нафис хайкалчалар бир-бирлари билан уйғунлашиб кетган қадимги юнон маданияти ва маҳаллий маданиятларнинг махсулидир.

Эрамизнинг I асрида тарих майдонига келиб чиқишлари ҳамон бахсталаб, бироқ туркий халқларга яқин кушонлар пайдо бўлди. Кушонлар Қобулни пойтахт қилиб, шимолий Ҳиндистон ва Марказий Осиёнинг каттагина бир қисмини ўз ичига олган улкан давлат туздиларким, Самарқанд ҳам шу подшолик таркибига кирди.

Шундан сўнг кўлами ва теранлиги жихатидан тарихда тенги бўлмаган маданий юксалиш даври бошланди. Самарқанд мана шу маданиятнинг йирик бешигига айланиб, унда юнон, ҳинд, сўғд, бақтрия илми ва санъати уйғунлашди ҳамда ўзининг энг гўзал намуналарини яратди.

Кушон подшолигининг янги кўшинлари Эронда тахтга ўтирган сосонийлар берган зарбалар натижасида тарих саҳнасида бутунлай йўқолди. Бироқ сосонийлар ҳам Марказий Осиёда узоқ туrolмадилар, зеро улар Кушон подшолигига барҳам бериб, кўчманчи қабилаларга кўшни бўлиб қолишган эди.

Эрамизнинг 426 йилига келиб туркий халқлардан бўлмиш эфталитлар ёки «оқ хунлар» Сўғдиёнани забт этдилар ва Самарқандга ўрнашдилар. Орадан бир ярим аср ўтиб уларнинг ўрнини Олтой томонлардан келган бошқа туркий қабилалар эгаллади ва араблар истилосигача ҳукмронлик қилди. Мазкур ғарбий турклар Марказий Осиёнинг ўзлари икки аср давомида бошқарган бу қисмида хавфсизлик ва барча динларнинг тенглигига имконият яратиб, маданий ривожланишга катта улуш қўшдилар.

Уларнинг бундай муносабати, айниқса, кўл остидаги сўғд халқи фаолиятига кенг йўл очиб берди. Самарқанд шаҳри атрофи баланд девор билан ўраб олиниб, бутун Осиёни кесиб ўтадиган энг катта йўлларига туташувчи тўрт хайбатли дарвоза қурилди; шу дарвозалардан йўлга чиққан шаҳарликлар кўп ўтмай ўз тижоратларини Хитойга қадар ривожлантирдилар. Алифбоси оромий ёзувига асосланган сўғд тили осиелик тижоратчиларнинг халқаро тилига айланиб қолди. Уларнинг узум узиш манзараси тасвирланган ёғоч ўймакорлик ишлари, олтин ва кумушдан ясалган идишлари, нафис ва пишиқ газламалари, жун матолари, хушбўй атир ва упаларию дид бериб ишланган шиша буюмларининг шухрати бутун Осиёга тарқалган эди.

Хитойда бу тиниб-тинчимас савдогарларни илиқ кутиб олишар, уларни «Хон юртининг одамлари» ёхуд «Самок-йен» деб аташарди. Улар эса хитойликларга қандай қилиб узумдан шароб тайёрлаш ва истеъмол қилишни ўргатишди. Чин хоқонларининг безакли шиша тахт буюртмасини ясаб бериш ўз даврнинг энг нозик ва масъулиятли ишларидан ҳисобланар эди. Ўз навбатида сўғдиёналиклар Хитойдан нафис ипак газламалар харид қилиб, эронийлар ва византияликларга сотишарди.

Бу даврга келиб Самарқанд қалъасида ўн икки минг хўжалик ҳисобга олинган бўлиб, Сўғдиёнада дин эркинлиги таъминланганидан шаҳарда турфа ибодатхоналар мавжуд эди. Буддизм, фетишизм, анимизм ва зардуштийлик тарғиботчилари Осиё йўлларини тинмай кезиб юришар, Афросиёб тепалигидан чор атрофга илохий нур таратишар эди. Бошқа бир турдаги элчилар – самарқандлик латофатли раққосалар турли ўлкаларнинг ҳукмдорлари саройида таманно айлашар, улар, айниқса, император Танг саройига тез-тез таклиф қилинар эди.

VIII аср Самарқанд тарихида арабларнинг Сўғдиёнани истило қилиши ва халқни итоат қилдириш даври бўлди. Ўлканинг янги ҳукмдорлари унга «Мовароуннахр» ёки «Дарё ортидаги юрт», бизнингча Трансоксиана деб ном бе-

ришди. Ұша замонда йирик харбий юришларини бошлаган Хитой туркий хукмдорларни ўз паноҳига олган бўлса-да, Мовароуннаҳр халқларини араб истилочиларидан ҳимоя қилиш учун юборилган хитойлик аскарлар шундай бе-маънилиқларга қўл урдиларки, тез орада ерли аҳолининг улардан қўнгли қолди.

Музокаралар, маҳаллий ахамиятга эга бўлган тўқнашувлар, шубҳа ва хиёнатлар билан орадан ўттиз йил ўтди. Ҳал қилувчи тўқнашув 751 йили Самарқанд яқинида рўй берди. Кўп миллатларнинг узок асрлик тақдири бир кундаёқ хал бўлди. Самарқанд остонасида ўша даврнинг икки буюк давлат қўшинлари: ёш ва қизикқон араб салтанати ҳамда кўхна ва тажрибали Хитой империясининг лашкарлари куч синашди.

Чин қўшини ва унинг баҳодир саркардаси Као-Сен-Че Зиёд ибн Солиҳ қўмондонлигидаги араб ва туркийлар лашкарлари томонидан маҳв этилди. Хитойликларнинг ғарбга юриши Самарқанд остонасида абадул-абад тўхтатилган бўлса-да, музаффар араб қўшинлари шарқ томон юришга журъат қилолмадилар.

Турли-туман ғоялар ва бойлиқлар оқимига баъзан очик, баъзан ёпиқ Самарқанд Осиёнинг ғарбини шарқи билан боғлаб турувчи олтин кўприкга айланди. Араблар кучган зафар туфайли Самарқандга минглаб хитой харбий асирлари келтирилди, улар орасида қўшинга зўрлаб жалб қилинган ноёб қоғоз тайёрлаш санъатининг моҳир усталари ҳам бор эди.

Маҳаллий аҳоли улардан бу санъат сирларини маҳорат билан эгалладик, шу даражада, тез орада бутун мусулмон дунёсига сифатли маҳсулот етказиб берувчи ягона манзилга айланди. Мусулмон хукмдорлари папье-маше ва папирус қоғозларининг ўрнига шоирлар тилидан тушмайдиган, аммо савдогарлар юқори нарҳда сотадиган Самарқанднинг нафис қоғозларига ихлос қўйдилар.

Араб истилосининг дастлабки йилларида аббосий халифа хоразмлик туркий қаҳрамон Абу Муслимни қатл

килдирганидан сўнг жуда кўп халқ ғалаёнлари рўй берди. Абу Муслимнинг мўминлар йўлбошчисини тахтга ўтказишга қўшган салмоқли хиссаси ҳам инобатга олинмади. Бу Самарқанд тарихидаги энг нотинч даврлардан бири эди. Қатағон қурбонларининг устида аббосийларнинг қора туфлари ҳилпираганидан сўнг, золимларнинг мурдалари устига турк жангчиларининг ошшоқ байроқлари илинди. Халифа қўшинлари бундан тўғри хулоса чиқаргандек бўлишди, бироқ айнан мана шу пайтда оломон қаршисида фақат тилла никоб кийган ҳолда кўринувчи ғалати бир шахс – Муканна исмли «ниқобдаги пайғамбар» пайдо бўлди. Ўз кийим-бошлари туфайли «оқ кийимлилар» деб ном олган Муканна ва унинг муридлари Самарқандда икки йил ҳукмронлик қилдилар. Халифа қўшинлари томонидан қуршаб олинган исёнчилар тириклайин қўлга тушмаслик учун ўзларини ёниб турган гулханга ташладилар.

Қатағон бошланиб, Афросиёб тепалигидаги қалъа деворлари ва ибодатхоналар вайрон қилинди, аҳолининг уйлари тортиб олиниб, арабларга ҳадя этилди, муқаддас даргоҳлар харобаларида янгидан-янги масжидлар қурилди. Шу муносабат билан тепаликнинг жанубий қисмида узок қариндошларидан бирига атаб мақбара қурдира бошлаган халифа қадимий ер ости султони Афросиёбнинг ўрнига ислом дунёсида янги бир авлиё пайдо бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Қусам ибн Аббос исмли янги авлиё эса араб истилосининг дастлабки кунларида ибодат пайтида қандайдир бир ғайридин томонидан маккорона ўлдирилди.

Самарқандда асрлардан бери ва, ҳатто, ҳозирги кунда ҳам мавжуд ривоятларга қараганда, Қусам ибн Аббос ўзининг кесилган бошини қўлтиғига олиб, қиёмат кунигача тоат-ибодат қилиш учун ер ости саройига тушган экан. Ривоятларда унинг номини «Шохи зинда» ёки «Тирик шох» деб аташади, маҳаллий аҳоли эса ўзгача ҳурмат ва эҳтиром ила у ер остига кириб кетган жойни сизга кўрсатади.

Бағдод халифалари замонида ва, айниқса, аста-секин мустақилликни қўлга киритган сомонийлар даврида

Самарқанд гуллаб-яшнади, Буюк Ипак йўлидаги энг йирик халқаро бозорга ва бутун ислом дунёси тан олган муқаддас даргоҳга айланди.

Шаҳарда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар: қиш қировлари аримаган қовунлар, қумуш ипли матолар, қандакор мис кўза ва қадахлар, машҳур бинафша ранг қимхоблар, қимматбаҳо тошлар ила безатилган эгарлару доврўғи оламини тутган Самарқанд қоғози бутун дунёда сотила бошланди.

XIII асрнинг биринчи ярмида қудратли Хоразм султони Шох Муҳаммадга қаршли саодатли шаҳарлардан бири бўлмиш Самарқанд жар ёқасига келиб қолганидан хали беҳабар эди. Мағриб томон қолибона юришларини давом эттираётган мўғуллар Марказий Осиёдаги мусулмон ўлкалари дарвозасига келиб қолган эдилар. Уларга қарши жанг бошлаган Шох Муҳаммад бу ишти билан шундай қудратли бир тўлкинни қўзғатдиким, натижада у хонни ҳам, унинг салтанатини ҳам супуриб ташлади.

Гуллаб-яшнаётган шаҳарни 1220 йилги мўғул тўғони бутунлай вайрон қилди. Чарм қамзул ва темир совут кийган суворийларнинг кетма-кет хужумлари натижасида қалъа деворлари қулади, шаҳарни сув билан таъминлаб турган қўрғошин сув қувури бузилди, жоме масжидининг қули қўкка совурилди, тинч аҳоли эса қаним қамонбозларининг тирик ўлжаларига айланди.

Туроннинг янги ҳоқони Чингизхон афсонавий аждоди Афросиёбдан эрамизнинг бошида саҳройи қабилаларга мажбуран қабул қилдирган эроний маданияти учун шу хилда ўч олган эди.

Шундан бери Афросиёб мангу қарор топган ва Самарқанд бешиги ҳисобланмиш бу тепалик ўлик масканга айланган: у ерни узоқ аждодларини ёд этгани келувчилар зиёрат қиладилар, холос.

Чингизхон оламдан ўтгач, Самарқанд унинг ўғли Чигатой ва фарзандларининг мулкига айланди. Бу даврдаги шаҳар тарихи ҳақида биз деярли ҳеч нарса билмаймиз. Марко Полонинг «Дунё тасвири» номли китобида ёзилишича,

шаҳардаги ўзининг марказий устунидан маҳрум қилинган насроний черков фақат фаришталарнинг мадади билангина тик турган экан.

Авлиё Луи замонасида Самарқандга Арманистон киролининг маршали Семпад ташриф буюрди. Бу олий мартабали зобит ёзган мактубларни Франция кироли ҳам ўз аъёнларига ўқиб берган; кейинроқ кирол Хайтоннинг ўзи ҳам бу мактубларни ўқиган ва ўз иттифоқчилари бўлмиш мўғулларни мусулмон салтанатига қарши салиб юришига чорлаб, тарих ғилдирагини бутунлай ўзгартирмоқчи бўлган. Яхшиямки бошқа насроний ҳукмдорлар бу таклифни рад этишган.

XIV асрнинг ўрталарида марокашлик машҳур сайёҳ Ибн Баттута Самарқандга ташриф буюрди; унинг хотираларида Самарқанд офир талафотлар оқибатини тугатаётган шаҳар сифатида тасвирланади. Ибн Баттутанинг таъкидлашича, «Самарқанд дунёнинг энг йирик ва энг гўзал шаҳарларидан бири ҳисобланади, бироқ шаҳар аҳолисининг юксак ақлу заковатидан дарак бермиш саройлар ва иморатлар» ҳамда кўплаб маҳаллалар вайрон қилинган. Муаррихнинг ёзишича, шаҳар қалъа деворлари ва дарвозалари бузиб ташланган бўлса-да, унинг боғларини суғориш учун кўплаб сув иншоотлари бунёд этилган. Оқшомлари ариқларнинг соясалқин қирғоқларида қурилган чойхоналарда маҳалла ахли йиғилиб, суҳбат қуради. Ибн Баттута маҳаллий хоннинг ўз холаваччаси томонидан тахтдан афдарилиши ва темир совут ҳамда дубулға кийган тўксон минг суворий қатнашган ҳарбий кўрикнинг гувоҳи бўлган.

Амир Темур ўзи танлаган пойтахтга Ибн Баттутанинг сафаридан атиги ўттиз йил кейин тантанали равишда кириб келди. Унинг дастлабки қилган иши юртнинг барча бошлиқларини Самарқанд яқинига тўплаб, қурултой ўтказиш бўлди. Бундай катта йиғинлар одатда мўғул ҳукмдорлари томонидан уюштирилар ва уларда бўлажак жангларга тайёргарлик масалалари муҳокама қилинарди.

Деярли барча амирлар таклифни қабул қилишди; улар муносиб тарзда рағбатлантирилдилар, бироқ қурултойга

келмаганлар исёнкор деб ном олди ва кейинчалик шунга лойиқ жазоландилар.

Амир Темурнинг Мовароуннахрни бўлажак салтанатининг бешигига айлантириш режаси туб моҳияти билан енгиб бўлмас ғовларга бориб такаларди.

Амир Темур бутун юрт ишончини қозониш учун, энг аввало, мамлакат аҳолисининг асосий қисмини ташкил қилувчи икки гуруҳни ўзаро бир-бири билан келиштириши лозим эди.

Бу, бир томондан, шаҳарлик мусулмонларни мамлакат қўшинида хизмат қилувчи мусулмонлар билан келиштириш бўлса, иккинчи томондан, шу қўшинни ташкил этиш ва мамлакат сарҳадларини химоя қилишда муҳим ўрин тутувчи турк элатлари ва мўғул қабилаларини мурасага келтириш эди.

Улуғ амир Муҳаммад пайғамбар оиласининг яқинлари – саййидларга катта ҳурмат-эҳтиром кўрсатди, ўзи вақт-вақти билан маслаҳат олиб турувчи уламо ва дарвишларни паноҳига олди, юксак намуна кўрсатиб (жангу жадалларда ҳам олиб юриладиган йиғма ёғоч масжид ясаптириб), қатор масжид, мадраса ва хонақоҳлар бунёд эттирди. Ва ниҳоят, у барча мўмин мусулмонлар шариат қонунларига мувофиқ идора қилинишини тантанали равишда эълон қилди.

Қўшинда «ясоқ»ни сақлаб қолди. Тангри («Мовий Осмон худоси») тарафдорларини эътиқодларидан қайтармади ва уларнинг шаманларини ўз ҳолига қўйиб берди.

Амир Темур тахтга Чингизхон авлодидан бўлмиш янги шахзода Суюрғатмишни ўтказиб, ўзини унинг лашкарбошиси деб эълон қилди. Аслида эса хон барча масалаларда унга итоат қилар, ҳарбий юришларида доимо бирга бўлар ҳамда энг сара жангчилар бўлинмасига қўмондонлик қилишдек жуда чегараланган вазифани бажарарди, буни ҳам у Амир Темурнинг амри билан амалга оширарди.

Амир Темур мана шундай турли элат вакилларидан кўп ўтмай бутун Осиёни тиз чўктирган музаффар бир қўшиннинг асосини яратди.

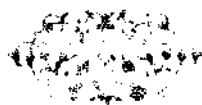
Бу одамларнинг Амир Темурга нисбатан чексиз садоқатининг сабаби нимада бўлган, деган савол туғилиши табиий. Амир Темур уларга на бир илоҳий хабар, на ватан-парварлик руҳи ва на ирқчилик туйғусини берган, аммо шунга карамай улар Чингизхондан кейин бошқа ҳеч бир зот қўлламаган қатъий бир тартиб асосида юзага келган чарчок ва азоб-уқубатлар тўла ҳаёт тарзини танлаб, унга хизмат қилишга рози бўлганлар; демак, Амир Темурдан ўта кучли бир нур ва таъсир кучи таралиб турган.

Унинг қўшинидаги ҳар бир жангчи ирки, эътиқоди ва мавқеидан қатъи назар, кўрсатган мардлиги ва қаҳрамонлиги билан кадрланарди. Бирон-бир жангчини рағбатлантириш ёхуд жазолаш масаласида Амир Темурга ҳеч кимнинг сўзи ўтмасди. У доимо ўз аскарлари ёнида, уларнинг қисматларига шерик бўлар, тақдирлари билан кизиқарди. Шунинг учун ҳам у хаста бўлган пайтларида аскарлар уни Осиёнинг чексиз оловли ва музли йўлларида елкаларида олиб юришган. Унинг қўшини тенгсиз эди. Қўшин мўғул эроний билан, собиқ шаҳарлик кўчманчи турк билан, муслмон оташпараст билан, насроний будпараст билан, турли тилда сўзлашадиган ва Улуғ амир иродасининг сеҳри билан елкама-елка жанг қиладиган аскарлардан иборат эди.

Сара жангчиларнинг қурол-яроғи дубулға, зирх, совут, найза, садоқ, қилич, ханжар, ойболта ва ўк-ёйдан иборат бўлган. Уларнинг отлари ҳам ўзига хос совут билан ҳимояланган. Бу суворийлар жанговар сафар бошланишидан олдин ҳам жам қилинар, кечаю кундуз олиб борилган машғулотлар натижасида улар камондан беҳато отадиган ва қўл жангида доимо ғолиб чиқувчи жангчилар бўлиб етишишарди.

Ушбу жанговар тайёргарлик билан бир пайтда Амир Темур Самарқанд қалъа деворларини тиклатди ва шаҳар ичкарасида «Арк» саройини қурдирди. Мазкур саройда мамлакат тилла захиралари сақланадиган махсус хоналар ҳамда янги қурол-яроғларни лойиҳалантириш ва ишлаб чиқариш устахоналари мавжуд эди.

Амир Темур шундай кучли ҳамда ўзаро боғлиқ фуқаровий ва ҳарбий бир маъмурият туздиким, у ҳукмдор узок муддатли сафарга кетганида ҳам самарали фаолият кўрсатар эди. Бир гуруҳ адиблардан иборат котибият (расмий ёзма тил форс тили бўлиб) унинг кўрсатмаларига мунтазир турар, барча воқеаларни рўйхатга олар, вилоятлар ва чет эллар билан ёзишмаларга жавоб берар ва мавжуд маълумотлар асосида янгиланиб борадиган ҳужжатлар ишини юритишарди. Улуғ амир нарх-наво ва, айниқса, озик-овқат маҳсулотлари нархини текшириб борар ҳамда ҳунармандлар уюшмаларининг унумли ишлашига хомийлик қиларди. У йўловчиларнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида бутун Мовароуннаҳрда юк ташиш ва почта хизматини яхши йўлга қўйди.

ДАСТЛАБКИ ЗАФАР

Улуғ амир ўз бунёдкорлик режаларини кечаги фаними – мўғулистонлик боскинчиларга қарши бешафқат кураш билан бирга олиб боришга мажбур эди. Бўлиб ўтган курултойнинг эртасигаёқ, у ўз лашкарларининг илғор бўлинмаларини шимоли-шаркка жўнатди ва шу йўсинда бунга қадар қўрқок қўшниларининг қўли етмаган дашту биёбонларда даврон суриб юрган довжурак кўчманчи суворийлар ўлкасига кириб борди.

Илёсхўжани енгган Қамариддинхон бешафқат ракиблардан бўлиб, харбий санъат сиру асрорларини ипидан игнаси-гача биларди; у юзма-юз мухорабада мўғул қўшинининг мағлубиятга учраётганини сезгач, ўз лашкарларини эргаштириб салтанатига чегарадош сарҳадсиз даштликларга кириб ғойиб бўларди. Одатда унинг Шимолий Осиёга чекинишлари натижасида Самарқанд қўшинлари ўз юришларини қайтадан бошлашга мажбур бўлишарди.

Илк бора Илёсхўжа қўшинлари устидан зафар кучган Амир Темур Мовароуннаҳрга қайтиб келди. У тахтга ўтиришдан олдин мамлакатда хукм сураётган бошбошдокликдан фойдаланиб, Қиёт ва Хива қалъаларини эгаллаб олган Хоразм шоҳи билан орани очик қилмоқчи эди. Хоразмшоҳ босиб олинган шаҳарларни қайтаришни рад этди. Кўп ўтмай Амир Темур хонлик ерларини босиб олди, шохнинг ўзи эса ўлка пойтахти Урганчда қамалда қолди.

Ривоятларга қараганда қамал чоғида шоҳ хасталикдан вафот этади, унинг ўрнини эса укаси Юсуф эгаллайди. Янги хукмдор агар Амир Темур уни тинч қўйиб, Мўғулистонга қарши курашини давом эттирадиган бўлса, Қиёт ва Хивани қайтариб беришга рози бўлади.

Амир Темур Хоразмдан йироқлашгач, бу шаҳарлар кўлдан кетганини тан олгиси келмаган Юсуф уларни қайтадан эгаллашга киришади.

Амир Темур бундан хабар топиши билан Мўғулистонни тарк этиб, энг тезкор лашкарлари билан Хоразмга етиб келди. Шох Юсуф жангда мағлубиятга учраб, қочди ва қуршаб олинди, бироқ бағоят гўзал кизи малика Хонзода бу сафар унинг жонига оро кирди. Маликанинг хусну латофатига лол қолган фотиҳ уни суюкли ўғли Жаҳонгирга келин қилишга қарор қилди. Унинг оталарча муҳаббати туфайли Хоразм шоҳи авф этилди.

Самарқандда маликани дабдаба билан кутиб олишди, никоҳ тўйи катта тантанага айланиб кетди; кейинчалик Амир Темур узоқ ва машаққатли ҳарбий юришлари орасида мана шундай қисқа муддатли шодиёналарни уюштиришни одат қилди.

Тантаналарнинг эртасигаёқ Амир Темур лашкарлари билан тутқич бермас Қамариддинхоннинг изига тушди. Қамариддин жосуслари орқали бундан хабар топиб, Тангри тоғдан олиб ўтадиган довон устига катта қўшиндан иборат пистирма қўйди. Солномаларнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур ўз шахсий жасорати ва битмас-туганмас куч-қудрати туфайли мушкулотдан омон чиққан; у ёвга қарши шафқатсиз курашда ўз шамшири, найзаси, зирҳ ва садоғидан моҳирона фойдаланган.

Кўриниб турибдики, 1375 йилда ҳам Амир Темур соғлом ва бақувват бўлган, Сейистон ноибининг хизматида юрган пайтида олган жароҳатларининг асоратлари ҳали намоён бўлмаган.

Амир Темур мўғул рақибини дашту биёбонларда таъкиб қилар экан, башоратли бир туш кўради – ҳаётининг энг оғир дамларида у шундай тушлар қурарди. Бу сафарги тушида ўғли Жаҳонгир бетоб ётган экан. Кўнглига гулгула тушиб, у Самарқандга қайтди. Шаҳар аҳли уни қалъа деворлари ташқарисида қарши олди. Ёшу қари мотам белгиси сифатида кўк ва қора кийим кийиб, уввос солар, доду

фарёд қиларди: соҳибқироннинг тўнғич ўғли Жаҳонгир киска муддатли хасталикдан сўнг йигирма ёшида оламдан кўз юмган эди.

Саройларида ота-болалар ва ака-укалар ўртасида сон-саноксиз фитнаю хиёнатлар, қотилликлар рўй бераётган замондош шарқ ҳукмдорларидан фарқли ўлароқ Амир Темур чуқур қайғурди. Зеро шафқатсизлиги билан ном чиқарган бу фотиҳ ўз фарзандлари ва қариндош-уруғларига ниҳоятда меҳрибон эди. Унинг на ўзи оила аъзоларига қарши куч ишлатган ва на бошқаларнинг шундай қилишига изн берган. Фақат унинг ўлиmidан кейингина темурий шахзодалар ўзга сулолалардан ёмон ибрат олиб, падаркушлик ва жигаркушликка берилиб кетдилар.

Белгиланган мотам муддати тугагач, Амир Темур ўзининг икки кўшнисига қарши илгаригидан ҳам кучли иштиёқ билан жангга киришди. У яна Мўғулистон даштларида юрар экан, олдинги мағлубиятидан тегишли хулоса чиқармаган Юсуф Қиёт ва Хивани қайтариб олиш пайига тушди. Хоразм шоҳи зикр этилган шаҳарларни қамал қилишга улгурмай, Амир Темур яшин тезлигида етиб келди, қатта талафотлар етказиб, хонни пойтахтига яширинишга мажбур қилди. Шундан сўнг Хоразмшоҳ Амир Темурни яккама-якка жангга махв қиламан, деб ҳаммаёққа жар солди.

Бироқ белгиланган вақт ва жойга – Урганч қалъасининг қатта дарвозаси олдидаги муҳолифатчи кўшинлар бўшатиб қўйган майдонга фақатгина Амир Темур келди; у суюкли отининг устида ўтирарди. Жанг арафасида ўзини йўқотиб қўйган Юсуф эса рақибининг ҳақоратларини унсиз тинглаб ўтиришдан бошқа илож тополмади. Ўз фуқаролари олдида обрўси кетган, таъна-надоматларга қолган Хоразмшоҳ орадан бир неча хафта ўтгач, алам билан дунёдан кўз юмди.

Урганч қалъаси уч хафталик қамалдан сўнг таслим бўлди. Хоразм эса Мовароуннаҳрга қўшиб олинди. Иккинчи оғохлантиришдан кейин ҳам таслим бўлмаганлиги ва Улуғ амирнинг йўқлигидан фойдаланиб, унга қарши исён

кўтаргани учун шаҳар аҳлининг кўпгина қисми каттик жазоланди.

Шу йўл билан Амир Темур бундан сўнг ўзи забт этадиган ўлкаларда тобе бўлишдан бош тортган аҳолини жазолашнинг ўзига хос бир усулини кашф этди. Бу жазолаш катъий бир тартибда амалга оширилди.

Унинг кўшини маълум бир қалъани қуршаб олар экан, ҳар қандай жиддий қамал олдида шаҳар аҳолиси илк марта огоҳлантирилди. Агар аҳоли таслим бўлса, деярли хамманинг ҳаёти сақлаб қолиниб, соҳибкиронга садоқатли бўлишга қасамёд қилинар эди. Қалъа лашкарлари ва аҳоли дастлабки огоҳлантиришни рад этса, Амир Темур муҳосара (қамал) бошлашдан олдин ўз раъдандозлари (сапёрлари) бўлинмасига рақиб мудофаасининг заиф жойларини портлатишни топширарди.

Ҳужум бошланишидан олдин қамалдагиларга сўнги огоҳлантириш бериларди. Сўзсиз таслим бўлган аҳолининг ҳаёти сақлаб қолинар, қалъа эса вайронага айланмасди. Унинг деворлари бузилар, химоячилари маҳф этилиб, омонатлар (гаровлар) олинарди.

Рад жавобидан сўнг аксинча, бутун кўшин итотсиз қалъа ёхуд шаҳарга зудлик билан ҳужумга ўтар, эртамикечми барибир уни таслим этмай қўймасди. Тарихда Улуғ амир забт этолмай ташлаб кетган бирорта қалъа йўқ.

Бундай ҳолларда қамалдагиларнинг тақдири аянчли тугарди.

Баъзилар наздида ўта ваҳшийликдек кўринадиган бу одатга айрим изоҳлар беришга тўғри келади. Амир Темур ҳар қандай куч ишлатишдан олдин масалани тинч йўл билан ҳал қилишга интиларди.

У элчиларни ниҳоятда ҳурмат қилар ва ғанимлар билан тил топишиш учун доимо ўзи биринчи бўлиб элчи юборарди. У баъзан макр-ҳийладан холи бўлмаган музокараларда бардошини намоен этарди.

Бироқ энг қизиғи шунда эдики, Улуғ амир доимо тинчликсевар ва маърифатпарвар сиёсат юритарди. Чин-

дан ҳам у исёнкор шаҳарларни олиш пайтида ғанимларни қаттиқ жазоласа-да, пайғамбар авлодларига, уламоларга, адиб ва шоирларга, мусиқачилар, истеъдодли рассом ва усталарга раҳнамолик қиларди. Улардан энг машхурлари Самарқандга жўнатилар, Темурбек салтанати пойтахтининг гўзаллиги ва маданияти равнақи учун хизмат қилишарди. Уларга шаҳарда алоҳида хонадонлар ажратилар, яхшигина нафақа белгиланарди.

Шу йўл билан бало-қазолардан омон қолганлар орасида салтанат шавкатли баҳодирларининг рафиқалари ва канизакларига айланган кўплаб хурлиқолар бўлиб, уларнинг Самарқандга келишлари шаҳар аҳолиси жисмоний кўринишини яхшилашда фойдадан холи бўлмади.

Мана шу даврдан бошлаб, Амир Темур форсча «Рости – рустӣ», яъни «Куч – адолатда» деган шиор битилган уч халқадан иборат байроқни ўзининг туғи этиб белгилади. Ривоятларга қараганда, туғдаги уч доира курраи заминнинг Амир Темур ҳукмронлик қилишни истаган уч қисмини билдиради.

Расмий қоғоз ва тангаларда форсчада «Темур Кургон», туркчада «Темур Кўрагон» сўзлари битиларди («Кургон» ўзининг туркча синоними «Кўрагон» каби «хон оиласининг куёви» деган маънони англатади. Чиндан ҳам, Амир Темур Чингизхон авлодидан бўлмиш бир маликага уйланган эди).

Нихоят 1380 йилнинг бошига келиб, Амир Темур ўзининг жаҳонни фатҳ этишга тайёр эканлигига ишонч ҳосил қилди.

У шундан сўнг ўн бир йил ичида Мўғул кўчманчиларини ўз салтанати сарҳадларидан анча узокка улоқтириб ташлашга, Хоразмни бўйсундиришга, қаттиққўл, аммо бирлаштирувчи сиёсат юритишга, аскарларни ўз саркардаларига садоқатли қилиб тарбиялашга муваффақ бўлди. Шундай сермахсул бошқарув натижасида «Амир Темур салтанати» дунёга келди.

Табийки, мазкур салтанат ўз ҳукмдори билан тирик эди; бу унинг вафотидан сўнг яққол намоён бўлди.

Улуғ амирнинг энг буюк хислатларидан бири ҳамма жойда хозир у нозир бўлиш ва доимо зафар қозониш эди.

Хамманинг – фуқаролар, ганимлар ва иттифоқдошлар кўз ўнгида Амир Темур тақдир танлаган инсон ёки соҳибқироннинг ўзи Миср султониға ёзганидек, «Тангри таолонинг қазаби қайнаб турган пайтида, унинг қаҳриға учраганларнинг жазосини бериш учун дунёға келган».

Шундай экан, Амир Темур на мағлуб бўлишға, на ўз вазифасидан воз кечипшға ва на адашишға ҳақли эди. Таҳликаға тушган халқлар ва элатлар назарида у қучган ҳар бир ғалаба, у қўлга киритган ҳар бир қалъа ва истехком, у махв этган ҳар бир ганим «Аллохнинг иродасини» бажариш йўлидаги зафарлар бўлиб кўринарди.

Аммо, унинг қахрамонликлари ортида яширин хасталигини, тобора авж олиб бораётган жароҳат асоратларини сарҳадсиз салтанатининг на бирор фуқароси, на бирор аскари ва на бирор душмани сезган. Ҳақиқатда эса унинг ёпликда жароҳатланган қўли ва оёғи кундан-кунға заифлашиб бормоқда эди. Бирок Улуғ амир ўтиб бораётган ёши ва хасталиғиға қарамай ўз аскарлари билан ёнма-ён, уларнинг ғаму ташвишлари, азоблариға шерик бўлиб дунё кезди.

Ўз руҳининг танасидан устун келганлиги, иродасини бу қадар юксакларға кўтара билганлиги Амир Темур қозонган ғалабаларнинг энг каттаси бўлса ажаб эмас.

ҒАРБИЙ ВА ШАРҚИЙ ЭРОННИНГ ЗАБТ ЭТИЛИШИ

Бир-бирига душман хонликларга бўлиниб кетган Эрон, Ироқ ва Афғонистон подшоликларини забт этишни Амир Темур режалаштирган эди. Бу подшоликлар, асосан, Мовароуннахрнинг жанубий ва жануби-ғарбий сарҳадларида жойлашган ўлкалардан иборат бўлиб, Шарқий Эрон, Сейистон, Хуросон, Мозандарон, Форс, Ироқи ажам ва Ироқи араб, Озарбайжон, Гуржистон ва Арманистонни ўз ичига оларди.

Амир Темур ишни Шарқий Эрон (қисман замонавий Афғонистон)дан бошлаб, Хирот малиги Гиёсиддинни ўз ноиби сифатида қурултойга таклиф қилди. Малик ўта эҳтиёткор киши эди, шу сабабли йўқ деб жавоб қайтара олмади, бироқ қурултойга бормаслик учун ҳар сафар турли баҳоналар топарди.

Сабри тугаган Улуғ амир Хирот устига юриш бошлаб, шаҳарни қамал қилди. Қисқа муддатли, бефойда қаршиликдан сўнг малик шаҳарни топширди.

Музаффар Темур катта бойликларни қўлга киритди, зеро Хирот Марказий Осиё билан Ҳиндистонни бир-бирига боғлаб турган йирик маданият ва тижорат маркази ҳисобланарди. У шаҳарнинг силлиқ темирдан ясалган ўймакор ва муқаддас ёзувлар битилган дарвозаларини Кешга олиб кетишини амр қилди.

Ҳар эҳтимолга қарши қалъа деворлари вайрон қилинди, Хирот малиги Самарқандга олиб келинди, Амир Темур уни маликлик лавозимида сақлаб қолган бўлса-да, бирор юмуш бермади.

Улуғ амир шаҳардан чиқиб кетиши билан бир гуруҳ афғон жангарилари Хиротга кириб олди ва қалъа аҳолисининг

каттагина бир кисмини бу ерда қолдирилган лашкарга қарши қўйишга муваффақ бўлди.

Бундан хабар топган жаҳонгир исёнчиларни жазолаш учун ўғли Мироншоҳни Хиротга жўнатди. Шаҳар қонга беланди, исёнчилар қаттиқ жазоланди. Фитна уюштиришда айбланган бахтиқаро Гиёсиддин 1382 йили қатл этилди.

Мироншоҳ шу топшириқни бажариш билан машғул экан, Хиротдан олислаб кетган Амир Темур шимоли-ғарбга йўл солди ва бутун Хуросонни қўлга киритди. Хуросон, Мозандарон ва Сейстон вилоятларини бир-бирини қўрарга қўзи йўқ уч хонзода бошқарарди.

Унинг йўлида биринчи бўлиб Хелат ва Тус кўрғонларининг хўжаси Алибек учради. Мовароуннахр қўшинининг кучи ва салоҳиятини кўрган Алибек ўзи яширинган тоғдан тушиб, талаб этилганидек таслим бўлди.

Сабзавор ва Сейстон хўжаси Али Муайяд ҳам ундан ўрнак олди: Амир Темур хақида қўп гапларни эшитган бу ҳукмдор қўл остидаги ерларни унинг ихтиёрига топшириб, ўзи ҳам унинг хизматига ёлланди, Улуғ амирга садоқатли хизмат қилган Али Муайяд орадан беш йил ўтгач, оғир жанглардан бирида ҳалок бўлди.

Алибекка ноиблик учун лозим бўлган барча ҳужжатларни топширган Улуғ амир Каспий денгизининг жанубидаги Озарбайжонгача бўлган ҳудудни эгаллаган Мозандарон вилояти ҳокими амир Валини маҳв этиш учун жадал суръатлар билан олға кетди.

Бирок бу сафар вилоят ҳокими Амир Темур чақириқларига қулоқ солмади ва қўл остидаги Астрабод, Бистом, Дамғон ва Семнан қалъаларини зўр бериб химояга тайёрлай бошлади.

Улуғ амир уни таслим бўлишга мажбур қилиш ҳамда қалъаларни бирма-бир қамал қилмаслик учун амир Валига қарашли бўлган шаҳарлардан яна бири – Исфаранинг қулини кўкка совуриб, ўз қудратини намойиш этишга қарор қилди.

Бир куннинг ичида Амир Темур лашкарлари қалъа деворларини ишғол қилиб, унинг марказий майдонини эгалладилар, истехкомларни вайрон этиб, зовурларни тўлдирдилар. Солномаларда ёзилишича «Исфарадан фақат унинг номи қолди».

Ушбу «дарс»дан сўнг амир Вали тез орада келиб, «хукмдор тахти пойини ўпажагини» ҳамда қадимий анъаналарга мувофиқ таслим бўлишини маълум қилди. Бироқ Амир Темур киска муддатли хасталиқдан сўнг бевақт оламдан ўтган суюкли қизи Оға бегимнинг дафн маросимида катнашиш учун Самарқандга қайтгач, у ўз фикрини ўзгартирди ва қўшниси Али Муайяд Улуғ амир ихтиёрига топширган худудларга ҳужум қилиш учун Алибек билан тил бириктирди.

Бундан Амир Темурнинг қаттиқ ғазаби келди; солномада ёзилишича у яна қайта йўлга чиққач, бутун Осиё титраб-қакшади. Қиш бўлишига карамай у Бухоро остоналарида катта бир қўшин йиғди ва Хуросон устига юриш қилди.

Унинг яқинлашиб келаётганидан даҳшатга тушган Алибек ўз яқинлари билан баланд тоғ устида жойлашган мустаҳкам Хелат қалъасига яшириниб олди. Аммо Амир Темур шундай қалъаларни забт этиш учун танланган тоғлик аскарлардан бир бўлинма тузган эди. Хелат тезда қўлга киритилди, Алибек ҳам кўп ўтмай қатл этилди.

Шундан сўнг қўшин Туршез қалъасини қамал қилди; қалъа атрофи чуқур жарлик ва ўрмон билан қуршалган улкан қоятош устига қурилган бўлиб, дахлсиз ҳисобланарди. Қалъа химоячилари ниҳоятда жасур афғон жангариларидан ташкил топган эди.

Амир Темурнинг тоғлик жангчилари қўпоровчилар ва уларнинг ўқ-дори ҳамда анжомларини ўз елкаларида жарликлардан олиб ўтдилар; уларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли қалъа буржлари титради, деворлар орасида очилган дарчалардан ҳужумчилар ичкарига кирдилар.

Афғонлар қаттиқ қаршилик кўрсатдилар, бироқ ўзларидан бир неча баробар кўп бўлган қўшин ҳужумларига узок бар-

дош беролмадилар. Уларнинг бу жасоратидан рухланган Улуғ амир барчасини авф этди ва ўз лашкарлари сафига қўшиб олди.

Алибек махв этилгач, Амир Темур ҳокими Самарканд қўшинлари хизматида бўлишига қарамай аҳолиси исён кўтарган Сейистон томон юрди. Қакшатқич жангдан сўнг қўлга киритилган Сабзаворнинг холига маймунлар йиғлади.

Шундан сўнг қўшин ўлка пойтахти Заранж устига юриш қилди, шаҳар беҳуда ва қаттиқ қаршилиқдан сўнг таслим бўлди. Сўнг қўшин шарқ томон йўл солиб, Қандахорни забт қилди.

Хуросон ва Сейистонни ҳам шафқатсиз жазолаган Амир Темур мағриб томон юрди, Мозандаронни айланиб ўтиб, яқиндагина шахзода Мироншоҳ қўлга киритган Султонияга йўл олди.

1385 йил Султонияда мириқиб ҳордиқ чиқарган Улуғ амир ва унинг лашкарлари тўсатдан шарққа йўл солиб, Эльбрус ҳамда Филон тоғи мавзеларига кириб бордилар. Тинч йўл билан таслим бўлишни истамаган қалъалар забт этилиб таланди, қишлоқларнинг тоғу тошларга қочмаган аҳолиси тобе этилди, ўлкаларнинг ҳукмдорлари Улуғ амир қаршисида тиз чўкдилар. Бундай тезкор ғалабалардан рухланган Улуғ амир лашкарлари кўрнамак Валининг жазосини бериш мақсадида Мозандарон томон йўл олдилар. Вали эса қўлидан келганича қаршилиқ кўрсатди, бироқ ўз йўлида ҳар қандай тўсиқни ҳам ювиб кетадиган бундай қудратли тўлқинга қарши турсолмади.

Мозандароннинг барча шаҳарлари таслим бўлиб, унинг пойтахти Астрабод ҳам қўлдан кетгач, амир Вали Озарбайжон¹га қочиб кетди.

Ўз режасининг дастлабки қисми амалга ошганига ишонч ҳосил қилган Амир Темур лашкарларига бир оз дам бериш ва салтанат юмушларини тартибга келтириш мақсадида Самарқандга қайтди. Шаҳар аҳли уни буюк

¹ Бу ерда Эрондаги Озарбайжон вилояти назарда тутилмоқда (тарж.).

фотиҳларгагина муносиб тантана билан қарши олди. Хукмдор ўзи билан беҳисоб ўлжа олиб келаётганидан хабар топган самаркандликларнинг хурсандчилигига хурсандчилик қўшилди. Чунки одатда бу ўлжаларнинг каттагина қисми пойтахт фаровонлиги учун сарфланарди.

Энди салтанат ҳудудлари ғарбда Султониягача, жанубда Қандахор ва Заранжгача етган, Хирот вилояти, Хуросон, Сейистон, Эльбрус ва Мозандарон истило қилинган эди.

Амир Темур салтанатининг пойтахтида бир йил турди; бу орада у давлат бошқарувини такомиллаштириш, қўшинни кучайтириш билан машғул бўлди, салтанат шимолий ҳудудларига таҳдид солаётган мўғул жангариларига қарши қўшин жўнатиб турди.

У бу вақтдан ҳозирги Европа ва жанубий Россиянинг таркибига кирувчи бепоён ҳудудларга, ўша пайтларда эгаллик қилиб турган мўғул ўрдаларига қарши муқаррар жангга салтанатининг барча кучларини жамлаш учун унумли фойдаланди. У ўз режасига биноан Ғарб томонга юрса, албатта, мўғулларнинг Каспий денгизининг шимолий ғарбида жойлашган ҳудудлардан ўтиши лозим эди.

Улуғ амир ўзининг Шимолий Эрон, Арманистон ва Гуржистонни истило қилиш режасининг амалга ошишига мўғул ўрдлари қаршилик кўрсатишини жуда яхши биларди. Уларга қарши курашини учун мисли кўрилмаган жасорат талаб қилинарди. Негаки яқиндан бери Ўрда хонлиги Амир Темурнинг эски ғаними Тўхтамишхоннинг қудратли қўли остига бирлаштирилган эди.

Бу ҳолатнинг нақадар хавф-хатарга тўла эканлигини англаш учун бир неча йилга орқага қайтиш ва Ўрдalar тарихига назар солиш лозим.

Чингизхон истилосидан илгари ҳам Осиёнинг Россия ихтиёрида бўлмиш дашту биёбонларида турли элат ва миллатларга мансуб кўчманчи ва ўтроқ халқлар истикомат қилар, уларнинг орасида туркий халқлар кўпчиликни ташкил этарди. Асосан Волга дарёсининг қирғоқларида жойлашган ва яҳудий динини қабул қилган хазарлар салтанати

хам мавжуд эди. XI асрга келиб хазарлар, византияликлар «куман»лар, руслар эса «половек»лар деб атайдиган кипчоқлар томонидан ўз ерларидан бутунлай сиқиб чиқарилдилар ёхуд улар билан аралашиб кетдилар (Бородиннинг «Шахзода Игор» номли операсидаги «Половек рақслари» айнан шулар ҳақидадир). Кипчоқларнинг амлоклари Дунай дарёсининг ирмоқларидан Урал тоғларигача чўзилган бўлиб, Волга бўйидаги Булғор (замонавий Қозон шаҳри атрофлари) каби гуркираб яшнаган йирик тижорат марказини ҳам ўз ичига оларди. Ўз замонасининг энг бадавлат кул-жаллоблари ҳам кипчоқлар эди. Улар шимолдаги қўшнилари – рус князликлари устига тез-тез муваффақиятли юришлар уюштириб туришарди.

XIII аср бошидаги мўғул босқини Осиёнинг мазкур қисми тинчлигини бутунлай бузиб юборди. Кипчоқ ҳудудлари Чингизхоннинг қўл остига ўтди. Истило амалга ошгач, Чингизхоннинг катта ўғли Жўчига Мўғилистоннинг ғарбида, Чигатой улусининг Шимоли ва шимоли-шарқида жойлашган даштлардан иборат улус инъом этилди.

Мўғул анъаналарига мувофиқ тўнғич ўғил ва унинг мулозимларига одатда ота мулкининг энг йироқ ҳудудлар тегарди. Бу ҳудуд Мўғул салтанатининг энг ғарбий ўлкаси бўлиб, Европага қўшни турар, кипчоқ даштлари, Хоразм ҳамда Волганинг ғарбий соҳилида хали забт қилиши лозим бўлган шаҳарларни ҳам ўз ичига олар, Жўчининг ўғли Ботухон замонасидагина бу улкан ҳудудлар қудратли салтанатга айланди. Орадан тўрт йил ўтар-ўтмас мўғуллар ўз ерларига рус князликларини, кейин эса уларнинг Украинадаги истехкомларини ҳам қўшиб олдилар, Польша ва Мажористон кишлоқларини вайрон қилиш учун жазо қўшинларини йўллаб турдилар (мўғул қўшинининг олд қисм лашкарлари ҳатто Вена яқинидаги Ньюштад шаҳригача етиб бордилар). Фақат оилавий можаролар туфайлигина мўғулларнинг Европани забт этиш режалари амалга ошмай қолди.

Аслида «Жўчи улуси» ёхуд «Кўк Ўрда» деб аталган Боту улуси ўруслар томонидан «Олтин Ўрда» деб атала

бошланди (айтишларича, унинг хайма-чодири устига тилла ипли мато ёпилар экан). Боту ўз боргоҳини салтанатининг жанубида, Волга дарёсининг кирғоғига яқин жойда курдирди ва дарёнинг дельтаси яқинида ўрданинг пойтахти бўлмиш Сарой шахрини бунёд эттирди. У битмас-туганмас ғайратли ва мохир ташкилотчи хон эди: у савдо-сотикни жонлантирди ва ҳамкорлик эшикларини очди, мамлакати худудида солиқ йиғишнинг ривожланган тизимини жорий қилди. Мўғул солиқ йиғувчилари мунтазам равишда уларга рус князликларига ташриф буюриб туришар; уларга солиқ тўлашдан бўйин товловчилар билан мулоқотда ўзлари билан бирга юрвчи аскарлар ёрдам беришарди.

Орол денгизининг шимолида, Олтин Ўрда ва Чигатой хонлиги ўртасида Ботухон акасининг «Оқ Ўрда» номи билан маълум улуси жойлашган эди. Бу хонлик унчалик катта бўлмаса-да, Амир Темурнинг салтанати – Мовароуннахр билан чегарадош эди.

1255–1266 йилларда Ботунинг укаси Беркахон даврида Олтин Ўрда Евроосиё қитъасининг қудратли давлатларидан бирига айланди. У ўзининг узок биродари, Эрон хонлигининг вассали Халокухон билан нифоклашиб, Миср ҳукмдорлари мамлуклар билан иттифоклашди. Мўғулларнинг душмани мамлуклар билан дўстлашган Берка ўз манфаатларини кўзлаб иш тутган бўлиши табиий, бироқ бу дўстлик Чингизхон васиятларига хилоф эди.

Бундай иттифокдош топганлигидан бошлари осмонга етган мамлуклар Беркага қимматбаҳо совға-саломлар йўллашди ва уни ўз яқинлари билан мусулмон динини қабул қилишга ундашди.

Нима бўлганида ҳам Олтин Ўрда уруғларининг барчасини ислом динига киритишнинг иложи бўлмади; хон атрофидагилар ва аҳолининг ўтроқ кун кечирувчи қисми исломни қабул қилди, кўчманчи қабилалар эса узок вақтгача ўз эътиқодларини ўзгартирмадилар. Ҳатто, XIV аср бошида ҳукмронлик қилган Тўхта исмли хон ҳам будда динига эътиқод қилган эди.

Беркахоннинг вориси генуялик савдогарларга Крим ярим оролидаги Кафа шаҳрида ўз ваколатхоналарини очишга ижозат берди. У рус князларига доимий тазйиқ ўтказиш ҳамда хар бир мискол солиқни назорат қилиб туриш учун мўғул хонлари ўз қўл остидаги аҳолини мунтазам равишда рўйхатдан ўтказиб туришарди.

Ўрда кундан-кунга бойиб бормокда эди. У Эроннинг мўғуллар қўл остига ўтган қисмига қарши курашда Миср мамлуклари билан иттифок тузиб, Озарбайжонни эгаллаб олишга интиларди.

Эронни эгаллаб олган Амир Темур ана шундай ҳолатнинг гувоҳи бўлди; Олтин Ўрда ва мамлуклар Халокухоннинг ворисига қарши курашга шайланмокда эдилар.

1347 йили Олтин Ўрда бошига оғир мусибатлар тушди: вабо касаллиги қабилаларни курутди, тахту салтанат хонларга хизмат қилган амлокдорлар орасида талон-торож бўлди, бунинг устига устак 1371 йилдан бошлаб рус князлари анъанавий ўлшон тўлашдан ва Сарой шаҳрига бўйсунилшдан бош тортишди.

Ўрда амирлари раҳбари Мамай қўмондонлиги остидаги мўғул лашкарлари Куликово жанггоҳида бирлашган рус қўшинлари томонидан махв этилдилар; мўғул қўшини мағлубият нималигини ўз ҳудудида илк бора татиб кўрди. Бироқ Ўрда ҳамон куч-қудратдан қолмаган эди; у йўқотган обрўсини тиклаш учун шижоатли бир ҳукмдор лозим эди.

1376 йилда рўй берган бир воқеа Амир Темурнинг ғарб томон юриш ҳақидаги режаларига мўғул қўшинлари кўрсатаётган қаршиликка барҳам берди.

Оқ Ўрда хонининг Тўхтамиш исмли жияни бўлиб, у ўз тоғасига қарши бош кўтарган эди. Исёнкор жиян мағлубиятга учраб қочади ва Самарқандга келиб Амир Темурдан паноҳ сўрайди. Амир Темур Тўхтамишни керакли қурол-яроғ ва аскарлар билан таъминлаб, жоҳил амакиси салтанатининг шундоқ қаршисида – Сирдарё қирғоқларида жойлашган уч қалъага ҳоким қилиб тайинлайди; бу билан у Оқ Ўрда бирлигига путур етказишни мўлжаллаган эди.

Хон қудратли бир қўшин билан ўз жиянининг оз сонли лашкари устига юриш қилади ва уни яна бир бор қочишга мажбур этади, бироқ жияни бошпана топган ҳудудларига киришга уринган хоннинг ўзи Амир Темурнинг кучли зарбасига учради.

1377 йили хон оламдан ўтди, бироқ унинг ўрнига ўтирган ўғли Темур Малик тоғаваччасини таъкиб қилишни давом этди. Ҳар сафар Тўхтамиш танг ҳолга тушиб қолганда, Улуғ амир ўз лашкарларини унга мададга юборарди.

Нихоят, Темур Маликни мағлуб этган Тўхтамиш Оқ Ўрда тахтига ўтирди. Мана шундан кейин ҳамма нарса ўзгарди.

Олтин Ўрда бошидан кечираётган қийинчиликлардан фойдаланган Тўхтамиш ўзини салтанат асосчиси Жўчининг авлодидан эканлигини рўқач қилиб, тахтга даъвогарлик қила бошлади.

У Оқ Ўрда суворийларини бир неча маротаба душманлар билан жанг олиб бораётган ўзининг мўғул қўшинлари устига йўллади. Орадан икки йил ўтгач, руслардан мағлуб бўлган Мамайга қарши қўшин тортди. Азов денгизи яқинидаги мухорабада зафар қучган Тўхтамиш Олтин Ўрда тахтига ўтирди.

Евроосиёнинг энг қудратли икки хонлигини эгаллаб, Қора денгиздан Орол денгизигача бўлган бепоён бир ҳудуднинг яқка ҳокимига айланган янги буюк хон ўз аждоди Чингизхоннинг муносиб ворисига айланганлигига ишонч ҳосил қилди.

У ишни рус князликларини тиз чўктириш ва анъанавий ўлпонларни тўлаттиришдан бошлади. Куликово жангидаги зафардан рухланган князлар унинг бу талабларини рад этдилар. Тўхтамиш қудратли бир мўғул қўшинига бошчилик қилиб, уларнинг қаршилигини синдирди, йирик рус шаҳарларини вайрон этиб, 1382 йил 13 август куни Москва-нинг кулини қўкка совурди. Қўлга олинган рус князлари сулҳ тузиб, Тўхтамишга итоат этдилар.

Шундан сўнг Тўхтамиш энг катта нонкўрликка кўл урди – у Амир Темур кўлга киритган ўлкаларни босиб олиш режасини тузиб, у омма олдида ўзининг кечаги халоскорини Икки Ўрданинг Буюк хони билан тенглашишга нолойик сафсатабоз туркий хонбачча, деб эълон қилди.

У ўзининг ожиз ёшлигини ёдга солиб турувчи мана шу кучли гувоҳдан қутулишни бенихоя истарди.

У дастлабки огоҳлантириш сифатида Амир Темур истило қилишни мўлжаллаб юрган Озарбайжоннинг пойтахти Табризни муҳосара этди ва талади, сўнг Сарой шаҳрига қайтиб, Самарқанднинг Улуғ амирига қакшатқич зарба беришнинг қулай пайтини кута бошлади.

Эрон истилосига барҳам беришни истаган Амир Темур 1386 йили бу давлатга юриш бошлади. Йўлда унга Исфаконнинг шимоли-ғарбида жойлашган Луристон вилоятидаги тоғликлар Маккага кетаётган карвонга ҳужум қилиб, талаганликларини маълум этдилар. Луристонликлар ашаддий талончилар бўлиб, баландликда жойлашган пистирмаларидан кўз етадиган масофадаги сайёҳларни кузатиб туришар, уларни талар ва ўлдирар эдилар.

Амир Темур бу имкониятдан бир йўла уч ниятни тез ва соз амалга оширишни мўлжаллади: у аввало, ҳаж зиёратчиларини талаётган қароқчиларни жазоласа, иккинчидан, ўзининг янги лашкарларига салтанатда тартиб ва интизом ўрнатаётганини кўрсатар ва, ниҳоят, аскарларининг нималарга кодир эканлигини намоён этар эди.

У ўн аскардан иккитасини – кучлилардан энг кучлиларини танлади, уларга аркон ва чангақлар билан қуроллантирди ҳамда ўзи бош бўлиб, Луристон тоғларига йўл олди. Қароқчиларнинг мустаҳкам «уялари» яшин тезлигида кўлга киритилди, уларнинг ўзлари эса жарликларга улоктирилди. Шароитнинг ниҳоятда оғирлиги, қалъаларининг мустаҳкамлиги ҳамда тоғликларнинг синовдан ўтган жанг маҳорати ҳисобга олинса, Улуғ амир бошчилигидаги сара аскарлар нақадар буюк жасорат кўрсатганлиги яққол намоён бўлади.

Ушбу жазо тадбири амалга оширилгач, Амир Темур шимоли-шарққа йўл олди ва Қазвин қалъаси яқинида жойлашган Неховандда ўз кўшинининг асосий қисми билан учрашди.

Озарбайжонни истило қилиш оддий бир ҳарбий машққа айланди, Табриз эса заррача ҳам қаршилик кўрсатмай таслим бўлди. Шаҳар Тўхтамишнинг куни кеча бўлиб ўтган юришидан қаттиқ азият чеккан эди.

Озарбайжон жанубда Басурадан, шимолда Арманистон сарҳадларигача ястанган бир ҳудудга ҳукмронлик қилувчи Аҳмад Жалойирга тегишли ўлка бўлиб, салтанатнинг маркази Бағдод шаҳри эди.

Ирокни ҳам ўз ичига олгувчи бу ўлка парчаланиб кетган мўғул хонлигининг¹ бир қисми бўлиб, мулкдорларнинг тахт учун кураши туфайли Чингизхон авлодидан бўлган ҳукмдорнинг ўлдирилиши натижасида инқирозга юз тутган эди². Бу курашлар оқибатида икки даъвогар қолган бўлиб, уларнинг биринчиси Ҳасан Чўпоний Озарбайжон ва Шимолий Ирокни ўз қўлида сақлаб турар, иккинчиси Ҳасан Жалойир эса Бағдод ҳокими сифатида танилган эди. Бахтга қарши, 1355 йил Қипчоқ хонининг Озарбайжонга уюштирилган юриши натижасида биринчи даъвогар оламдан ўтади.

Жалойирнинг ўғли Озарбайжонни ўзининг кичик Бағдод хонлигига қўшиб олган эди. Амир Темур бу ерларга ташир-риф буюрган пайтда Ирок ва Табризни Ҳасан Жалойирнинг жияни Аҳмад Жалойир бошқармоқда эди.

Аҳмад Жалойир тадбиркор ҳарбийлардан экан; Тўхтамиш ҳужум қилган пайтда ҳеч ким унинг изларини тополмади,

¹ Бу ерда Чингизхоннинг набираси Ҳалокухон (1256–1265) асос солган ҳалокуийлар (Элхонийлар) давлати назарда тутилмоқда. 1256–1336 йиллар ичида Эрон, Озарбайжон ва Ирок ҳалокуийлар давлати ҳукмронлиги остида бўлган (тарж.).

² Бу ерда мўғул хони Абу Саид назарда тутилмоқда. Муаллиф бу ўринда хаголикка йўл қўйган: Абу Саид ўз ажали билан оламдан ўтган. Бу ҳақда қаранг: Ибн Арабшоҳ. «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур». Т., 2 жилдлик, 1-китоб, 1992, 99-бет; Мирзо Улуғбек. «Тўрт улус тарихи». Т., 1994, 278-бет; Аҳмедов Бўрибой. «Амир Темур». Тарихий роман. Т., 1995, 575-бет ва х.к. (тарж.).

мўғуллар кетгач эса, у яна ҳеч нарса бўлмагандай пайдо бўлди. Амир Темур яқинлашиб келаётганлиги ҳақида хабар тарқалиши билан у Табриздан шунчалик тез ғойиб бўлдиким, кўч-кўронини йиғиштиришни ҳам ёдидан чиқарди.

Амир Темур Бағдодга йўллаган элчи ҳам ўз ҳукмдорига бу жирканч кимса ҳақида қуйидаги сўзларни битган эди: «Султон Аҳмад фақат икки кўзигина қолган бир коп гўштдан иборат».

Улуғ амир 1386 йил ёзини Табризда ўтказди. У бу вақтда юрт аҳолиси ичидан энг иқтидорли санъаткорлар, ҳунармандлар ва уламоларни танлаш, уларни Самарқандга юбориш билан машғул бўлди. Шу билан бирга у ўз кўшинларига Озарбайжонни бутунлай истило қилишни ҳамда аҳолининг асосий қисмини ташкил этувчи туркман қабилаларини тор-мор этишни буюрди. Шу жангларнинг бирида Улуғ амир аскарларидан бири қайсидир қабила орасида яшириниб юрган амир Валини топишга ва унинг бошини танасидан жудо этишга муваффақ бўлди. Мозандарон ўлкаси собиқ ҳокимининг куни шу тариқа битди.

Қиш кириши билан Амир Темур ўз лашкарларини Гуржистонга бошлади. Қалин қор билан қопланган ва шу туфайли забт этиш мушкул бўлган баланд тоғли ўлгага ақлдан озган кишигина ҳужум қилиши мумкин эди; бироқ соҳибқирон асрорларидан бири ҳам шунда эдики, у ҳеч ким кутмаган макон ва замонда ҳужум уюштира оларди. Унинг ғайритабиий ғайратидан илҳомланган аскарлар бекиёс мардлик намуналарини кўрсатар эдилар.

Амир Темур Гуржистон сари йўл солди. Соҳибқироннинг сара аскарларини на гуржиларнинг юксак жанговар қобилияти, на қаҳратон қиш совуғи ва на қоядор Таурус тоғларига кўтарилиш «мушкулотлари» тўхтата олди. Мамлакат пойтахти Тифлис қонли жанглардан сўнг таслим бўлди. Гуржистон подшоси Бағрат V асир тушди ва мусулмонликни қабул қилиб, омон қолди. Шу муносабат билан янги уммат подшо Давид ўз қўли билан ясаган деб ҳисобланмиш манхур совутини ғойибга тақдим этди.

Кўшиннинг асосий қисми грузинларнинг тоғларда жойлашган истехкомларини бирин-кетин қўлга киритиш билан машғул бир пайтда Амир Темур қишни қолган лашкарлари билан бирмунча жанубда – Қорабоғда ўтказмоқда эди. Эрта баҳорда, у ўз одамлари билан ов қилиб юрган пайтда унга Тўхтамиш Кавказдан ошиб ўтганини ва катта қўшин билан хужумга шайланаётганини маълум қилдилар.

Мўғул аскарлари Дарбанд дараси орқали ўтиб, Қорабоғ томон ошиқмоқда эдилар; солномада ёзилишича Тўхтамиш ва унинг тўққиз буқа думи илинган туғи ортидан Чингизхон авлодидан бўлмиш ўн икки шахзода ҳамда ашаддий жангарилар – «баданлари илма-тешик бўлиб кетган жохил ва бешафқат кимсалар» келмоқда эди.

Амир Темур бу тажрибали фанимларга қарши ўз қўшинининг кичик бир хировулини йўллади; хировул дарё кечувида мўғуллар билан мардона курашди. Шу кичик гуруҳга қарши жанг қилиш билан овора бўлган фаним кутилмаганда Мироншоҳ бошчилигида ёрдамга етиб келган суворийлар туманларини пайкамай қолди.

Саноксиз асирлар қолдирган Тўхтамиш жон алфозда Кавказ ортига чекинди.

Улуғ амирнинг Эронда қиладиган иши кўп бўлиб, Олтин Ўрда устига юриш қилишга ҳали вақт эрта эди. У дастлаб шу ўлкада бошлаган ишларини ниҳоясига етказишни ва шундан кейингина эски танишининг хом хаёлларига бутунлай барҳам беришга қарор қилди. Шу билан бирга у инсонлар ўртасида биродарқушлиқдан кўра иттифок тузилишини афзал кўрар, томирларида Чингизхон қони оқиб турган ҳукмдорларга ҳурмат кўрсатиб, буюк фотих руҳини шод этиш лозимлигига ишонарди. Балки у Тўхтамишни ҳали ҳам ўзига дўст деб билгандир?

Амир Темур мурувват кўрсатиб, асир олинган мўғул аскарларига қурол-яроғларини қайтарди, уларни озиқ-овқат билан таъминлаб, ўз юртларига юборди. Асирликдан қайтганлар Тўхтамишга Амир Темурнинг самимий руҳда битилган мактубини ҳам келтирдилар. Унда, жумладан,

шундай дейилган эди: «Орадаги гина-кудуратларни унутиб, яна дўст бўлиб қолайлик».

Бирок Амир Темурнинг бундай дўстона муносабати натижа бермади: бу Россия князлари ва итоатсиз мўғул шахзодалари устидан қозонган ғалабасининг эртасигаёқ Дарбанд жанггоҳини шармандаларча ташлаб қочган Тўхтамишнинг нафсониятига тегди.

Мўғул ўрдаларининг янги хони аламини ичига ютиб, ганимидан қасос олишга тайёргарлик кўра бошлади. Европа сарҳадларида жойлашган Урал тоғлари яқинида яшовчи иттифокдош кўчманчи қабилаларнинг беҳисоб суворийларидан қудратли қўшин туза бошлади.

Бу орада Амир Темур ғолибона юришини давом эттириб, Фарбий Арманистонни забт этган эди. Мамлакат ҳукумати бошбошдоқликлари билан ном чиқарган бир тўда туркман хукмдорлари бошқарувида эди.

Улардан бири Маккага йўл олган зиёратчилар қарвонига ҳужум қилиб, ислом ва тартиб-интизом ҳимоячиси ҳисобланмиш Улуғ амирнинг қаҳрига дучор бўлди. Туркманлар ашаддий қаршилик кўрсатишган бўлишса-да, қалъаларидан ҳайдалдилар, омон қолганлари эса баланд қоялар орасига яшириниб, жазодан қутулдилар.

Шундан сўнг Амир Темур ўз лашкарларини Кичик Осиё остонасида жойлашган Арзурум шахрига бошлади. Шаҳар бир кундаёқ забт этилди; соҳибкирон бу ерда Арзинжон вилоятининг туркман ҳокими Тахартеннинг элчисини қабул қилди: элчи унга ўз хўжасининг таслим бўлишини маълум қилди. Ҳоким лавозимида қолдирилди, Амир Темур уни ўз ҳимоясига олди.

Орадан бир неча йил ўтиб, Туркия султони Боязид Тохиртенга ҳужум қилганида Амир Темур унинг ҳимоясига отилади, оиласига ғамхўрлик қилади.

Курдистон ва Муш ҳудудини эгаллаб турган «Қорақуюнли» номли туркман ўрдаси, айниқса, ашаддий қаршилик кўрсатди. Унинг йўлбошчиси Қора Мухаммад Турмуш Мироншоҳга қарши ўқотар қуроқларни ишга солди.

Бунинг натижасида шахзода баъзан чекинишга ҳам мажбур бўлди, бироқ туркман лашкарлари Улуғ амир кўшинининг зарбасига узок бардош беролмади. Соҳибкироннинг шахсан ўзи жангга киргач, Қора Муҳаммад ўз яқинлари билан ўрмонга кочиб кутулди.

Вақ қалъасини олиш билан Амир Темур Арманистонни бутунлай истило қилди: Мовароуннахр лашкарлари дастлаб кўл бўйидаги баланд қоя устида жойлашган бу қалъанинг остонасида тўхташди. Йигирма кунлик қамалдан сўнг қалъа кўлга киритилди, унинг ҳимоячилари эса тубсиз жарликларга улоктирилди. Ўша пайтда ватанлари Амир Темурга қарши курашаётган туркманлар қўлида бўлганлиги сабабли ҳам кўплаб арманлар аёвсиз жангларда қурбон бўлишди. Улар насроний бўлганликлари сабабли ҳам ўз душманларига қарши курашаётган янги истилочилар кўмагига умид қилолмадилар.

Амир Темур ўзига садоқат билан хизмат қилишга қасамёд қилган қатор ҳокимларни ўз лавозимларида қолдирди ва Филон тоғлари этагига чодир тикди.

У бу жойда Форс амирлигининг тахт вориси шахзода Зайн-ал-Обиддинни кутмоқда эди. Ўтган йили кекса шох Хўжа таслим бўлган ва Шероз тахтида қолдирилган эди. Эроннинг маркази ва жанубида жойлашган вилоятлар ҳам шох Хўжага бўйсунарди. Шох оламдан ўтар пайтда унинг ўғли Зайн-ал-Обиддин Шероз ва Форснинг ҳокими бўлиб қолган, жияни шох Мансурга эса Исфаҳон ва Язд вилоятлари теккан эди. Бироқ Шерознинг янги ҳокими Амир Темур билан белгиланган учрашувга келмади, аксинча, у ўз ҳузурига йўлланган элчини қамаб туришдек катта хатога йўл қўйди.

Бу эса Улуғ амирга ўз саркардалиқ маҳоратини яна бир бор намойиш этишга имкон яратди. У жануб томон йўл солди ва 1387 йил кузида кўшинларини Исфаҳон қаршисида жамлади.

Амир Темур Шарқнинг бу бой шаҳрини тинч йўл билан истило қилишни ва унинг аҳолисига катта ўлпон солишни мўлжаллаган эди. Дастлаб иш режадагидек борди.

Шаҳар ҳокими ва турли амалдорлар соҳибкиронга пешвоз чиқишиб, унга шаҳар дарвозаларининг калитларини топширишди ва талаб қилинган ўлпонни тўлашга тантанали ваъда беришди.

Ўз ҳамшаҳарларининг итоатсизлик қилишлари мумкинлигини ҳисобга олиб, улар Улуғ амирга шаҳарга ўз ўлпон йиғувчиларини қолдириб, ҳар бир фуқародан мулк-сармоясига мос равишда ўлпон олишни таклиф қилишди. Соҳибкирон бу таклифга рози бўлди ва каттагина бир бўлинма ҳамроҳлигида шаҳарни айланиб чиқди. Шаҳар ичкарасида Мовароуннаҳр аскарлари турли бемаъниликлар қилмаслиги учун у окшом чўккач, ўз лашкарлари билан шаҳар ташқарисида чодир тикди. У кичик бир гуруҳни қалъа дарвозаларини кўриклашга, уч минг аскар ҳамроҳлигидаги ўлпон йиғувчиларни эса шаҳар ичкарасига жўнатди.

Ўлпон йиғувчилар ўз ишларига киришадилар. Улардан бири маҳаллий аёлни зўрлашга уринади. Буни кўриб қолган темирчи йигит одатда шаҳарликларни хавфдан огоҳ этиш учун чалинадиган дўмбирани ишга солади.

Кўз очиб юмгунча йиғилган аҳоли Улуғ амирнинг ўлпон йиғувчилари ва аскарлари устига ёпирилиб, уларни тилка-пора қилиб таплайди. Рухсатнома билан шаҳарга кирган бир неча аскар таъқиб қилиниб, ваҳшиёна ўлдирилади. Соҳибкирон кўшини бир кечанинг ўзида уч минг одамдан ажралди. Ҳазабланган ҳамшаҳарлари бошлаган ғалаённинг оқибати бахайр бўлмаслигига кўзлари етган оилалар бошпана берган бир неча аскаргина омон қолди, холос. Исёнчилар шаҳар дарвозалари томон юриб, мовароуннаҳрлик соқчиларга тўсатдан хужум қилдилар ва уларни қиличдан ўтказдилар. Сўнгра уларнинг қурол-яроғларини олиб, қалъа деворлари устига кўтарилдилар ва жанг ҳозирлигини кўра бошладилар.

Улуғ амир ўз аскарларининг фожиали қисмати ҳақидаги бу даҳшатли хабарни тонг отгач, ўғли ҳам шу тунда ҳалок бўлган садоқатли бир зобитидан эшитди. Амир Темур

дастлаб таслим бўлиб, ортидан исён кўтарган шаҳарлар аҳолисига мутлақо раҳм-шафқат қилмаган эди. Агар у заррача сусткашлик кўрсатса, нисбатан кам сонли лашкар қолдирилган ўлкаларда оммавий исёнлар бошланиб кетиши мумкин эди.

Қаттиқ ғазабга келган соҳибкирон бутун қўшинига Исфаҳонга киришни ва шаҳар аҳолисининг бирортасига ҳам шафқат қилмасликни буюрди. Бундан фақатгина фикшунос алломалару ўтган тунда Мовароуннахр аскарларига бошпана берган оилалар истисно эдилар: уларнинг бола-чақалари ва уйлари махсус кўрикчилар томонидан химоя қилинди.

Кўп ўтмай Амир Темур бу шаҳарни тарк этди ва Шерозга келди. Исфаҳон аҳолисининг қирғин қилиниши ҳақидаги хабар аллақачон Шерозга етиб келган эди: шаҳар дарвозалари ланг очилди. Вилоят хокими эса амакиваччаси Шох Мансурнинг хузурига қочиб кетган экан; кейинчалик Шох Мансур унинг кўзларига мил тортади.

Шероз салтанатга қўшиб олинди ва бу ерга Самарқанддан ноиблар тайинланди. Шаҳарнинг энг мохир хунармандлари пойтахтга келтирилиб, бунёдкорлик ишларига жалб этилдилар.

Кичик бир ривоятда айтилишича, Шерозлик шоир Ҳофиз ҳам соҳибкирон билан айнан ўша пайтларда учрашган экан. Улуғ амир ундан нима учун ўз ғазалида Самарқанду Бухорони маҳбубасининг биргина холига бахш этишга журъат қилганлиги ҳақида сўраганда Ҳофиз эғнидаги юпун кийим-бошига ишора қилиб, ўзининг бу хотамтойлиги учун жазосини тортганлигини айтади.

– Бундан бу ёғига ўз давлатингни ва, айниқса, менинг пойтахтимни эҳтиёт қил, – дея жавоб беради унга Амир Темур ва бир ҳамоён тилла танга бериб қўйиб юборади.

Амир Темур Шероздалигида бу шаҳар билан Самарқанд орасидаги бир минг саккиз юз километрлик масофани ўн етти кунда босиб ўтган матонатли бир чопар ташвишли

хабар келтирадиким, натижада сохибқирон шошилич равишда пойтахтга қайтишга мажбур бўлади.

Унинг сафардалигидан фойдаланган Тўхтамиш Мовароуннахрга хужум қилган экан. Тўхтамиш лашкарларига мўғулистонлик қатор қабилалар ҳам қўшилганлигидан ва босқинчилар ҳозир Тошкент томон юраётганларидан йўлда хабардор бўлишди.

Шимолдаги туманларни шошилич равишда жамлай олган Улуғ амирнинг ўғли Умаршайх фанимларни Ўтрор қалъаси яқинида тўхтатиб туришга ҳаракат қилган, бироқ фанимнинг бир неча баробар кўп қўшини уни Андижонга чекинишга мажбур этган. Бу кучли истехкомни ололмаган мўғуллар аждодлари каби бутун мамлакатни вайрон қилганлар. Улар химоясиз шаҳарларни талаб, Бухорони қамал қилган. Фанимнинг бошқа гурухлари Самарқандни айланиб ўтиб, жанубда жойлашган Насаф шаҳрига ҳам хужум қилганлар.

1388 йил февраль ойида Амир Темур ўз тезкор суворийлари билан Кеш орқали кириб келганида ахвол ниҳоятда фожиали эди. У келиши билан Тўхтамиш ва унинг иттифоқчилари жуфтакни ростлашди ва кўп ўтмай ўз дашту биебонлари ичра йўқолишди.

Амир Темур Самарқандга келиб салтанат туғини кўтарганидан сўнг эл-юрт эркин нафас ола бошлади.

Бироқ Хоразмда исёнлар бошланганлиги сабабли сохибқирон пойтахтда узоқ турмади. Хоразмликлар қаттиқ жазоланиб, ўлка пойтахти бўлмиш Урганч аҳолиси Самарқандга кўчирилди; шаҳар бутунлай текисланиб, ўрнига арпа экилди.

Сўнгра Амир Темур Бухоро орқали Самарқандга қайтди. Мовароунахр тахтида ўтирган чингизий кўғирчоқ хон йўлда оламдан ўтди. Амир Темур фақат номигина қолган бу лавозимга мархумнинг ўғлини тайинлади. Шуниси ажабланарлики, бу кўғирчоқ хонлар Улуғ амирга хиёнат қилиш у ёқда турсин, кўшиндаги бошқа зобитлардан аъло даражада садоқат билан хизмат қилишарди.

ОЛТИН ЎРДА БИЛАН БИРИНЧИ ТЎҚНАШУВ

Ўша йили қиш каттиқ келди. Бирок у Тўхтамишни янги юришдан тўхтатиб қола олмади. У Олтин Ўрда вассаллари мажбуран ёхуд ўз ихтиёрлари билан юборган харбий қисмларни қўшиб ҳисоблаганда қудратли бир қўшинга эга эди.

Руслар, Волга булғорлари ва шимолий кавказликлар улар билан ёнма-ён жанг қилардилар. Амир Темурнинг Шарқдаги эски рақиби хон Қамариддин ҳам ёрдам учун Тўхтамишга Мўғулистондан кучли бир лашкар юборган эди. Ана шу бирлашган қўшин Фарғонага ҳужум бошлади.

Улар Мовароуннахр заминида пайдо бўлганларида совуқ киш ўз ҳукмини ўтказётган эди. Бу пайтда Улуғ амир қўшинлари тарқоқ ҳолда бўлиб, мажбурий дам олаётган эди.

Салтанат ғоят катта хавф остида қолди. Бирок шароит қанча оғир бўлса, юртбоши ва мохир саркарда Амир Темур шунчалар ҳаммани лол қолдирарди. Босқинчиларга қарши курашиш учун қўшинни бир жойга тўплаш керак, деб ҳисоблаган маслаҳатчиларнинг фикрига қарши ўлароқ, Амир Темур қўл остидаги аскарлар билан жангга отланди: йўл-йўлакай қўшиннинг сафи янада кенгая борди. Суворийлар хордиқ нималигини билмай туну кун йўл босишар, қор калинлиги эса отларнинг яғринларигача етар эди.

Хабарчилар душман лашкарининг илғор қисми Самарқанддан икки юз чақиримлар шарқда жойлашган Хўжанд шаҳрига яқинлашиб қолгани ҳақида хабар келтирдилар.

Йўл-йўлакай Амир Темур шимолдаги қисмлар билан унга ёрдамга келишга шай турган Умаршайхга чопар жўнатди.

Амир ўғлига асло бундай қилмасликни, аксинча, душман қўшини ортига юришни ва жанг бошлангач, хужумга ўтишни буюрди.

Бешинчи куни тонгда Улуғ амир Тўхтамишнинг илғор қисмига зарба бериб, душман лашкарининг асосий қисмига шиддатли юриш бошлади.

Мўғул қўшини сон жиҳатдан анча устунлигига карамай, жангда Темурнинг шахсан ўзи қатнашаётгани унинг мохирона ҳаракатларидан душман талвасага тушганга ўхшарди. Умаршайх бошчилиги суворийлар кутилмаганда душман қўшиннинг орқасидан зарба берганида, айниқса, кўп қон тўкилди ва саросимага тушган душман бутунлай ўзини йўқотиб қўйди. Тўхтамиш ва Камариддин қўшинлари шошилиш равишда Сирдарёнинг шимолий қирғоғига чекиниб, чўлу даштлар ичра войиб бўдилар.

Салтанат қутқарилган бўлса-да, бу хужум қаттиқ огоҳлантириш эди. Амир Темурда душманлари қудратини етарлича баҳолай олмаслик ёки қулай фурсатдан фойдаланмаслик одати йўқ эди; кези келганда эса ўз хатти-харакатини ўзгартириб, душман хатосидан усталик билан фойдалана оларди.

У Тўхтамишни тор-мор этиш ва кеч бўлмасидан Олтин Ўрдани яқсон қилиш керак, деган қарорга келди. Бевафо дўстнинг қилиқларига бепарқ қараб туриш вақти эмасди.

У шимоллик кўчманчиларга қарши курашда химоя усули қўл келмаслиги, душманни енгиш учун уни ўз уясида – кимсасиз ва сувсиз қум бўронларию дашту биёбонлар ўлкасида – Ўрданинг ўзида янчиб ташлаш кераклигини яхши биларди.

Амир Темур 1389 йил баҳорида Кеш яқинида қудратли қўшин тўплаб, уни шимолга бошлади. Қайсарликда ўз рақибидан қолишмайдиган Тўхтамиш ҳам тарқок қўшинларини йиғиб, Сирдарё атрофларида кезиб юрар, хужум қилиш учун қулай фурсат келишини кутарди. Улуғ амирнинг ботир суворийлари яқинлашиб келаётганидан ха-

бар тошган Тўхтамиш яна қайтадан қумликларга сингандай, ғойиб бўлди.

Темур унинг изидан қувиб боролмасди, зеро, мўғулистонлик тўдалар Амир қўшинларига ордан хужум қилишлари, уни енгган човларида эса Темурнинг Самарқанд билан алоқасини узиб қўйишлари мумкин эди. Амир Темур қурган салтанат Чингизхон шухратининг во-рислари ҳисобланмиш кўчманчи мўғул хонликлари билан тинч-тотувликда яшай олмаслигини тажриба кўрсатган эди. Хаёт-мамот жанги яқинлашар, бу жангда ўз уйида курашадиган ўрдалиқлар устунликка эга бўладигандек туюларди.

Дастлаб Қамариддин билан ҳисоблашишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган Улуғ амир Мўғулистоннинг катта-гина қисмини эгаллаб олди. У ўз лашкарларини Тагри тоғ тарафларга, Балхаш ва Олакўл жанубига бошлади; кўчманчилар қўшинига қакшатқич зарба берилди. Темур уларни мўғул Олтой тоғларининг жанубигача, лойка Иртиш дарёси қирғоқларигача қувиб борди – душман Сибир кенг-ликларига ёйилиб кетди. Сўнг Темур лашкарларини яна жанубга бошлади, Шарқий Туркистонга кирди.

Чингизхон наслидан бўлмиш, ислом динига эътиқод қилувчи Хизрхўжа ватандоши Қамариддин таъқибдан қочиб, шу ерларга келиб қолган, уйғур қабилаларини мажбуран ислом динига киритиб, ўз қўшинларини кучай-тирмоқда эди.

Хизрхўжа Амир Темурга иттифоқчи бўлиши мумкин эди, бироқ Темур Олтин Ўрда билан жангга киришиш арафаси-да ўз ортида ишончсиз мўғул қўшинини қолдиришни иста-масди. Темур уни машҳур Ипак йўли бўйлаб таъқиб этди ва қочоқларни кўхна Чингизхон салтанатининг қоқ марка-зида жойлашган Турфонгача қувиб борди. Хизрхўжа Гоби саҳросига кириб йўқолди. Улуғ амир эса ўзининг жасур аскарларини ватанларидан минг чақиримлар йироқликдаги Қора шаҳарга йиғиб, беҳисоб ўлжалар улашди. Шундан сўнг аскарлар дам олиш учун Самарқандга қайтдилар,

бирок шаҳарга етар-етмас яна отларини эгарлашга мажбур бўдилар. Тутқич бермас Қамариддин омон қолган оз сонли кўшини билан Балхаш кўли жанубларида, Или дарёси водийсида пайдо бўлган эди.

Темур унинг ортидан ўзининг энг учқур суворийларини юборди, суворийлар душманга шунчалар қаттиқ зарба бердиларки, Қамариддин ёввойи Олтой ўрмонларига қочиб кириб, мангу йўқолди.

Кейинчалик Хизрхўжа Амир Темур ёрдами билан Мўғулистон тахтига ўтирди ва кизини унга хотинликка берди.

1390 йил кузида Темур Кеш яқинида катта қурултой ўтказди. Умаршайхнинг никоҳ тантаналари қурултойга уланиб кетди. Амир Темур салтанатининг барча кўшинини бир жойга йиғди, ўнлаб лашкар фавжларини тузди, уларнинг қўмондонларини тайинлади, ўзи йўқлигида шаҳар ва туманларни бошқарадиган ҳокимлар, бошқа юқори мансабдорларни саралади ва, ниҳоят, асосий кўшинга йўл тайёрлаш ҳамда душман лашкарлари ҳолатидан ўзини огоҳ қилишлари учун тезкор гуруҳларни шимолга юборди.

Шундан сўнг у Тошкентга жўнади. Кўшинлар бу шаҳарда йиғилиб, баҳор келишини кутишлари лозим эди. Шаҳарда Темур қаттиқ оғриб қолди: ёшлигида оёғига етказилган жароҳатнинг оқибати бўлмиш суюк-томир хасталигининг дастлабки хуружи туфайли у қирқ кеча-ю, қирқ кундуз ўрнидан тура олмади. Унинг ўрнида бошқа ҳар қандай одам ҳам баҳорга мўлжалланган хатарли сафарда иштирок этишдан воз кечган бўларди.

Аксинча, эндигина оёққа турган Темур захира отларига эга суворийлардан иборат қудратли кўшини билан 1391 йил 19 январда Тошкентни тарк этиб, Дашти Қипчоқ томон юрди. Бу сафар ҳам у таваккал қилди.

Тўхтамининг тураржойи ҳақидаги сўнги маълумотларга караганда, у Оқ Ўрданинг Орол денгизи шимолида жойлашган қароргоҳини ўзига маскан тутган эди. Аниқ бўлмаган шу маълумотларга асосланиб кўшин Сирдарё

ёқалаб юрди, сўнг шимолга қараб кўтарилди. Сарисув дарёси ортда қолгач, бепоён даштни кесиб ўтишга тўғри келдики, кўп кунлар давомида отлар ва суворийлар азоб чекдилар.

Тошкентни тарк этганидан уч ой кейин кўшин Су-бар-Тенгиз тоғлари этакларига етиб бориб, чодир тикди. Амир Темур чўккилардан бирига кўтарилиб, солномада таъкидланганидек, «денгиз мисоли бепоён ва ям-яшил» даштларга узок термулиб қолди. Бирок унинг нигоҳи етган жойларда Тўхтамиш у ёқда турсин, ҳатто оддий бир чўпон ҳам кўринмасди. Пастга қайтиб тушишдан олдин Улуғ амир шу чўккида тош минора қурдирди ва кўшин бу ерда тўхтаб турган сана (1391 йил, апрель) унга ўйиб ёзиб қўйилди.

Кўшин энди шошилмай юра бошлади, зеро, йўл-йўлакай кўплаб ов гуруҳлари тўрт тарафдан емак ахтарарди. Узок муддатли сафарда озик-овқат захиралари тугаган бўлиб, юз минглик кўшинни боқиш учун, ов тадбири уюштирилган эди. Ана шунда Амир Темур ун, қайнатилиб эзилган гўшт ва қиймаланган ёввойи гиёҳлардан тайёрланган таом – буламикдан бошқа нарсаларни истеъмол этганларга ўлим жазоси берилиши тўғрисида фармон эълон қилди. Топилган бор масаллик ва овланган барча паррандаю жонивор шу таомни тайёрлаш учун ошхонага топширилмоғи лозим эди. Оддий аскарлар амир, кимлигидан қатъи назар, кун бўйи бир улуш таом оларди. Гиёҳларнинг буламикдаги микдори кундан-кунга орта борди, ҳатто шундай кун ҳам келдики, унда фақат ёввойи гиёҳлар қолди.

Амир Темур «улкан ов ҳалқаси»ни ўйлаб топмаганида унинг беҳисоб кўшини очликдан ўлиб кетиши мумкин эди. Темурнинг буйруғига биноан аскарлар узок-узокларга тарқалиб кетишар, сўнгра бирор тирик жон чиқиб кетолмайдиган ҳалқа ҳосил қилишиб, марказ томон оҳиста юришарди. Мана шу кўз кўриб, кулоқ эшитмаган ов натижасида беҳисоб ўлжа қўлга олинди, уларнинг орасида буғу каби Мовароуннаҳрда учрамайдиган бир қанча жониворлар ҳам

бор эди. Қўшин тўйиб овқатланди, ортиб қолган гўштни тилимлаб қуритиб олдилар.

Темур лашкарларининг қоринлари тўйган бўлса-да, шу поёнсиз дашту далада руҳиятлари толика бошлагани тобора равшанроқ сезилмоқда эди. Улар Тўхтамиш ўзларини алдаб шу ерларга олиб келиб, очлик ва сувсизликдан ҳолдан тойганларида осонлик билан янчиб ташлайди, деб гумон қила бошладилар.

Қўшиннинг руҳини кўтариш учун Улуғ амир одатда Самарқандда тантанали маросимлар пайтидаги каби, ҳарбий кўрик ўтказишга қарор қилди. «У бошига жавоҳир тошлар билан безатилган тилла тожини кийиб, шоҳона либосда от минган эди», – деб гувоҳлик беради тарих. Амир дўмбираларнинг тантанавор садолари остида туғларини кўтариб виқор ила саф тортиб турган бўлинмалар қаршисидан юрди.

Темур орасида ўғли Мироншоҳ ва икки набираси бўлмиш лашкарбошилар саломини қабул этгач, аскарларини кўриқдан ўтказди. Амир улар билан савол-жавоб қилар экан, қурол-аслаҳалари – найза, камон ва садок, тўкмоқ, ханжар, шамширу чарм қалқонлари тўла-тўқислигини текшириб кўрар эди.

Бутун қўшинни текшириб чиқиш учун икки кундан ортиқ вақт кетди, бироқ Темур сафар машаққатларига қарамай қўшин аъло даражада эканлигига қаноат ҳосил қилди, у одамлар ўзларининг бош қўмондонига ишонч ва садоқатини йўқотмаганидан қувонди.

Қудратли қўшин яна йўлга тушди. Тўхтамишнинг бирор-бир изини топиш учун тўрт тарафга чопарлар жўнатилди. Солнома гувоҳлик беришича, «... бепоён чўлда дайдиб юрган айғоқчилар бирор одамзод изини учрата олмадилар».

Шу алфозда Сибириядаги Тобол дарёси бўйига чиқилди. Дарё қирғоғида гулхан изларини учратдилар. Ёлғизоёқ йўл бўйлаб кетаётган Темур қўшини айғоқчилари тасодифан душман айғоқчиларининг кичик бир гуруҳига дуч келдилар. Қўлга олинган душман ўқчилари кийноқлардан

сўнг Тўхтамиш лашкарининг асосий қисми бу ердан бир неча кунлик масофада Урол тоғининг нариги томонида тўпланаётганини тан олди.

Темур бир зумда кўшинни оёққа турғазди ва уни Урол тоғларининг чап ёнбағирларидан бошлаб бориб, Ғарбга йўл солди – Олтин Ўрда худудига кадам қўйилди.

Бу ёғига кўшиннинг айғокчи бўлинмаларига хужум қилинмаган ёки уларнинг йўлида ғовлар, пистирмалар қўйилмаган бирор кун йўқ эди.

Суворийлар тунаш учун чодир тикар эканлар, тун чўкмай туриб тонг отишидан хайратда эдилар, зеро, улар Шимолий кутбга яқинлашиб қолгандилар.

Амир Темур ўз лашкарларини шу қадар жадал суръатда бошлаб борардики, кунлардан бир куни унинг илғор бўлинмаси душман кўшинининг орқа бўлинмаси билан тўқнашиб, яксон бўлишига бир сония қолди. Мўғуллар ҳаракат тезлигини сақлаш мақсадида орани узиб, суръатни жадаллаштирдилар, бироқ узокка қочиб кета олмадилар, чунки Улуғ амир уларнинг ортидан Умаршайх бошлиқ йигирма миңлик танланган суворийларни юбориб, уларни тўхтатиш ва қандай бўлмасин тутиб туриш вазифасини топширган эди. Унинг ўзи ҳам бир неча соатдан сўнг лашкарларини жанг майдонига бошлаб кирди.

Тўхтамишнинг жанг қилишдан ўзга чораси қолмаган эди: жанг 1391 йил 19 июнда бошланиб, уч кечаю уч кундуз давом этди. Муаррихларнинг фикрича, у Урол ва Самара шаҳри ўртасида, бугунги Оренбург шаҳри яқинида рўй берди.

Рақибига нисбатан бирмунча кўпроқ суворийларга эга бўлган Тўхтамиш ўз лашкарини анъанавий мўғул уруш санъатига биноан жангга солди: кўшиннинг маркази кучли бўлиб, унинг икки ёйиқ қаноти ҳал қилувчи зарба берилганидан сўнг душманни икки ёқдан қуршаб олиши зарур эди. Бироқ Амир Темур ўз кўшинини жанггоҳда бутунлай янгича жойлаштириб, Ўрда лашкарбошиларини хайратда қолдирди: у кўшинини еттига мустақил қисмга – фавж-

га бўлди, улардан бирига ўзи қўмондонлик қилар ва бу жангда иштирок этмас, балки уни кузатиб турарди — қаердаки аҳвол танглашса, фавж шу заҳотиёқ ўша ерга етиб бориши лозим эди.

Мўғул қўшини қанотлари рақибнинг олти кучли фавжини қуршаб ололмади, аксинча, душман ҳар тарафдан шиддатли зарбалар бериб, уларнинг тартибини бузиб ташлади.

Тўхтамиш қўшини маркази эса ўзининг кучли зарбасини беришга улгурмади ҳам. Зеро яшин тезлигида душман устига ёпирилган, Мовароуннаҳр қисмлари уларни қўл жангига мажбур қилдилар, натижада суворийлар хатто жангга ҳам қира олмай қолдилар. Темур аскарлари яқин масофадан жанг қилишга уста эдилар. Тўхтамиш фалокатни сизди. У ўзининг бир қанотидан айрилган лашкарини йиғиб, сўнгги хужумга шайланди: яшин тезлигида рақиб қўшини ёриб ўтди. Амир Темур шу заҳотиёқ ўзи бошқарган еттинчи фавж билан душманнинг устига ташланди ва уни сафдан чиқарди.

Марказда жанг қилаётган Тўхтамиш лашкарлари ҳадеганда ўзларининг қўмондони қайтиб келавермаганидан у ҳалок бўлди, деган фикрга келишди. Қўмондон байроқдори мотам белгиси сифатида тўкқиз буканинг думи боғланган мўғул туғини чанг-тупроқ орасига улоқтирганда эса, мўғуллар тумтарақай қоча бошладилар. Дахшатда қотган Тўхтамиш лашкари тор-мор келтирилганини унсиз кузатар, бироқ қўлидан ҳеч нарса келмас эди. Амир Темур қўлига тушмаслик учун у даштга қочди.

Жанг майдонидан Итил (Волга) дарёси қирғоқларигача минглаб мўғул аскарлари шафқатсиз қиличдан ўтказилди.

Ғалабадан сўнг Темур лашкарлари Итил дарёсига туташиб кетган яшил ўт-ўланлар устига чодир тикдилар. Жангда беҳисоб ўлжа қўлга киритилди.

Улуғ амир эълон қилган шодиёна йигирма олти кун давом этди. Жангчилар хордиқ чиқаришди: солномада ёзилишича, улар дунёнинг энг гўзал қизлари тутган тилла

идиш ва жомлардан таом еб, шароб ичдилар. Хақиқатдан ҳам, Тўхтамиш ўзи билан олиб юрадиган шимолий кавказ гўзалларидан талайгинаси уларнинг қўлларига тушган эди. Тантана учун келтирилган созанда ва хонандаларнинг хо-нишларию шоирларнинг ашъорлари остида жангчилар улар билан айш-ишрат қилдилар.

Байрам сўнгида ўлжалар орасидан Чингизхон ворисларининг тилла қолганиб, қимматбаҳо тошлар билан безатилган шохона тахтини майдонга олиб чиқишди: Амир Темур бутун қўшин қаршисида унга кўтарилди.

Улуғ амир Тўхтамишнинг эски рақиблари хисобланмиш Чингизхон авлодидан бўлган уч шахзодани енгилган Ўрданинг уч вилоятига ҳоким этиб тайинлаб, қўшинга ватанга қайтиш ҳақида буйруқ берди.

Самарқанд аҳли ўн бир ойлик айрилиқдан сўнг ватанига қайтган ўз ҳукмдори ва унинг шавкатли лашкарларини хурсандчилик билан кутиб олди. Амир Темур фармони билан қурилган Арк саройи остидаги беҳисоб хазинага янги бойликлар кўшилди.

Шарафли зафар билан яқунланган машаққатли юришдан сўнг Улуғ амир она юртида ғалаба нашидасини суриб, даволанмоғи лозим эди. Бироқ у тангрининг ўзига ато қилган умридан яна қанча қолгани тўғрисида ўйлаб, хавотирланган бўлса ажаб эмас. Бу пайтда Улуғ амир эллик олтига кирган эди.

ЭРОН ИСЁНИ ВА БАҒДОДНИНГ ОЛИНИШИ

Шимолий кўчманчи хонликларга қилинган зафарли юриш жануби-ғарбдаги бой ва ривожланган ўлкаларни забт этиш режасини бирмунча ортга сурди. Амир Темур энг аввало, бутун Осиёга ягона ҳукмдор бўлишни истаётган Тўхтамиш Мовароуннаҳрга солаётган даҳшатли хавфни бартараф қилмаса ҳам бўлмасди.

Улуғ амир лашкарини яна қайтадан оёққа турғазиб, ўзи йўқлигидан фойдаланиб Эронда исён кўтарган бир қанча вилоятларга юриш бошлашини билдирди.

Амир Темур салтанат пойтахтини тарк этар экан, ўзининг одатдаги шоҳ туғини кумуш аждаҳо тасвири туширилган қора рангли янги байроқ билан алмаштирди. Бу билан Темур қачонлардир шу тимсол остида Тунадан Тинч океанигача ҳукмронлик қилган хоқонларнинг ўрнини эгаллаганини маълум қилишни ихтиёр этганга ўхшарди.

Лашкар Бухорода тўхташи лозим эди, бироқ у шаҳардан анча нарида, Улуғ амир чодир атрофида жойлашди. Шаҳар аҳолисидан бирор кимса бу ерга қўйилмади, Темур эса унинг шарафига тайёрланган тантаналарга бошчилик қила олмади.

У хасталаниб, яна ётиб қолди – оёғидаги жароҳат оғриб, хуруж қилди. Бу сафар оғрик шу қадар кучли эдики, беихтиёр кўзига ўлим кўриниб кетди; унинг тилаги билан қорилар Куръон тиловатига ўтирдилар, бева-бечораларга хайр-эхсон улашилди; Улуғ амир барча хотинлари ва тахт вориси Муҳаммад Султонни ўз хузурига чорлади. Бироқ унинг ҳаётга бўлган муҳаббати ва метин иродаси туфайли касаллик яна бир бор ортга чекинди. Чодир ичида роппа-роса бир ой ётганидан сўн

у ташқарига чикиб, аскарлар қаршисида кўриниш берди. Яна икки ҳафтадан кейин ўз лашқарини Шарқий Эрон томон бошлади.

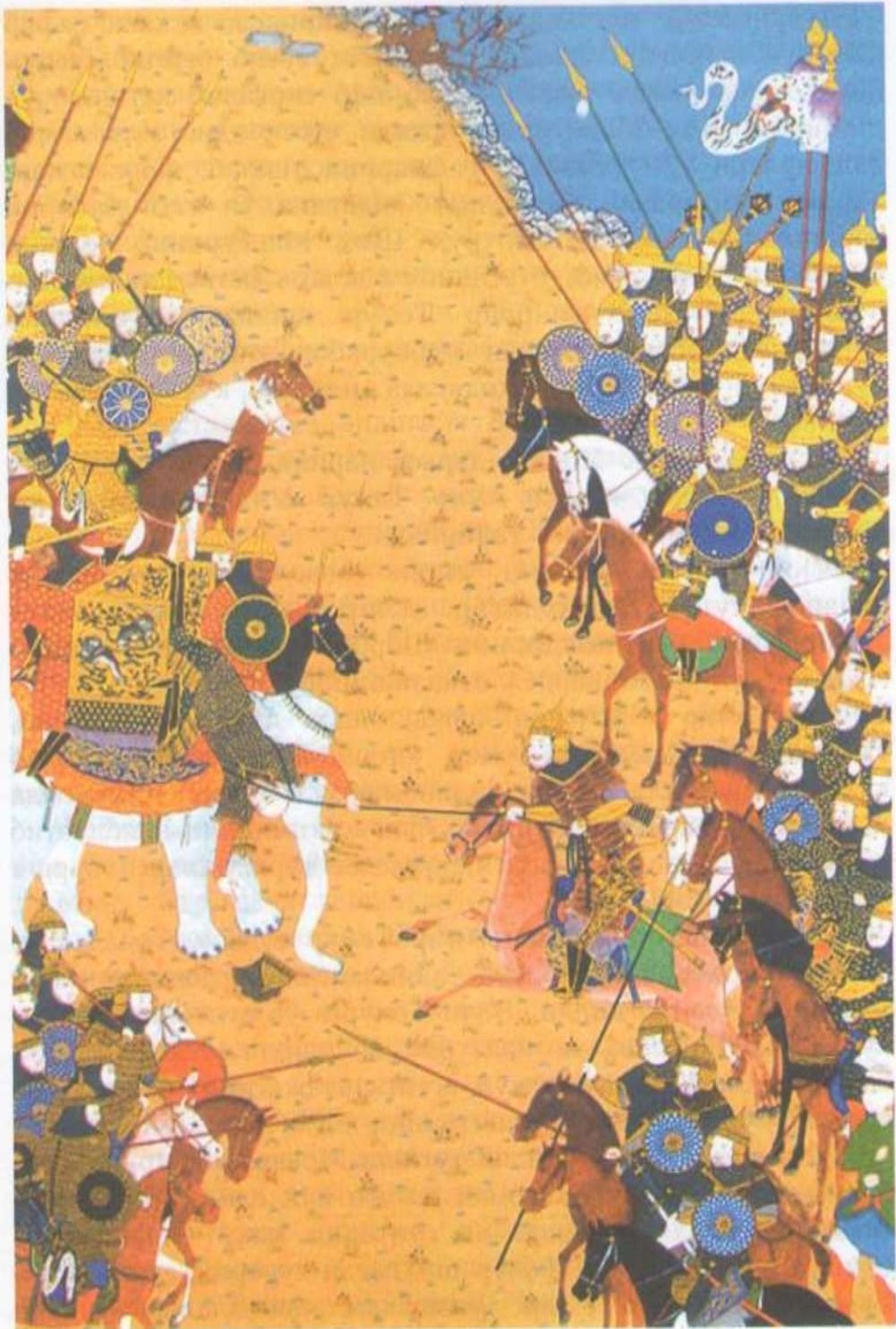
Дастлаб у Мозандарон томон юрди – бу ўлкани ўзига бутунлай бўйсундириш вақти келган эди. Самарқандликлар Каспий денгизига туташ қалин ўрмон ичида дарахт кесиб, йўл очиб ажойиб бир қасрни забт этдилар.

Баҳор келгач, кўшин маҳаллий аҳоли қаршилигини енгиб, истехкомларни қўлга киритди. Сўнгра Курдистон ва Луристонга кириб борди. У ерда барча қисмлар қайтадан сафланиб, Шероз томон йўлга тушдилар. Йўл-йўлакай бутун Эронда енгилмас ҳисобланган Қалъаи Сафид истехкомини ҳам эгалладилар.

Шероздан олдин Амир Темурни янги бир қудратли рақиб кутар эди. Бу Самарқанд лашқарларининг шимолга кетганидан фойдаланиб Исфахон ва Шерозни эгаллаб олган, ҳақиқий тахт ворислари бўлган амакиваччаларининг кўзларини кўр қилиб, захарлаган Форс ҳокимининг кизикқон жияни Шох Мансур эди. Амир Темур қайтиб келиши эҳтимолини назарда тутган Шох Мансур мамлакатни урушга тайёрлаб, бутун Эрондан йиғилган энг жасур ва тажрибали жангарилардан ташкил топган кичик бир кўшин ҳам тўплаган эди.

Амир Темур бошчилигидаги кўшин 1393 йил майида Шероз яқинида пайдо бўлиши билан Шох Мансур ва жангарилари унга қаттиқ зарба бердилар. Тўсатдан қилинган ҳужум туфайли эронийлар рақиб лашқари марказини парчалаб, унинг сафларини тўзғитиб юбордилар. Тўс-тўполон орасида асосий кўшиндан ажралиб қолган Темур ва унинг хос мулозимларини кўрган Шох Мансур ўзига содиқ аскарлари билан улар устига отилди.

Шох Мансур кўз очиб-юмгунча Амир Темур қаршисида пайдо бўлди. Уни кўрган Темур қўриқчисидан найзасини олмоқчи бўлиб ўгирилди, бироқ ёнида ҳеч ким йўқ эди. Фурсатдан фойдаланиб, Шох Мансур шамшири билан унинг бошига икки зарба туширди.

Дубулганинг мустаҳкамлиги ва, айниқса, иккала сафар ҳам дубулғасининг силлиқ томонини тутиб берган Темурнинг совуққонлиги туфайли шамшир сирғалиб кетди.

Бироқ Шох Мансурнинг ажали етган эди. Улуғ амир лашкарлари кўп ўтмай ўз сафларини тиклаб, форс аскарларини тумтарақай қилдилар, Эндигина ўн етти бахорни қаршилаган шахзода Шохрух Шох Мансурнинг бошини танасидан жудо этиб, отасининг оёқлари остига ташлади.

Жанг тугагач, амирлар Темур қошига йиғилишиб, кўрсатган жасорати билан муборакбод этишди; уларнинг кўпчилиги рўй берган ходисада илоҳий куч таъсирини кўришди.

Таслим бўлган Шероз дарвозаларини очиб, катта хун тўлади. Зиёфат чоғида Амир Темур Умаршайхни Форс ҳокимининг ноиби этиб тайинлади.

Эски хон оиласининг тирик аъзоларини – шахзодаларни тутиб келтирдилар. Амир Темур уларни қатл этишни кейинга қолдириб, Шерознинг уламою ҳунармандларини Самарқандга етказишни буюрди.

Улуғ амир 1393 йил июнь ойида Шероздан чиқиб, Исфаҳон ва Ҳамадон томон юрди, йўл-йўлақай кўплаб қалъаларни эгаллади, ов билан машғул бўлди. Ҳамадонда у ўғли Мироншоҳни Фарбий Эрон ҳокимининг ноиби этиб тайинлади, сўнг тоғларга яширинган туркманларга қарши отланди.

Водийга қайтиб тушган Амир Темур султон Аҳмад Жалойир томонидан элчи этиб тайинланган Бағдоднинг катта муфтисини қабул қилди. Элчи Темурга ўз султони юборган кўплаб совға-салом ва мактубни топширди. Хатда султон бажону дил Улуғ амир қўл остига ўтажагини, бироқ унга шахсан кўринишдан қўрқаётганини ёзган эди.

Султоннинг ўзини бундай тутиши Мовароуннаҳр жангчиларининг ғазабини келтирмай иложи йўқ эди. Амир Темур Бағдодни қамал қилишга ва султонни макр билан қўлга олишга буйруқ берди. Темур шиддатли суворийларини олиб Бағдодга отланди. Улар тунда ҳам машғалалар ёруғида

йўл юриб, тоғу сахролардан ўтдилар. Темур жангчилари хушёрликлари билан ажралиб турардилар, лекин шунга карамай улар султон Аҳмад Жалойир мамлакатнинг турли бурчакларига ўрнатган кузатув жойларининг биридан учирилган хабарчи кабутарларни пайқамай қолдилар.

Ўз вақтида огоҳлантирилган кўркоқ султон ўзининг энг нодир бойликларини олиб, жуфтакни ростлаб қолди. Дажла дарёсининг нариги соҳилига ўтиб олган султон ташвиш билан уфққа боқар, саҳрода яқинлашиб келаётган суворийлар ортидан кўкка кўтарилаётган чангу тўзонга безовта термиларди.

Оғир хасталикдан эндигина оёққа турган Амир Темур бир от қўйишда салкам элик чақирим масофани босиб ўтди, бироқ султон Аҳмад ундан ҳам учкур чикди. Унинг ортидан юборилган суворийлар Карбало атрофида уни кўздан кочирдилар, аммо султон уларга ўз хазинаси, харами ва ўғлини қолдириб кетди. Ўзи эса Фарбга, Мисрга йўл олди ва мамлук султони Барқуқ хузуридан бошпана топди.

Улуғ амир Бағдодда икки ой қолиб кетди: дарё соҳилидаги деворларига тилла суви юритилган саройлар да унинг шарафига зиёфатлар берилди, аскарлари эса яқин-атрофдаги қишлоқ-шаҳарларни таладилар.

Бағдод яхшигина бож тўлади. Усталар, олимлару шоирлар Самарқандга жўнатилди.

Минг бир кеча шаҳридаги кўнгилхушликлардан сўнг Амир Темур мустаҳкам Такрит қалъасини қамал қилди. Шу пайтгача ҳеч бир кимса буза олмаган қалъа деворларининг баландлиги ва қалинлигидан кўнгиллари тўк, Бағдод шимолидаги аҳолини талаб келган қалъанинг босқинчи хўжалари таслим бўлишдан бош тортдилар.

Улуғ амирнинг буйруғи билан аскарлар лаҳм казидилар ва қалъани бузишга киришдилар.

Камон ўқлари ҳимояси остида ҳисобчилар қалъа деворларининг сатҳини аниқлаб, ҳисоб-китоб қилишди ва иш режасини тузишди. Сўнгра деворлар остига қайтиб ҳар бир бўлинма ҳужум қиладиган жойни кизил бўёқ билан

белгилаб чиқишди. Бўлинма сардорларига ҳужум режаси нусхалари тарқатилди, аскарлар эса одатдаги қурол-аслаҳаларини чўкич, болта, арқон ва белкуракларга алмаштирдилар.

Ишора этилиши биланок улар зўр шижоат билан деворларни тешиб, кавлаб, майдалаб ишга тушиб кетишди. Каваклар ва ер ости йўллари мўлжалланган даражада казиб бўлингач, уларни мустаҳкамлаш учун қорамой суртилган устунлар ўрнатилди.

Ҳисоб-китоб чоғида англашилмовчиликларга ҳам йўл қўйилган экан, зеро, аскарлардан бир гуруҳи қалъа тағидан ер ости йўли казиш чоғи қарама-қарши томонда ишлаган ватандошларининг рўпарасидан чиқиб қолдилар.

Солноманинг гувоҳлик беришча, қалъани бузишда етмиш икки минг киши қатнашган. Бу тахминан Амир Темур лашкарининг ўша пайтдаги сонига тўғри келади.

Белгиланган жойлар қовлаб бўлингач, устунларга ўт қўйилди: қалъа деворлари қулаб тушди. Қурол-аслаҳаларини қайта қўлларига олган Темур аскарлари шиддатли ҳужум сўнгида қалъа химоячиларини тор-мор этдилар.

Улуғ амир истехкомларни эгаллаш ва таслим бўлган ўлкаларда лашкар қолдиришни буюриб, Ироқнинг кўпгина вилоятларида ўз ҳукмронлигини ўрнатди.

Темур Мироншоҳни жанубга, Хилла ва Носирия орқали Басрага жўнатиб, ўзи шимолга йўл олди; Мосулни эгаллаб, Туркия ва Сурия остонасида жойлашган Диёрбакирда чодир тикди. Шундан сўнг у Халабдан шимолроқдаги қадимий Эдесса шаҳрини ишғол этиб, Сурия ва Миср билан жанг қилажагини билдирди.

У пайтда ҳар икки мамлакатни ҳам Қоҳира мамлуклари бошқарардилар. Улар Темурга қарши қурашаётган туркман ҳукмдорларини қўллаб-қувватлашар, султон Аҳмад Жалойирга бошпана бериб, мағлубиятдан сўнг ўзини ўнглаб олган Тўхтамиш билан иттифоқ тузган эдилар.

Бироқ Гуржистон ва Озарбайжондаги исёнлар ва Олтин Ўрда мўғулларининг амалга оширган ҳужумлари Амир

Темурни бу режани оркага суришга мажбур этди. Бунинг устига ўғли Умаршайхнинг курд найзасидан ҳалок бўлиши уни қаттиқ қайғуга солди.

Худди шундай оғир қайфиятда у ўз ваъдасининг устидан чиқмаган Мардин шаҳри қамалига отланди.

Нураган улкан оҳактош қоялари устига қурилган ва дахлсиз оппоқ қўрғон ўраб турган бу мустаҳкам шаҳар шиддатли жангдан сўнг забт қилинди. Омон қолганларга фақат мўъжиза ёрдам берди.

1394 йил 22 март тонгида етиб келган чопар Амир Темурга яна бир шахзода – Шохрухнинг ўғли Улуғбек дунёга келгани ҳақидаги хушхабарни етказди. Боши осмонга етган Улуғ амир исёнкорларни авф этди, улардан тортиб олинган мол-мулк эгаларига қайтарилди.

Қўшин Мардиндан қайта туриб Курдистонда бош кўтарган айрим шаҳарларни тинчитди. Амир Темур йўлдаги дам олиш лаҳзаларидан фойдаланиб, Мовароуннахрнинг барча вилоятларига янги сафарбарлик эълон қилиш тўғрисида фармон жўнатди. Чунки салтанат сарҳадларининг кенгайиши ҳамда ғарбда янги ғанимларнинг пайдо бўлиш эҳтимоли чиндан ҳам қўшин сафларини бирмунча кучайтиришни тақозо этарди.

Шу зарур эҳтиёт чораси кўрилганидан сўнг Амир Темур олдин таслим бўлиб, кейин бош кўтарган Ван шаҳар қўрғонини қайта ишғол қилди. Шаҳар қамали осон кечмади, бироқ Амир Темур яқин-атрофдаги дарахтларни кесдириб, қўрғон атрофига унинг деворларидан баландроқ ёғоч миноралар қурдирди. Аскарлар эса шу миноралар тепасидан шаҳарга шафқатсиз ўт очиб, уни таслим бўлишга мажбур этдилар.

Шундан сўнг қўшин исён кўтарган Гуржистон томон юрди. Йўлда қувончли бир воқеа муносабати билан бир оз тин олинди: Шохрух хонадонидан яна бир ўғлон – Иброҳим Султон дунёга келган эди.

Улуғ амир ўзининг янги невараси шарафига зиёфат уюштирди. Солноманинг гувоҳлик беришича, Темурнинг

минг хилда товланувчи қимматбаҳо тошлар билан безатилган тахти қирқ устун кўтариб турган дабдабали гумбаз остига ўрнатилди. Тахт қаршисидаги майдоннинг ўнг тарафидан хонандалар, сўл тарафидан эса созандалар жой олишди. Қўлларида жўмраги ингичка биллур кўза ва тилла жом тутган соқийлар даврадан чиқишмасди.

Кокиллари товонини ўнадиган гўзал раққосалар даврага ўзгача файз қўшишди.

Янги сафар олдидан Амир Темур ўғли Шохрухни Самарканд ҳукмдори этиб тайинлади ва уни зудлик билан ватанига жўнатди. Шохрухнинг лавозимга тайинланиши шундай ҳам чўзилиб кетган бу юриш яқин орада тугамаслигидан далолат берар эди.

Гуржистон ўт ва ўк балосига учради. Биринчи зарбадан сўнг Дарбанддан келган чопар янги қўшин тўплаган Тўхтамиш Бокуга бостириб кириш учун тайёргарлик кўраётганини хабар қилди. Улуғ амир лашкарининг бир қисмини ўша томонга бурди, бироқ у шаҳарга етиб келмасиданоқ Тўхтамиш яна шимолга қочиб қолди.

Бу сафар бамайлихотир иш кўриш мақсадида Амир Темур қишни Гуржистонда ўтказишга қарор қилди, бироқ Олтин Ўрдани бутунлай тор-мор этишни кўнглига тугиб қўйди. У энди Ўрда устига Кавказ орқали юриш қилиб, ғарб томондан зарба беришни кўзларди.

ЎРДА УСТИДАН ҚОЗОНИЛГАН ҒАЛАБА ВА РОССИЯНИНГ ФАТҲ ЭТИЛИШИ

Нима бўлганда ҳам бу мушкул иш эди: бундай ҳолларда ўз одатига содиқ қолган Амир Темур беҳуда қон тўкилишининг олдини олиш учун масалани тинч йўл билан ҳал этишга уриниб кўрди. У Тўхтамишга панд-насиҳат мазмунидаги мактуб йўллади. Мактубда, жумладан, шундай дейилган эди: «Шахзода, кибр-хавони йиғиштириб қўяйлик-да, қани, айтчи, сарҳадларингдан четга чиқишдан мақсадинг недур, фикр-ёдингни банд қилган қора ниётлар қаёқдан келди? Тинчлик истайсанми ёки урушни, қарорингдан бизни огоҳ эт».

Солномада ёзилишича, Тўхтамиш баландпарвоз оҳангда орсизларча жавоб қайтарган.

Баҳор келиши билан Амир Темур ўз лашкарларини Дарбанд довонидан олиб ўтди. Унинг амри билан қўшин Каспий денгизи соҳили бўйлаб юрди, жанговар ҳолат бир сонияга ҳам бўшаштирилмади.

Эҳтиёткорлик тўғри чиқди. Зеро тез орада қўшин денгиз қирғоғи билан Терек дарёси оралиғида пистирмада турган яхши қуролланган ва кўп сонли Тўхтамиш лашкарлари билан тўқнашишига оз қолди.

Темур суворийлари туғларини ёйиб, бурғулар садоси остида ёғийга ташланди. Бироқ душман қўшини шиддат билан жанговар ҳолатни эгаллади. Дам у томоннинг, дам бу томоннинг устунлигида ўтган жанг тун чўккунча давом этди. Соқчиларнинг қўш сафи билан ўраб олинган самарқандлик суворийлар ва аскарлар қурол-яроғларини қўлларидан қўймай, туни билан ўт ёқмасдан жанговар ҳолатда тонг оттирди.

1395 йил 15 апрель тонг саҳарда Амир Темур Тўхтамини устига тўсатдан ҳужум қилди. Тўхтамин ҳам бу жанг ҳаёт-мамот жанги бўлишини яхши биларди.

Икки ўртада учаётган камон ўқларидан еру кўк қоронғилашиб кетди, дейилади солномада. Ёнандозлар ўз вазифаларини бажариб бўлгач, ғанимлар бир-бирларига кучли зарбалар бердилар, сўнгра тўс-тўполон ичида араллашиб кетдилар. Мўғул қўшинининг сараланган бир гуруҳи Шох Мансурнинг қўлидан келмаган ишни амалга оширишга уринди, яъни Мовароуннахр лашкарларини талвасага солиш учун Амир Темурни ўлдирмоқчи бўлдилар. Шу мақсадда улар Темурни қўриқчиларидан анча йироққа чалғитиб, тезда маҳв этилган бир неча аскар билан қуршаб олдилар. «Камонининг ўқлари тутаган, пайзаси синган» Амир Темур «шамширини тинмай ишлатиб» оддий навқар каби мардона жанг қилди.

Уни отларидан тушиб, ёнигача деярли эмаклаб етиб келган элликка яқин сипоҳлари қутқардилар. Улар буюк сарқарда атрофида жонли халқа ясаб, усталик билан камон отиб, ўзларига яқинлашишга уринган жамики мўғул аскарларини ер тишлатдилар.

Сипоҳларнинг бу жасоратидан руҳланган Улуғ амирнинг байроқдори салтанат туғини боши узра баланд кўтарди, бу эса сарқарда ҳаёти хавф остида эканлигидан дарак берарди. Қўриқчилар Амир Темур ёнига ёриб кириб, кўкракларини қалқон қилиб, унинг ҳаётини сақлаб қолдилар.

Буни кўрган Тўхтамин бор кучини тўплаб, сўнгги ҳужумга шайланди, бироқ энди жанг майдонининг барча бурчакларидан Темур аскарлари сарқардаларига ёрдамга кела бошлаган эди.

Ўз навқарларининг Темур лашкарлари билан яккама-якка олишувда мағлубиятга учраётганини кузатиб турган, чарчаб, ҳолдан тойган ва қонига беланган Тўхтамин бу сафар ҳам омад ва Аллоҳ таоло ғаними тарафида эканлигини англади. Руҳи тушган Тўхтамин бир неча лашкарбошиси билан шимолга қараб қочди, ўз холига ташлаб кетилган

кўшин осонгина янчиб ташланди, Терек сувлари мўғуллар қонидан алвон рангга кирди.

Жангдан сўнг Амир Темур офир дамда ўз панохида асрагани учун худога шукрона айтди. Ҳаёт-мамот жангдан омон чиққан ҳар бир навкар худонинг бу кароматига шохид эди: худди мана шу ишонч уларнинг ўз саркардасига бўлган улкан эътиқодини янада кучайтирди.

Амир Темур энг учқур суворийларига бош бўлиб Олтин Ўрда хопининг ортидан қувди. Итил дарёси соҳилида унга етди. Амир Темур таъқибни тўхтатиб, Тўхтамишнинг тахтидан ағдарилгани, унинг ўрнига ўз қўли остида хизмат қилаётган Ўрисхоннинг ўғли тайинланганини билдирди. Шундан сўнг Улуғ амир қочокни кидиришда давом этди, бироқ Тўхтамиш ўзига офирлик қилган юкларини улоктириб, қўл етмас томонларга – Қозон яқинидаги одам оёғи тегмаган ўрмонларга кириб, ғойиб бўлганди.

Амир Темур йўлида учраган барча қабилаларни бўйсундириб, лашкарларини бундан тўрт йил бурун ўзи Ўрда қўшинларини маҳв этган жойларга бошлади, сўнг янада ғарброкқа от сурди. У мўғуллар Россиядан тортиб олган бебаҳо бойликлар тўпланган Итилбўйи ҳудудларини қолибона кезиб чиқди. Самарқанд лашкарлари йиққан беҳисоб бойликлар ичида «олтин, қумуш, мўйна, ёқут, жавоҳир ҳамда гўзалликда тенги йўқ йигит ва киз қуллар бор эди».

Ўрда бойликларини бир неча шахзода ва кучли ҳарбий бўлинма кузатувида салтанатнинг пойтахтига жўнатган Амир Темур энди Тўхтамишга тобе ҳисобланмиш асл рус ўлкаларини забт этишга киришди. Итил ёкалаб Қозон шаҳрининг жанубида жойлашган Булғоргача кўтарилди, сўнгра лашкарларини Ғарбга бошлаб, Москва этагида жойлашган Елецккача бўлган ҳудудни эгаллади. У йўлида учраган мўғулу русларни тор-мор келтириб, Киев остоналаригача етиб борди.

Бир неча минг чақиримлик бу юришдан сўнг Улуғ амир Дон дарёси бўйлаб жанубга қайтиб Тана (Азов)ни қўлга киритди, шу пайтгача Ўрда химоясида бўлган генуялик ва

венечиялик савдогарларнинг омборларини вайрон қилди. Сўнгра у жасур ва маккор черкасларнинг қаршилигига қарамай Кубанни ҳам таслим этди; черкаслар эса яйловларга ўт қўйиб мовароуннаҳрликлар отларининг катта бир қисмини нобуд қилдилар.

Куч-ғайратда тенгсиз, енгилмас Темур бутун Кавказни кезиб чиқди. Унинг жасур навкарлари эса ақл бовар қилмас жасорат намуналарини кўрсатиб, йўл азобларига мардона бардош берар эдилар.

У Гуржистонни ортда қолдириб, Олтин Ўрданинг кудратли савдо маркази бўлмиш Аштархон устига юрди. У томонларда Темурнинг ноибларига қарши исён режалаштирилмоқда эди. Кибрга берилган ғанимларнинг таъзирини беришга отланган қўшин яна бир бор Кавказ совуқларини бошидан кечирди. Бу бой шаҳарнинг қўлга киритилиши Темур лашкарининг энг ёрқин ғалабаларидан бири бўлди.

Итил бўйида жойлашган бу шаҳар қуруқлик тарафидан баланд ва калин девор билан ўралган бўлиб, шаҳар аҳолиси ҳар куни бу деворларга сув қуяр, аёзли ҳавода сув бир зумда музга айланиб, деворни янада баландроқ ва калинроқ қиларди. Улуғ амирнинг даҳшатли совуққа мардона бардош берган аскарлари шу ойнадек тиниқ ғаройиб деворга тирмашиб, чўкичлар ёрдамида зинапоялар ясадилар. Оқибатда Аштархон таслим бўлди, кучли талафот кўриб, бойликларидан ажралди.

Аштархондан кейин навбат анча шимолда жойлашган Сарой шаҳрига етди.

Бу сафар Олтин Ўрда тиз чўқди. Шундан сўнг у ҳеч ўнганмади: Амир Темур даҳшатли Иванга йўл очиб берди.

Ўрданинг заифлашганидан фойдаланган мўғулларнинг эски тобелари – рус князликлари кўп ўтмай озодликка эришдилар ва бўлажак рус империясининг пойдеворини қўйдилар. Агар Амир Темур Ўрдани тугатмаганида, турган гапки, руслар ўз мустақилликларини яна юз йиллаб қутган бўлардилар.

Шу ўринда эътиборингизни қўйидаги қизиқ бир далилга қаратмоқчиман. Юқорида сўзланган воқеалардан тўрт аср ўтгач, француз сайёҳи Р.Б. Уюк Мўғулистонни кезиб юрган чоғида мўғул қўшиқчиларининг Темур ҳақидаги ушбу қўшиғини эшитган экан:

*Темур қучган зафарлар
Ҳақида хотиралар
Бизни асло қўймас тинч,
Бизни асло қўймас тинч,
Эй, илоҳий Темур!
Рухинг қачон қайта тирилуру?
Кела қолгин, кел тезроқ,
Йўлларингга биз муштоқ. Эй, Темур!*

1396 йилнинг июль ойида Амир Темур Самарқандга қайтиш ҳақида буйруқ берди. У энди қувонса бўларди: салтанати Туркия, Сурия ва Арабистон сарҳадларидан Хитой чегарасигача, Форс кўрфазидан Россия даштларигача кенгайган эди. Бирок у сўнгги юриш учун тўрт йил сарфланганини-ю, ёши олтмишга бориб қолганини ўйлаганида вақт кутиб турмаслигини янада аниқроқ сеза бошларди. Зеро, дунёни босиб олишдек буюк саргузашт ўзининг эскирган классик доирасидан чиқаётган, Темурнинг янги қўшнилари – турк султони, Қоҳира мамлуклари подшоҳи, Ҳиндистон ҳукмдори ва Само Ўғлони¹нинг кунлари битиб қолган эди.

Доимо ҳаво алмаштириб туришга мажбур бўлган Темур лашкарлари ҳолдан тойган эдилар, унинг ўзи ҳам Осиё бойликлари билан безатилиб, соҳибжамол аёлдек кундан-кунга гўзаллашиб бораётган Самарқандни қаттиқ соғинган эди. У қандай маҳорат билан жанг қилса, шундай усталик билан тинчлик ўрната оларди; шунинг учунми, балки ўз бошкентида узоқроқ тин олгиси келгандир.

Қўшин ўтган йўлларда аҳоли «замин султони» ва унинг шавкатли жангчиларини олқишлар эди. Ўз гўшаларига

¹ Хитой императори Минг Хонг Во (*тарж.*).

якинлашганлари сари чарчоқларини унутаётган аскарлар кетидан устига ортилган бойлик ва ўлжаларнинг оғирлигидан гичирлаган аравалар карвони келарди.

Темур Кешда тўхтаб, падари бузруквори ва фарзандининг қабрлари тепасида дуо ўқиди, Оқ Саройни бориб кўрди. Бинонинг биринчи вешти 15 йил олдин қўйилганига қарамай, усталар ҳали ҳам унга пардоз бериш билан овора эдилар.

Амир Темурдан бир неча йил кейин у ерга борган Кастилия (Испания) қиролининг элчиси Руи Гонсалес де Клавихо ҳайратланиб таърифлаган бу маҳобатли ва гўзал бино Темурга ёқди. У кетишидан олдин усталарга бинонинг пештоқига қуйидаги сўзларни ёзиб қўйишни буюрди: «Қудратимизга шак-шубҳангиз бўлса, биз қурдирган биноларга боқинг».

Самарқанд Амир Темурни дабдаба билан кутиб олди. Биноларнинг пештоқлари ва кўчаларга нодир-гиламлар тўшалган, майдонларда гуллардан зафар дарвозалари тикланиб, очиқ сахналарга кўтарилган хонандалар унинг шаънига мадҳиялар айтишарди.

У «Кўк Сарой» деб ҳам аталувчи шаҳардаги энг баланд бино – Арқда яшай бошлади. Қўшин келтирган бойликлар салтанат нозирлари ҳисобдан ўтказишлари учун мустаҳкам хоналарга жойлаштирилди. Солномада гувоҳлик берилишича, шу ҳисоб-китоб ишларига жалб этилган нозирлар сони кўп бўлишига қарамай, бойликларни ҳисобдан ўтказишга бир неча кун вақт керак бўлган.

Зафар шарафига дабдабали зиёфатлар берилди. Шу зиёфатлардан бирида Амир Темур Самарқандда қолганларга ҳам мансабига ва ғалабага қўшган хиссасига қараб ўлжалардан улашиб чиқди, биринчи бўлиб салтанатнинг юксак мартабали амалдорлари эмас, балки пайғамбар авлодлари – сайидлар ва уламолар тақдирланди.

Эртаси кундан бошлаб Амир Темур салтанат юмушларига шўнғиб кетди; унинг қаҳри қаттиқлигини билган амалдорлар ва сипоҳилар қалтираб туришарди. Ўзи узок

вақт йўқлигида бўлиб ўтган воқеалар баёнини диққат билан тинглагач, нарх-навонинг хаддан ташқари ошиб кетишига йўл қўйган савдогарлар ва айбдорларни дорга остирди. Бева-бечораларга кийим-кечак ва озиқ-овқат улашилди, салтанат фуқаролари эса уч йил давомида барча солиқлардан озод қилинди.

Ватанига қайтиб ўз фуқароларининг фаровонлиги учун қайғурадиган халқ отасига айланган саркарда одамлар учун етарли ғамхўрлик қилганига ишонч ҳосил этгач, бутун эътиборини Самарқандни гуллаб-яшнашига қаратди ва бу соҳада ҳам тенгсиз қобилиятини намойиш қилди. У меъморлар тақдим этган лойиҳалар орасидан энг яхшисини танлаб олар, улар билан иш режаларини ишлаб чиқар ва ўзи ҳам янги ечимлар таклиф қиларди. У қурилиш ишларини ўзи бошқарар, келиб чиқишидан қатъий назар, энг иқтидорли хунармандларга ишониб иш тоширарди. Бир томонда каттикқўл Темур турса, иккинчи томонда илм аҳлини қўллаб-қувватлаб, ҳимоясига оладиган маърифат пешвоси – Темур турар эди; бир томонда бутун-бутун шаҳарларни забт қилувчи фотиҳ Темур бўлса, иккинчи томонда обидалар, мадрасалар ва боғлар барпо эттирувчи бунёдкор Темур турарди.

Бу мураккаб шахс муаррихлар учун ҳали ҳам жумбоқ бўлиб қолмоқда.

1397 йил баҳорида у Самарқанднинг машҳур боғларидан бири «Боғи Шамол»да ажойиб бир сарой қурдирди. Қурилишни тезроқ ниҳоясига етказиш учун эронлик ва бағдодлик меъморларга аскарлар ёрдам беришди. Ўзи эса иш боришини назорат қилиб туриш учун қурилиш майдонига чодир тиктирди. Солномада ёзилишича, «ушбу саройни бунёд этиш учун юксак маҳорат ва мислсиз ғайрат-шижоат билан иш олиб борилди».

Ўша йили кузда у кенг Кониғил даштида илғари машҳур бўлган барча боғлардан гўзал бир боғ яратди. Унинг анжирлару бошқа турли мевали дарахтлар соя ташлаб турган узун йўлкаларидан ўтиб, атрофи баланд оқ мармар устун-

лар билан ўралган бир қасрга бориларди. Амир Темур боғ ўзи ўйлаганидек чикқанини кўргач, унга «Боғи Дилкушо», яъни «Дилга қувонч бахш этувчи боғ», дея ном берди.

Амир Темур хар сафар бирор сарой тиклар ёки боғ яратар экан, қадимий удумга кўра уни бирор аёлга бағишлар эди. Шу одатига кўра, «Боғи Шамол» набираси, малика Бойқизига, «Боғи Дилкушо» эса кенжа қаллиғи – суюқлиси, Мўғулистоннинг янги ҳокими Хизрхўжанинг қизига бағишланди.

У Кеш йўлидаги ҳайбатли қоя устига ҳам ажойиб бир сарой қурдирди. Деворлари мрамар ва оқ қошин билан қопланган бу саройни зилол булоқлардан сув ичган ям-яшил боғ ўраб турар эди. Темур бу боққа «Тахти қорача» деб ном қўйди.

Самарқанднинг ўзида ҳам Улуғ амир омборхоналар, шифохоналар, мадрасалар қурдирди. Бироқ бунёдкорлик ишлари билан машғул бўлган пайтида ҳам «жаннат қилич сояси»да эканлигини унутмади, шу сабабли у шаҳар деворларини мустаҳкамлади – Самарқанд деворларининг узунлиги етмиш олти минг метрга етказилди, темир қалқон ва дубулғалар ясалди, янги суворийларни қуроллантириш учун қилич ва найзалар тайёрлаттирди. Зеро, ўша пайтдаёқ, у Хитойга юрши ҳақида ўйларди.

ҲИНДИСТОННИНГ ЗАБТ ЭТИЛИШИ

Бирок шу пайтда Дехлидан олинган хабарлар Амир Темурни Ҳиндистон томон ундади.

Бу X асрда Ғазна (ҳозирги Афғонистон) шахридан чиқиб, Ғандара вилоятини илк бора босиб олган Сабуктегину Ҳиндистоннинг шимолига ўн етти марта юриш қилган унинг ўғли машҳур Маҳмуд Ғазнавийдан бошлаб ҳар бир турк ва мўғул ҳокони учун табиий бир ҳол эди.

Ғазнавийлар салтанати инқирозга юз тутгач, мусулмон саркардалардан яна бири Муҳаммад Ғурий (Афғонистондаги Ғур шахридан) ҳам бу соҳада ўз маҳоратини кўрсатди.

XIII асрда ғурийлар ўрнини бошқа бир туркий элат – Ҳиндистонлик мамлук султонлар эгаллашди. Улардан бири Элгутмиш Жаҳонгир Дехлини ўз салтанатининг пойтахти деб эълон қилди, мўғул қўшинларининг ҳужумини қайтарди.

Шундан сўнг XIV аср бошида туркий-афғон сулоласидан бўлмиш келжйлар бутун Ҳиндистон ярим оролини исломлаштирдилар: бу ишда, айниқса, Декканнинг забт этилиши катта аҳамият касб этди, зеро шу давргача туркий мусулмонлар фақатгина Ҳиндистоннинг шимолида ҳукмронлик қилишган эди, холос.

Мазкур сулоладан чиққан энг машҳур султон Алоуддин Бешафқат моҳир саркарда, буюк ташкилотчи ҳамда ғоят тақводор инсон бўлиб, Чигатой улусидан келган мўғул босқинчилари устидан катта зафар қучган эди. У ҳукмронлик қилган пайтда мусулмон бўлмаган Ҳиндлар ғайридинлар ва мажусийлар сифатида шафқатсиз қувғин қилинди. Алоуддин 1316 йилда оламдан ўтгач, мамлакатда тўрт йил давомида қонли парокандалик ҳукм сурди. Бу тартиб-

сизликларга юқори мартабали мусулмонлар кенгаши чек кўйди ва Дехли тахтини Гиёсиддин Туғлуқ исмли харбий кўмондон эгаллади. Орадан йиллар ўтиб, Гиёсиддин Туғлуқ асос солган сулола вакиллари Амир Темур лашкарларига қарши жанг қиладилар.

Мовароуннахрда оддийгина туркий оилада дунёга келган Гиёсиддин Туғлуқ қобилиятли ҳокон бўлиб чиқди: у давлат бошқарувини қайта ташкил этди, юксак тартиб-интизомли кўшин тузиб, ҳинд рожаларига тегишли бир қатор вилоятларни босиб олди. У Муҳаммад Туғлуқ номи билан тахтга ўтирган ўғли томонидан ўлдирилди.

Ўта билимдон, шоир ва рассом, тақводор мусулмон бўлган бу фаройиб шох ажнабийларнинг ҳурмат-эҳтиромини жойига кўярди. Ҳиндистонда яшаган пайтида Муҳаммад Туғлуқ томонидан Дехли шахрининг бош қозиси этиб тайинланган Ибн Баттутанинг гувоҳлик беришича, у ўзининг ўта шафқатсизлиги билан ҳам ном чиқарган эди: у рақибларини сўйдириб, терисига поҳол тиктирарди, шу усулда ясалган кўғирчоклар шаҳар кўчаларига осиларди.

Шунга қарамай султон Ҳиндистоннинг йигирма уч вилоятини ўз ичига олган йирик салтанат барпо этган бўлиб, уни адолат ва ақл-идрок билан бошқарарди. Бироқ у, Дехли аҳолисини бошқа бир шаҳарга кўчирмоқчи бўлиб, катта хато қилди. Режа амалга ошмаса-да, беҳисоб қурбонлар бўлди. Оламдан кўз юмишидан (1351) олдин у қатор исёнларни бостиришга муваффақ бўлганлигига қарамай, салтанати парчаланиб кетди.

Унинг ўрнини амакиваччаси Феруз Туғлуқ эгаллади. Бу мулойим ва эҳтиёткор инсон ҳам доно раҳбар эди. У султонлик қилган даврда динга катта аҳамият берилди. Натижада мусулмонлар хаддан зиёд имтиёзларга эга бўлган бўлса-да, ҳиндлар таъқиб остига олиндилар.

Унинг ўлими фарзандлари ўртасида тожу тахтнинг талаш бўлишига, кўплаб исёнларнинг вужудга келиши ва жинойтлар сонининг ортишига олиб келди. Нихоят, тахтга унинг кенжа набираси Насриддин Маҳмуд Туғлуқ ўтирди;

унга бу ишда эътиборли бир арбоб ёрдам берган бўлиб, янги султон кейинчалик унинг таъсиридан чиқа олмади. Бироқ салтанат сарҳадларига яқинлашиб келаётган хавфни бартараф этиш учун ғаразчи амлокдорларни бирлаштиришга икковининг ҳам қурби етмади.

Амир Темур Дехлида рўй бераётган воқеалардан яхши хабардор эди. Бу воқеаларга аралашishi учун унинг талайгина асоси ҳам бор эди. Ўзаро нифоқлар ва биродаркушлик оқибатида шимоллий Ҳиндистон нафакат осонгина ўлжага, балки қийинчиликсиз забт этиш мумкин бўлган бошсиз ва жиловсиз ўлкага айланган эди.

Улуғ амир қурултой чақириб, ўз қарорини амирларга маълум қилди: «Дехли тахт ворисларининг ўзаро қурашларидан фойдаланиб биз Ҳиндистонга юриш бошлашга аҳд қилдик, токи бу ўлка биз – Амир Темур Кўрагондан ўзга хоқонни тан олмагай!»

У нутқини қуйидаги сўзлар билан якунлади: «Хохишимизга қарши турган ҳар бир кимсани ер билан яксон қилурмиз!» Маҳмуд Ғазнавий ва Муҳаммад Ғурий чақириқлари шу тариқа Амир Темур тилида қайта жаранглади.

Солномада қуйидаги сўзлар битилган: «Амир Темур Ҳиндистоннинг кўпгина шаҳарларида, хусусан, Дехлида ислом дини қабул қилинганидан яхши хабардор эди. Жумладан, Дехлида зарб этилган тангалар шундан далолат берарди». Солномачи ўз фикрини давом эттириб, яна шундай ёзади: «Дехлидан йироқда жойлашган вилоятларнинг кўнида ғайридинлар яшарди». Бироқ хужум учун айнан Дехли танланади.

Табиийки, Амир Темурни қизиқтирган ягона нарса йироқ қўшни давлатларни заифлаштириб, ўз салтанатининг сарҳадларини кенгайтириш ҳамда забт этилган йирик шаҳарлар бойликлари ҳисобига қадрдон Самарқандини янада гуллатиш эди.

Улуғ амирнинг набираси Пирмуҳаммад ўша пайтда Кобул, Қундуз, Бомиён ва Қандаҳор вилоятларини ҳамда Ҳиндистонга олиб ўтувчи машҳур доволар, жумладан,

Хайбар довони жойлашган минтақаларни ўз ичига олган «Кичик Ҳиндистон» (ҳозирги Афғонистоннинг бир қисми) га ноиби ҳукмдор эди.

Айнан шу ўлкадан хужум бошлаш қулай эди. Амир Темур йўлга тушди. Термизни ортда қолдириб, кемалардан кўприк ясаб Жайхундан ўтди ва Ҳиндиқуш этагида жойлашган Андаробга етиб, чодир тикди.

1398 йил эрта баҳорда Улуғ амир Пирмуҳаммад бошчилигидаги хировул фавжини йўлга чиқариб, Индра дарёсининг нариги қирғовида жойлашган Мўлтон қалъасини мусоҳара қилишни топширди. Асосий кўшин эса ёз чилласида йўлга чикди. Йўлда Улуғ амир кўшинидан Муҳаммад султон бошчилигидаги йирик бир фавж ажралиб чиқиб, Ҳимолай ён бағирликлари бўйлаб Лаҳор томон йўлланди.

Энг мушкул иш соҳибқирон зиммасига тушди: энг аввало «қора кўйлаклилар» деб ном олган тоғлик кофир жангариларни махв этмоқ зарур эди, зеро Ҳинд сари қилинаётган бу юриш муваффақиятсиз тугаса, бу жангариларнинг Мовароуннахр кўшинлари ортида туриши ўта хавфли эди. Амир Темур бошчилигидаги сараланган кўшин Ҳиндиқуш тоғлари томон юриди. Қора кўйлаклилар тобора юксак чўққилар томон чекинишар, кўшин эса қалин қор ва муз қоплаган тоғ сўқмоқларидан уларни туну кун таъқиб этиб борарди. Кўп ўтмай отлардан воз кечишга тўғри келди: тоғ сўқмоқларидан кўтарила олмай қолган бу жониворлар устиларига кўрпа тўшалганида ҳам тунги совуқларга бардош бера олишмади.

Аскарлар ораларидан чиққан кўнгиллилар тик қояларга қоққан қозикларга илинган узун арқонларга тирмашиб, қорли тоғ чўққилари сари зўр-базўр кўтарилишарди. Соҳибқирон учун махсус тахтиравон ясадилар, уни тахтиравони билан баландликка тортиб олардилар.

Бу усул қўл келмай қолган пайтлар ҳам бўлди. «Ана шунда, – дейилади солномада, – у (соҳибқирон) қўлига таёқ олиб, бир чақиримдан зиёд йўлни пиёда босиб ўтди».

Нихоят, қўшин тоғ тепасидаги ялангликка кўтарилди, Улуғ амирни навкарлар шу ергача қўлларида кўтариб чиқишган ягона от устига ўтқиздилар. Қўшин ўз саркардаси ортидан пиёда йўлга тушди.

Узоқ юриб толиққан, баландликдаги хаво етишмаслигидан, тундаги даҳшатли совуқдан, кундузлари эса кўзни камаштирувчи ёруғликдан азоб чеккан навкарлар жон-жон деб водийга қайтиб тушган бўлардилар. Бироқ соҳибқироннинг метиндек иродаси бунга асло йўл қўймасди, зеро «Бугунги ишни эртага қолдирмаслик» унинг севган шиорларидан бири эди. Кофирларни уларнинг қўл етмас қоя устига топ ва муздан тикланган қўрғони этагигача қувиб бордилар. Бир неча кунлик бефойда қамалдан сўнг суяк-суякларигача совуқ ўтиб кетган Амир навкарларининг тақдирга тан беришдан ўзга иложлари қолмади.

Мана шунда улар Амир Темурнинг битмас-туганмас куч-ғайратига яна бир бор ишонч ҳосил қилдилар. Соҳибқироннинг замондоши муаррих Ибн Арабшоҳ қуйидаги бир сахнани ҳикоя қилади¹.

Соҳибқирон амирлар ва акобирларни ўз ҳузурига чақириб, уларни қаттиқ ҳақорат қилган ва, ҳатто, чайир қўли билан қиличини кинидан чиқариб, уларнинг эгик бошларига таҳдид солган. Ҳеч ким эътироз билдирмагач, Улуғ амир тезгина ўз ховуридан тушган ва яроғини қинига солиб, шатранж тахтасини келтиришларини буюрган. Бироқ эртаси куни эрта тонгдан бошлаб, у амиру лашкарбошиларнинг ҳар бири билан шу қўрғонни ишғол этиш хусусида маслаҳатлашган. Соҳибқирон уларнинг тушкун кайфияти-ю мужмал жавобларини кузатиб, ич-ичидан куюнди ҳам. Амир Темурнинг ишончли маслаҳатчиси бўлмиш Муҳаммад Қавчин эса ўз бахтига қарши барчанинг олдида унга бу машъум қалъа уни қўлга киритиш учун бериладиган қурбонларга арзимаиди, деб айтишга журъат қилди.

¹ *Ибн Арабшоҳ*. «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур». (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). – Т., 1992 йил, 2-китоб, 75-79-бетлар (тарж.).

Бу гапда, албатта, жон бор эди, бироқ бу соҳибқиронга хуш келмади.

Ғазаб отига минган соҳибқирон ўз хузурига қўшиндаги энг ғариб кимсани топиб келтиришларини буюради. Унинг олдида ошхонада мол-ҳол сўйиш ва идиш-товоқларни ювишда ошпазларга қарашиб юрувчи юпун, бадбашара ва бадбўй бир кимсани бошлаб келдилар. Соҳибқирон Муҳаммад Қавчинга зарбоф сарупосини шу кимсанинг жулдур кийимлари билан алмашишни буюрди.

Сўнгра Амир Темур бахтиқаро маслаҳатчининг бутун молу дунёсини: барча иморатлари, ер-суви ва боғу роғларини, чорваси, пули, тилло ва қимматбаҳо буюмларини, хотинларию канизакларини омади келган хизматкор фойдасига мусодара қилиш тўғрисидаги фармонга имзо чекди. Муҳаммад Қавчин ошхонага жўнатилди, у Амир Темур оламдан ўтгунига қадар хорлик ва зорликда кун кечирди, зеро соҳибқирон уни умрининг охиригача авф этмади.

Эртаси куни лашкарбошилар ўз аскарларини қалъани ишғол қилишга бошладилар ва унинг ичкарисига киришга муваффақ бўлдилар. Солномада ёзилишича, «Юраклари кийимларидан ҳам қора бўлмиш қалъа химоячиларининг бошлари олинди». Фақат мана шундан кейингина Амир Темур бу машъум масканни тарк этишга амр қилди. Қўшин Қобул томон йўл олар экан, тоғларда учраган барча уруғ ва қабилалар қиличдан ўтказилди.

Пирмуҳаммад ва Муҳаммад Султон лашкарлари Қобул яқинида Амир Темур қўшини билан учрашдилар. Айнан шу ерда соҳибқирон бир қатор фармонларга имзо чекди: жумладан, унинг амрига биноан бутун қўшин катта суғориш зовурларини казишга киришди. Кейинчалик шу зовурлар орқали келтирилган сув туфайли ўлка гуллаб-яшнади, бу ерда янгидан-янги шаҳарлар пайдо бўлди.

1398 йил сентябрида Амир Темур бу яратувчилик фаолиятини тўхтатиб, лашкарларини Ҳиндистон сари бошлади

ва дарахт ҳамда камиишлардан кўприк ясагиб, Индра дарёсидан ўтди. Биринчи бўлиб Таламба шаҳри ишғол этилди, «зоги шарифлар (Пайгамбар авлодлари), аҳли илм ва уламо»га хурмат-эҳтиром кўрсатилди, уларнинг мол-мулки химоя остига олинди.

Одатда шаҳарларни фатх этишда Амир Темур иқтидорли илм ва дин аҳлини ўз химоясига олар, уларга нисбатан куч ишлатишга йўл қўймасди. Пирмуҳаммаддан келган шошилинич бир хабар уни Мўлтон томон ундади. Набираси олти ойлик камалдан сўнг шаҳарни қўлга киритишга муваффақ бўлган бўлса-да, ўлкада сув тошқини туфайли тарқалган касаллик оқибатида суворийлар ўз отларидан ажралган, фурсатдан фойдаланган яқин-атрофдаги рожалар эса темурий шахзода қўшинларини қуршаб олишган эди.

Улуғ амир шаҳарга яқинлашиши билан ғанимлар чекиндилар. Отсиз қолган суворийларга отлар берилди, улар фавжларга қўшиб олиндилар ва шундан сўнг қўшин тўлик ҳолда Дехли томон йўл олди.

Пойтахтга яқинлашиш учун дастлаб рожалар сардори Рай Дул Чад қўл остида бўлмиш мустаҳкам Бҳатнайр шаҳри истехкомини забт этиш даркор эди. Мухосара шиддатли ва аёвсиз кечди, зеро оксуяк жангчилар табақасидан бўлмиш хиндлар ҳаёт-мамот учун курашдилар. Мағлуб бўлишларига кўзлари етгач, улар хотинлари ва фарзандларини ўз қўллари билан ўлдирдилар, уйларига ўт қўйдилар ва ўлимни тик кутиб олдилар. Уларнинг бирма-бир жонлари олинди, зеро Улуғ амирнинг моҳир киличбозлари ва мерган ўкчиларидан ҳеч ким қочиб қутулолмасди.

Ниҳоят қўшин Дехли қаршисида, Панипат водийсида саф тортди. Амир Темур Лони қалъасини қўлга киритиб, у ерда ўз қароргоҳини барпо этди. Тез орада сохибқирон ўз зобитлари ва аскарлари орасида саросималик вужудга келганидан хабар топди. Улардан кўпчилиги хинд қўшинининг шафқатсиз жанговар филлардан фойдаланиши ҳақида эшитишган ва уларга қарши курашишдан хавфсираб туришарди.

Сайёралар Улуғ амир кўшини хужумига рўйхушлик қилмади, соҳибқирон эса илми нужумга кўп ҳам ишон-маслигини ошкора маълум қилди: «Икки ёки уч сайёра-нинг бир-бирига яқинлашишининг аҳамияти йўқ, – деди у ўз аскарларига. Биз амалга оширилиши учун барча зарур чоралар кўрилган режаларимизни асло кечиктирмаймиз». Бундай ҳурфикрлилик ўша замонда ва, айниқса, Амир Темурдек саркардалар орасида жуда кам учрарди.

Улуғ амир мунажжимларга рухсат бериб, «Мен фақатгина Аллоҳ таолога инонаман, у мени ҳеч қачон тарк этмаган», дея Қуръони карим келтиришларини буюрди. Муқаддас китобнинг дуч келган саҳифасини очиб, қўйидаги оятни ўқиди: «Ғайридинларга қарши кураш». Шу заҳотиёқ Улуғ амир ўз лашкарларига Худо ҳал қилувчи жангда уларга мададкор бўлишини тантанали равишда эълон қилди.

1398 йил 17 декабрда Амир Темур кўшини жанговар тартибда саф тортди. Кўп ўтмай Дехли химоячилари уларга қарши чиқдилар.

Султон Маҳмуд кўшинлари сафида ўн минг зирх-совутли суворий, қирк минг яхши қуролланган навқар ҳамда темир қалқонлар билан зирхланган юзлаб жанговар филлар бўлиб, уларнинг устига ёғоч кажавалар ўрнатилган, ҳар бир фил устидаги кажавода эса бир неча камонбоз ва найзобоз ўтирар эди.

Бу баҳайбат махлуқлар – ўз замонасининг «зирхли машиналари» ўзларига осилган ўткир тивли (қиличсифат) қалқонларини қуёшда ярақлатиб ва жаранглатиб, ваҳимали илгарилар эдилар.

Ҳинд кўшинлари ўша давр учун яна қатор устунликларга эга эди: фил қаторлари орасидан «ёнар кўзалар» (ўт олдирувчи гранаталарнинг бир тури) отувчи аскарлар – раъдандозлар жой олар, бир неча кишидан иборат бўлинма эса ерга тушиб кўп маротаба сакраб учувчи тахш¹ отишга ихтисослашган эди.

¹ *Тахш* – темир учли узун портловчи ўқ (гранатамётнинг ўқиға ўхшаш – (тарж.).

Кўшин марказидаги баҳайбат фил устида ўтирган султон Махмуд ва унинг бош вазири бошдан-оёқ зарбоф либос кийган бўлиб, улар ҳам Аллохдан ўзларига мадад сўрашарди.

Амир Темур ўз лашкарларининг нималарга кодирлигини жуда яхши билар, фақат уларга ёввойи филлар етказиши мумкин бўлган талафотлардан хавотирда эди. Шу сабабли ҳам у филларга қарши курашишнинг зарур чораларини кўрди. Соҳибқирон амри билан филлар ҳужуми кутилаётган чизик бўйлаб чуқур хандақлар қазилди. Юзлаб туяларга похол ортилиб, жанг пайти ўт қўйилиб, душман филлари томон йўналтириш мўлжалланмоқда эди.

Бундан ташқари у темирчиларга ўткир тиғли учбурчак шаклидаги темир санчқилар ясаттирдиким, улар қандай ҳолатда ҳавога отилишидан қатъи назар, ерга тушгач, бир қирраси, албатта, тикка туриб қоларди. Суворийлар яшин тезлигида от қўйиб, бу санчқиларни филлар келиши кутилаётган йўлларга қадаб чиқишди.

Жангда Мовароуннаҳр суворийлари берган кучли зарба рақиб лашкарлари сафини тўзатиб юборди. Парчалаб ташланган ҳинд аскарлари тумтарақай бўлдилар.

Отлиқ бўлинмалар найза ва қиличлари билан филларни пунчалар қонга беладиларким, хартумлари кесилган, тилинган ва найзалар илма-тешик қилган жониворлар тартибсиз равишда чекина бошладилар ва бу билан ҳинд лашкарларининг жанговар сафи бутунлай бузилиб кетди. Султон Махмуд ва унинг бош вазири мағлубият аниқлигини кўриб жанг майдонидан қочдилар.

Эртасига Амир Темур музаффарона Дехлига кирди ва Ҳиндистон ҳукмдорларининг қимматбаҳо тошлар билан безатилган тахтига ўтирди: шаҳарнинг турли мавзелари вакиллари унинг ҳузурига келиб тиз чўкдилар. Соҳибқирон уларнинг ҳаётларини сақлашга ваъда берди ва шаҳар аҳолиси тўлайдиган ўлпон миқдорини маълум қилди.

Мамлакатнинг асосий шаҳарларига бир юз йигирмата жанговар филда чопарлар юборилиб, уларга Улуғ амир

Ҳиндистон султонини махв этгани хабарини барчага етказиш топширилди.

Ҳамма иш кўнгилдагидек борар, Амир Темур ҳам бу бадавлат шаҳар аҳлига илтифот кўрсатмоқда эди. Бахтга қарши, мана шу бойлик шу пайтгача шаҳар ташқарисида турган аскарларнинг кўзларини ўйнатди ва улар амирларнинг тақиқлашларига қарамай, бой даҳаларга бостириб кирдилар.

Улар аҳолининг бир қисмини талаб, зўравонлик қила бошладилар; шаҳарликлар кўрсатган табиий қаршилик эса уларни шу қадар қутуртириб юбордики, бунга жавобан минглаб аёллар ва эркаклар қиличдан ўтказилди.

Шаҳар ичидаги жангчиларга янгидан-янги ватандошлари келиб қўшилдилар ва нима бўлаётганини яхши англамай туриб, улар ҳам талончилик ва хунрезликка берилдилар. Кўп ўтмай бутун шаҳар қонга беланди ва аланга ичида қолди.

Бундан хабар топган Улуғ амирнинг қўлидан ҳеч нарса келмади, негаки энди кеч бўлган, айбдорлар эса беҳад кўп эди. Шундай бўлса ҳам у ўз соқчиларига илм ва дин аҳлини химоя қилишни топширди: ҳинд сангтарошларининг ҳам ҳаётлари сақлаб қолинди, негаки Дехли жоме масжидида улар кўрсатган санъатдан завқланган соҳибқирон Самарқандда ҳам шундай масжид бунёд қилишни орзу қиларди.

Ғалабадан ўн беш кун ўтгач – 1399 йил 1 январда Амир Темур аланга ичида қолган шаҳарни ташлаб, Ғанг дарёси томон йўл олди. Йўлда у Мирт калъасини қўлга киритди: исломни қабул қилишдан бош тортган бутпарастлар қаттиқ жазоланди, ҳайкал ва ёдгорликлар вайрон этилди.

Ғанг дарёсининг нариги қирғоғида катта миқдордаги ҳинд лашкарлари тўпланганидан хабар топган соҳибқирон ўз қўшинига дарёдан кечиб ўтиб, жанг бошлаш ҳақида фармон берди. Солномада қисқача қайд этилишича, бу пайтда «унинг ўнг қўлида кучли оғриқ туриб, соғлиғи ёмонлашганди».

Чиндан ҳам, хасталик кундан-кунга зўрайиб борар, Улуф амир риоя қилаётган иш тартиби ва суръати эса ахволини яхшилашга хизмат қилмасди. У борган сари сезиларли оксоқланар, отга миниши тобора мушкуллашиб борар эди. Тан олиш керакки, эгарга ўтиргач, у яна қачонлардир Кеш адирларидаги барча улоқ пойгаларида ютиб юрган ўша мохир чавандозга айланарди-қоларди.

У хасталигига қарамай, қўшинини Ганг дарёсининг бўйида маҳаллий аҳоли сиринувчи каттакон сигир ҳайкали ўрнатилган жойга бошлаб чиқди. Беҳисоб ғанимлар жанг очмасдан тарқаб кетдилар. Шундан сўнг Улуф амир ватанига қайтишга аҳд қилди ва дарёни кечиб ўтди.

Қўшиннинг шимол томон юриши пайтида йўл атрофидаги қатор истехкомлар таслим бўлдилар ва кўплаб рожалар мағлуб этилдилар; ягона Худо номи билан бутхоналар вайрон, маъбудлар яксон қилинди.

Қалин ўрмон ичига яшириниб олган бир гуруҳ хинд ўғрилари қуршаб олинди ва қирғин қилинди. Бу нам ва қалин чангалзор шу қадар қоронғи эдики, аскарлар машъала ёруғида жанг қилишга мажбур бўлдилар. Тунда дарахтлардан тушган беҳисоб маймунлар эса лашкаргоҳда ухлаб ётган аскарларнинг нарсаларини ўғирлаб кетдилар.

Бу ёғига қўшин Сиволик тоғи ён бағирлари бўйлаб Панжобнинг шимолига қўтарилди, йўлда қаршилик қўрсатганларнинг бари яксон қилинди. Жамму вилоятида маҳаллий рожа исломни қабул қилди, бунинг эвазига унинг ҳаёти сақлаб қолинди.

Амир Темур Афғонистонга қайтиши олдидан Кашмир ўлкаси ҳукмдори Искандаршоҳ унга итоат этишга қасамёд қилди. Лаҳор шаҳрини эгаллаган лашкарлар катта ўлжалар билан асосий қўшинга келиб қўшилдилар.

Хайбар довонидан ўтган Улуф амир ишонган одамлари қўлида бўлмиш Нағз қалъасида бир оз ҳордиқ чиқарди. Унинг дам олиши ўз фаолиятини қисман яхшилади. Қалъа деворлари яқинидан чиқиб турган бир булоқнинг лаззатли

сувидан татиб кўрган фотиҳ, уни қалъа ичкарасига кири-тиш билан машғул бўлди.

Бунинг учун қалъанинг баланд ва калин деворлари-ни бузиб ташлаб, икки чақирим нарида янги девор бунёд қилдилар. Шу мақсадда тоғдан янги тош кони ҳам очдилар. Бутун қўшин бу улкан ишни бир ҳафтада уддалади. Сол-номада битилишича, ҳатто амирларнинг ўзлари ҳам елка-ларида тош ташиганлар.

Фақатгина от ва қилични кўрган бу туркий аскар-ларни тош йўниш ва териш билан машғул бўлишларининг ўзигина Амир Темур қудратидан далолат берарди.

Орадан кўп ўтмай у яна бунёдкорлик ишига қўл урди: Кобул яқинида лашкарларига фишдан катта шифохона қурдирди. Улуғ амир Шибирғон яқинида қўли ва оёғида пайдо бўлган каттик оғриқ натижасида уч кун ётиб қолди; йўлда давом этишга буйруқ бергач, ўзи отда юролмаслиги-ни англади ва усталар ясаб берган узунчоқ тахтиравонда кўтариб юришларини амр қилди.

Шундай қилиб, у 15 апрель куни Жайхундан ўтди ва қўшиннинг ҳировулида бу ерга келган хотинлари билан учрашди.

Орадан бир неча кун ўтиб, Улуғ амир Кешга кириб келди ва одатига кўра ҳарбий юришдан сўнг падари буз-руквори ва тўнғич ўғлининг қабрларини зиёрат қилди. Соҳибқиронни шимолий Ҳиндистон устидан қучган зафари билан табриклаш учун шаҳарга салтанатнинг барча вило-ятларидан вакиллар келишди. Уларга қимматбаҳо совғалар улаша туриб Улуғ амир: «Ёлғиз Худонинг иродаси билан-гина биз бу зафарга эришдик», – деди.

Одатдагидек, Самарқандга қайтиш катта тантанага айлан-ди. Амир Темур сафарда бўлган икки йил мобайнида шаҳарда янги боғлар ва саройлар бунёд қилинган эди. Жаҳонгир ўз кўрсатмаларига амал қилинганлигидан мамнун бўлди ва янги барпо этилган биноларнинг барчасини бориб кўрди.

У ўртасида ажойиб кўнғил очиш маскани қурилган «Боғи Чинор»да, «Накши Жаҳон» саройида, гулга бур-

канган боғ ўртасида сержило кошинли ажойиб қаср тикланган «Боғи Беҳишт»да навбатма-навбат меҳмон бўлди. Ва ниҳоят, Улуғ амир Давлатобод деб аталмиш кенг бир амлокда қўним топди. Бу ерга унинг буюмларини ва хали ҳам аҳолининг ҳайратига лойиқ бўлган филларни келтиришди – аҳоли бу ерга бемалол кириб чикарди.

Давлатободда катта шодиёна ўтказилди, унда Амир Темур қўлга киритилган ўлжаларнинг бир қисмини улашди, салтанатнинг барча фақирларига совғалар таркатди, рафиқаси Туман оғага қурган шифохонаси учун миннатдорчилик изҳор қилди ва ўзи ҳам Дехли масжиди билан рақобатлаша оладиган жоме масжиди бунёд этажагини эълон қилди.

Эртасигаёқ мунажжимлар қурилиш бошланиши учун энг маъқул кунни белгиладилар ва тайинланган вақтда ишлар бошлаб юборилди.

Бу Улуғ амир барпо этган энг йирик иншоот ва дунёдаги энг катта масжидлардан бири эди: уни салтанатнинг турли вилоятларидан келтирилган ўнлаб энг яхши меъморлар, муҳандислар, наққошлар ва фишт терувчилар амирзодалар раҳбарлигида тўрт йил ичида қуриб битказдилар.

Бинонинг ичкарасига кириладиган ҳашаматли пештоқиға етти хил маъданнинг қоришмасидан ишланган, зангламас ва жарангдор, тилла суви юритилган бронза дарвоза ўрнатилган бўлиб, уни тайёрлаш сирлари асрлар давомида йўқолиб кетган. Энг катта марказий хонанинг пойдевори қурилишида Ҳиндистондан келтирилган филлар ҳам ишлатилган бўлиб, улар беш юз сангтарош тоғ ён бағирларидан кесиб олган оғир тошларни қурилишга етказиб туришган. Хонанинг тепасига ердан юз метрча баландликда улкан мовий гумбаз – «Самарқанд мовий гумбази» тикланган эди.

Ушбу ёдгорлик Амир Темурнинг хотини Сароймулкхонимга бағишланган мадраса яқинида жойлашгани учун Самарқанд аҳли уни «Бибахоним масжиди» деб атаётган.

бошлаган ва унинг қурилишини шу афсоналашиб кетган малика номи билан боғлашган.

Амир Темур Озарбайжоннинг ноибни этиб тайинланган ўғли Мироншоҳнинг рафиқаси, келини Хонзодани мана шу қурилиш майдонида қабул қилди. Ғазаб отига минган бу аслзода гўзал аёл ичкиликбозликка берилган, киморбоз ва золим Мироншоҳ устидан унинг отасига арз қилиб келганди.

Бирок бу хали холва экан: Мироншоҳ бутун салтанат тақдирини хал қилиши мумкин эди. Унинг бемаъниликларидан фойдаланган султон Аҳмад қорақўюнли туркманлари ёрдамида Бағдодни қайтариб олган, унинг ёнгинасидаги гуржилар эса исён кўтара бошлаган эдилар.

Текинтомоқ ва хушомадгуйлар таъсирига берилган Мироншоҳ падари бузруквори томонидан ўз хузурида қолдирилган маслаҳатчиларни саройдан ҳайдаб, ғазнани ҳам хавога совурган эди. Хонзода билан бирга Самарқандга келган ана шу маслаҳатчилар Улуғ амирга ўғлининг қилиқлари ҳақида тўлиқ маълумот бердилар.

Амирзода ўлканинг энг нодир ёдгорликларини вайрой қилар, бунга шу биноларни бунёд этганлар шуҳрат топмаслигини ва, аксинча, уларни вайрон қилиб одамлар хотирасида қолажagini баҳона қиларди.

У машҳур мусулмонлар мақбараларини, жумладан, машҳур муаррих Рашидуддин¹ мақбарасини буздириб, майитларни яхудийлар қабристонига кўчиртирган эди.

Ўғлининг қилмишларини эшита туриб, Амир Темурнинг тобора қаҳри ортиб бораётганини сезган қатор амирлар ўзларини унинг оёғига ташладилар ва отдан қаттиқ йиқилиш натижасида мияси чайқалган Мироншоҳга шафқат

¹ *Рашидуддин* (тахм. 1247–1318) — эронлик табиб ва муаррих, мўғул хони Абақохон (Халокухоннинг ўғли) саройида Бош вазир лавозимида ишлаган; жухуд, эроний, араб, туркий, мўғул, хинд, фаранг ва хитой халқлари тарихларини ўз ичига олган «Солномалар мажмуаси» номли китоб ҳамда араб тилида битилган қатор диний-фалсафий рисоаларнинг муаллифи (тарж.).

қилишини сўрадилар. Улар ўша пайтда Мироншоҳни да-
волаган табибни топиб келтирдилар, табиб юз берган бахт-
сиз ҳодиса туфайли амирзода уч кун ҳушсиз ётганини
тасдиқлади. Унинг ақли заифлашиб қолгани хушига келга-
нида аён бўлган экан.

МАМЛУКЛАРНИНГ МАҒЛУБИЯТИ ВА СУРИЯНИНГ ЭҒАЛЛАНИШИ

Вазият мураккаблигини хис қилган Улуғ амир қўшинини тўплади ва 1399 йил ёзида Самарқанддан жўнаб кетди. Шу кетганча у беш йил қайтиб келмади.

Табризга етиб келгач, Мироншоҳнинг таъзимини совуққина қабул қилди ва шу захотиёқ сўров-суриштириш ишларини бошлаб юборди. Натижада амирзода лавозимидан олиниб, фарзандлари қарамоғига топширилди. Амирзодани йўлдан урган хамтовоқлари эса шу захоти қатл этилдилар.

Шундан сўнг Амир Темур, Мироншоҳ қилган хатоларни тузатиш мақсадида Султонияга йўл олди. У бу ерда яхши хабарлар эшитди, зеро дунёда рўй бераётган воқеалар олдига қўйган режаларининг амалга ошиши учун қулай имконият яратмоқда эди.

Амир Темур элчиларини мунофиқона қатл эттирган Миср ва Суриянинг мамлук султони Барқук оламдан ўтган, ўғли Фараж тахтга ўтириш йўлида мушкулотларга дучор бўлмоқда эди. Мўғулистонда ҳам қайнотаси Хизрхўжа бадаликни бажо келтирган, унинг тўрт ўғли эса тахт талашмоқда эдилар.

Амир Темурнинг набираларидан бири бўлмиш Искандар уларни муроасага келтириб, бобоси салтанатининг туғини Хитой остонасидаги Хўтан қалъаси деворига тиккан эди.

Қишқоқда эса Ўрдалар ҳамон биродарқушлик билан машғул эдилар.

Осиё харитасига бирор ўзгартириш киритишдан олдин Улуғ амир, аввало, ўз уйида тартиб ўрнатмоғи лозим эди. У қиш бўлишига қарамай исёнларга барҳам бериш ниятида Шарқий Гуржистонга йўл олди. Унинг лашкарлари гуржиларни уйларидан ҳайдаб чиқариб, тоғларда

хам таъқиб қилдилар, оппоқ қор тез орада исёнчиларнинг қонларига беланди.

Исёнчиларнинг уйлари таланди, уларга ўт кўйилди, бу ҳам етмагандек узумзорлари вайрон қилинди. Зеро бу халқ шаробни жуда яхши кўради, иложи бўлса мурдалар ҳам шаробда ювилишини, ток танасидан ясалган тобутда дафн этилишни истайдилар, деб бежиз айтишмаган.

Отларга қирон келтирган қаттиқ совуқ туфайли Улуғ амир жанубга кетди ва кўкламда яна қайтиб келди. Тифлисни забт этиб, Гуржистон қиролини таслим бўлишга мажбур қилди.

Айнан мана шу даврда у Боязидга қарши курашда иттифок тузишни таклиф қилиб келган Византия императорининг элчиларини қабул қилди. Бу таклиф насроний хукмдордан чиккан бўлса-да, Амир Темурни қизиқтирмай қолмади; у моҳиятан бу таклифга розилигини билдирди ва элчиларни Трабзонгача кузатиб қўйди.

Шу орада Улуғ амир Бағдодга йўллаган хабарчилар ҳам қайтиб келди. Уларнинг айтишича, яхшигина ҳақ эвазига туркман кўриқчиларини ёллаган султон Ахмад амалга ошираётган ишлар халқ орасида турли ваҳималарга сабаб бўлмоқда экан. У икки мингдан ортиқ зобитларини қатл эттирди. Амир Темурдан тилло олиб, уни заҳарламоқчи бўлганликда айбланган ҳарамдаги барча қанизакларни ўз қўли билан ўлдирган.

У, ҳатто, ўзини асраб олган онасини ҳам ёстиқ билан бўғиб ўлдирибди. Бу мудҳиш жиноятни амалга оширгач, у ўзи хавфсирай бошлаган кўриқчиларни ҳам хайдаган, сўнг саройининг Тигр дарёсига қараган қисмида ёлғиз беркиниб олган; дарёнинг шу ерида эса доимо бир кема унга мунтазир турар экан.

Хизматкорлари таомларни унинг ёпиқ эшиги остонасига қўйиб кетишар, ичкарига киришга ҳақлари йўқ экан. У бир оз тин олиш учун тун чўкишини интизорлик билан кутар, бироқ ухлай олмас экан. Тунда эшитилган заррача

шовкин ҳам унга Улуғ амирнинг яқинлашиб келаётган оёқ товушлари бўлиб туюлаверар экан.

У бу азобларга чидай олмай бир куни тонгда қорақўнли туркман уруғининг бошлиғи Қора Юсуфниқига бориб яширинади, у ердан эса ўз иттифокчиси, Миср султони Фаражникига элтиб қўйишларини илтимос қилади. Қўрқув, ваҳималар қуршовида у Амир Темурга қарши иттифок тузишга ҳам муваффақ бўлди, аммо бу иттифок қуруқ сўздан нарига ўтмади.

Қора Юсуф бўлса ўз лашкарлари билан Боязиднинг хузурига келиб, Амир Темур ҳужумини қайтаришда унга иттифокдошликни таклиф қилади, зотан туркманлар бошлиғи турк султонини самарқандлик Улуғ амирга қарши чиқадиган ягона рақиб деб ҳисобларди.

Бу орада икки буюк фотиҳ ўртасидаги муносабатлар совуқлашиб борарди. Сўнгги пайтда султон Боязид Арзурум ва Арзинжон ҳокими Тахартенга дағдағали мактуб йўллаб, ундан вассаллик тўловларини ўз вақтида тўлаб туришни талаб қилди. Бироқ Тохиртен Амир Темурнинг вассали эди. Шунинг учун ҳам у ўз ҳукмдорига чопар йўллаб, турк султонидан келган «сўровнома» ҳақида унга хабар берди.

Улуғ амир турк султонини огохлантириб мактуб йўллади: мактубда у ўз «қўриқчилари шоху султонлардан ташкил топганини ва улар дарвоза олдида саф тортиб туришларини» маълум қилиб, ўзини шунчалар баланд қўяётган Боязиднинг «отаси эса атиги бир туркман денгизчиси» эканлигини таъкидлади.

Аждодлар шаънига қилинган бу ҳақоратомуз шама жиззаки Боязиднинг қонини қайнатиб юборди. Бироқ Усмонли турклар билан Византия муносабатлари яхшиламаганлиги учун, унинг жавоби фақат таҳдидлардан иборат бўлди:

«Биз анча пайтдан бери сен билан беллашишни орзу қилиб юрибмиз. Агар сен ўзинг биз томон келмасанг, биз сени излаб топурмиз ва Таурис ҳамда Султониягача қувиб борурмиз».

У мактубини қуйидаги сўзлар билан якунлади: «Ким мағлубият аламини тортишини кўрурмиз». Қисқаси, дўк-пўписалардан сўнг, Арзурум ва Арзинжондан воз кечишдан катъий бош тортган эди.

Амир Темур буни яхши эслаб қолди. У қўшинини жамлаб, Туркия томон юриш бошлади. Йўл-йўлакай у Тахартенни тинчлантириб, сўнг Боязидга қарашли Сивос истехкомини фатх этди. Бундан хабар топган Боязид қўл остидаги лашкарларини тўплаб, жанг тарадудини кўраётганида Улуф амир қўшини ғойиб бўлгани хақида янги маълумот олди, унинг қаерга кетганини ҳеч ким билмасди.

Амир Темурнинг ғанимларини ўз қўшинининг юксак ҳаракатчанлигига ва қарорларининг ўта махфийлигига асосланганлиги туфайли доимо доғда қолдирарди.

Бағдод, Миср ва Сурия султонлари ҳамда қорақўюнли туркман Ўрдаси ўзига қарши иттифоқ тузганидан ва у қўшини билан Туркияга киргач, орқасидан тўсиб қўйишни мўлжаллаётганларидан хабар топган Амир Темур зудлик билан Сивосни тарк этиб, жанубда – Сурия йўли устида жойлашган Малатияга йўл олган эди.

Энди унинг мақсади Боязидга уруш бошлашдан олдин унинг иттифоқдошларини бирма-бир сафдан чиқариш эди; бунинг учун, керак бўлса, жанг қилиш, керак бўлса, душманлар билан муроса қилиш даркор эди. Ўша пайтда Константинополни қамал қилиб, турган усмонли султон ўз режасидан воз кечиб, иттифоқдошларига ёрдамга келолмаслигини ҳам у жуда яхши биларди.

У ишни Миср ва Сурия мамлукларидан бошлашга аҳд қилди. Гарчи уларнинг қудрати сусайган бўлсада, уларни бартараф қилиш катта аҳамиятга эга эди.

Мамлукларнинг тарихи XIII асрдан бошланарди: Миср султони Салоҳ Нажмиддин Аюб қул савдогарларидан Туркистондан келтирилган ёш йигитларни сотиб олиб, уларни ўзига кўрикчилар қилиб олганди.

Бу қарор султонга ҳам омад, ҳам кулфат келтирди; мамлуклар сараланган ҳарбий қисмга ва шу билан бирга

давлат ичидаги давлатга айландилар. Уларнинг биринчи йирик харбий югуви Мансура шахри яқинида авлиё Луи кўшини авангардини махв этиш бўлиб, еттинчи Салиб юришининг мағлубиятини белгилаб берди. Айнан Франция кироли банди этилган пайтда мамлуклар ўз султонларига қарши бош кўтардилар, султон эса улардан қочиб Нил дарёсига ўзини отди. Бойбарс исмли мамлук султоннинг кетидан дарёга шўнғиб, сув остида унга пичоқ урди ва совуб улгурмаган юрагини авлиё Луига ҳадя қилди.

Келтирилган мисол бу шафқатсиз жангариларнинг қонли шиорига айланиб қолди, уларнинг мустақиллик йўлидаги биринчи уриниши эса шавкатли Салодинлар сулоласи ҳукмронлигига чек қўйди.

Орадан йиллар ўтиб Эроннинг мўғул хони Халокухон Мисрга қарши юриш бошлаганида, мамлуклар ўз қуролдошларидан бири бўлмиш Қутузни султон этиб, машхур Бойбарсни эса қўмондон этиб тайинладилар, Мамлуклар мўғулларни енгдилар, ғаним чекинишга мажбур бўлди. Бу ғалаба ҳақидаги хабар бутун дунёга тарқалди. Жанггоҳдан қайтаётиб Бойбарс Қутузни хиёнаткорона ўлдирди ва ўзини султон деб эълон қилди.

Алп комат, бақувват, бир кўзи йўқ оппоқкина юзи бузилган Бойбарс ажойиб ташкилотчи ва моҳир сиёсатчи эди; у аббосийлар оиласининг узок бир вакилини Қоҳирага чақириб, уни Халифа деб тахтга ўтқазди ва ўз ҳокимиятини ислом динининг олий раҳбари ёрдамида мустаҳкамлади. Тир, Триполи ва Мукаддас Жанна д'Арк шаҳарларидан ташқари ҳамон насронийлар қўлида турган сўнги қалъаларни қайтариб олди ва ниҳоят, мўғуллар ҳукмронлик қилаётган Эронга қарши Олтин Ўрда билан иттифоқ тузди. Сурия Мисрга қўшиб олиниб, ягона бошқарув тизими жорий этилди. Бу тизим усмонийлар истилосигача амалда бўлди.

Бойбарс ҳам кўпчилик мамлук султонларининг қисматига тушган бевақт ўлимдан қочиб қутулолмади: бировга тайёрлаган захарни ўзи ичиб оламдан ўтди. Сафдошларидан

кўпчилиги халок бўлдилар. Бирок шунга қарамай мамлук лашкарлари Эрон мўғуллари устидан яна бир бор зафар кучди.

Бешафкат, очкўз, кўнимсиз, аммо бунёдкор ва санъат асарларининг ишқибозлари бўлмиш «туркман» мамлуклари 1382 йилгача ҳукмронлик қилиб, ўринларини «черкас» мамлукларига бўшатиб бердилар. Ўзи черкас бўлмиш амир Барқуқ эндиликда султон кўрикчилари Қаспий денгизи қирғоқларида дунёга келган черкас қулларидан танлана бошлаганидан фойдаланиб, тахтни эгаллаб олди.

Бу ўзгариш тахт атрофида бўлаётган фитналар, котилликлар ва исёнларга асло чек қўйгани йўқ, аммо каттикқўл Барқуқ тартиб-интизомни сақлай билди.

Амир Темур Эрон тахтига даъвогарлик қила бошлагач, Барқуқ дўстона сиёсатидан бош тортди, унга очикдан-очик қарши чиқиб, юборган элчисини қатл қилди. Бағдод султонига бошпана бериб, мамлукларнинг Олтин Ўрда билан иттифоқини мустаҳкамлади.

Амир Темур унга мактуб йўллаб, сўнгги марта ғанимлик муносабатларидан воз кечишни аниқ-равшан сўраган эди:

Билгинким, биз Худонинг лашкарларимиз, у бизни ғазабга келган пайтида яратган ва қаҳрига учраганларни жазолашни топширган... Биз билан бирга бўлмаганларнинг бошларига кулфат ва яна кулфат ёғилгай!.. Агар сиз бизга қарши исён кўтарсангиз ва исёнингиздан қайтмасангиз ўзингиздан ўпкаланг... Муҳораба ўти ёқилмасидан олдин бизга жавоб ёзишга шошинг... Биз сизга элчилар юбориб, адолат бўйича иш тутдик: уларни ҳам биринчи элчилар каби қатл эттирсангиз, ўзингиздан хафа бўлингиз!

Барқуқнинг жавобидан унинг ғанимликдан воз кечмаслиги яққол кўриниб турарди:

Барча китобларда сизга лаънатлар ёғдирилган... Ватингизни тарк айлаганингиздан бери сизнинг энг жирканч хусусиятларингиз ҳақида гапирмоқдалар... Биз сизнинг фармонларингизни қабул қилишни ҳам, аларга

бўйинсунишни ҳам истамаймиз... Бошингизга ёгилажак кулфатлардан қочинг: Худонинг газабига учраб қолманг!

Энг ғалати жойи шундаки, Барқук таҳдид тўла мактубини тугаллар экан, Улуғ амирнинг котибига ҳам таъна тошларини отарди:

«Услубини безаб, ўз маҳоратини намоён этмоқчи бўлган котибингизга айтинг, унинг мактуби созланмаган рубобнинг тингиллашига ёхуд пашшанинг визиллашига ўхшаб қолибди».

Рақибни Барқук оламдан ўтганидан хабар топган Амир Темур унинг ўғли ва тахт вориси Фаражга элчилар жўнатди. Элчилар келтирган мактубда Улуғ амир янги султондан ўз зобитларидан бирининг Қохирада банди қилинган отасини озод қилишни сўраган, шу билан бирга ўзига бўлган муносабатни ҳам ўзгартиришга чақирар эди.

Самарқанд ҳукмдорининг элчилари Далабга етиб келгач, хибсга олиндилар ва ўзлари тўғрисида султонга жўнатишган чопар қайтиб келмагунича бандиликда тутилдилар.

Барқукнинг меросхўри отасига хос жавоб қилди: у элчиларни занжирбанд этиб, зиндонга ташлашга фармон берди. Ёш Фараж оқибатини ўйламай иш қилди, зеро мамлук суворийларининг тенги йўқ, Сурия қалъалари эса дахлсиз деган ўй унинг кўзини кўр қилганди. Бироқ, шуниси маълумки, бу соҳада унга нотўғри маслаҳат берилган эди.

Амир Темур риюя қилган дипломатик қоидаларни ҳақоратомуз рад этилишининг ўзиёқ Боязиднинг иттифокдошига қарши уруш бошлаш учун етарли эди. Амир Темур амирларга Сурияга хужум қилиш ниятини очганида, улар бирмунча журъатсизлик қилдилар. Улар ҳукмдор қаршисида тиз чўкиб, лашкарлар Хиндистон сафаридан сўнг хордиқ олмаганини, сўнгги пайтларда Гуржистон тоғларида олиб борилган жанглар ва юришлардан толиққанликларини рўқач қилдилар. Уларнинг фикрича, сурияликлар, аксинча, яхши қуролланган ва куч-ғайратга тўла қўшинга эга бўлиб, мамлакат эса жуда баланд, мустаҳкам тошлардан қурилган қалъалар билан ўралган эди.

«Самарқанднинг Улуғ амири Қоҳирада ҳалокатга учрайди», – деган мунажжимлар башоратини тилга олганларга соҳибқирон қаҳрли қараш қилди.

Баъзи амирлар лашкарларга Суриянинг Триполи шаҳрида, денгиз бўйида дам беришни ва келгуси баҳорда уларни сурияликларга қарши жангга ташлашни таклиф қилдилар.

Жаҳли чиққан Амир Темур Ўрта денгиз бўйида ҳордик чиқариш ҳақидаги бу ноўрин таклифни рад этди ва уларга, аксинча, «Ғанимлар ўз кучларини бирлаштиришга улгурмасларидан тез ва шиддатли зарба беришга шошилмоқ керак», – дея жавоб қилди.

Қўшиннинг ҳолатига келганда эса соҳибқирон лашкарлар бундан оғир шароитларда ҳам зафар кучганини эслатди.

«Ғалаба на қўшиннинг сонига ва на унинг қурол-яроғига боғлиқ, – деди у, – зафар Худо ўзи ёрлақан бандаларига ато этадиган иноятдир. Сизнинг ҳукмдорингиз ҳам Аллоҳ суйган бандалардан бири эканлигини ходисалар тасдиқламадими?»

Унинг бу шижоатидан руҳланган амирлар бош эгдилар ва қўшинни сафарга ҳозирлай бошладилар.

1400 йил октябрида жанговар тартибдаги Амир Темур қўшини Антиош йўли орқали Сурияга кириб келди ва оғир дўмбира садолари остида Ҳалаб томон юришда давом этди. Суриялик кузатувчилар султон Фаражни бундан огоҳ этдилар, улар сон-саноқсиз бу қўшинни кўрганларида хис қилган кўрқувларини яширмадилар: «Бу ортидан инсу жинс ва тўфонлар гирдобини эргаштириб келаётган Иблиснинг ўзгинаси!» – деб ёзган эди улардан бири.

Султон тезда зарур чора-тадбирларни кўрди: мамлакатнинг барча лашкарларига Ҳалаб остонасида йиғилиш ва босқинчиларни тўхтатиш буюрилди, барча иттифоқдошлар – турклар, курдлар, туркман ва арабларга чоғарлар юборилиб, Амир Темурнинг қўшинини қуршаб олиш, унинг юк ортилган араваларини тўхтатиш, мададлардан узиб қўйиш

хамда қўшинини озиқ-овқат билан таъминловчи барча ман-балардан кесиб қўйиш сўралди.

Унинг бу шижоати аскарларини жасоратларга ундади. Зеро улар Фараж мисолида мамлакатдан Эрон мўғулларини хайдаган, XIII асрда Салиб юришлари қатнашчиларини тор-мор қилган мамлук султонларининг муносиб ворисини кўрдилар. Афсуски, Фараж на Бойбарс ва на Барқук бўлолмас, тенгсиз курашлар натижасида Миср ва Суриянинг тахтига ўтирган туркий ва черкас жангариларининг шамширлари бир асрдан бери уларнинг авлодлари қўлларида занглаб қолган эди,

Дастлаб, сурияликларни бир воқеа қутқариши мумкин эди. Мовароуннахр лашкарларининг олға силжишини тўхтатиб турган бир қалъа қамали пайтида Амир Темур ўз чодирини қалъа деворларидан қўзга ташлаиб турадиган баландликка тикдирди. У шу ерда дам оларди, лекин нимадир бўлди-ю, тўсатдан хандақларни текшириш хаёлида ташқарига чиқди. Улуғ амир чодирдан йироқлашиб улгурмай қайси бир тепалик устидаги палахмондан отилган баҳайбат тош салтанат ҳукмдори чодирини вайрон қилди.

Бу каби ходисалар Улуғ амирнинг ғазабини келтириш ўрнига аксинча, хурсанд қиларди, зеро у бунда Тангри таолонинг ўзига бўлган иноятини кўрарди: бу сафар ҳам у чодирни фақатгина самолардан келадиган илоҳий бир туртки туфайлигина тарк айлаган эди.

Хар ҳолда, у ҳам қўшини палахмонини ишга солиб, чодирга тушган баҳайбат тошни келган жойига қайтартирди. Бошқа палахмонлар ҳам қалъа устига тош ирғитдилар, шундан сўнг аскарлари истехкомни қўлга киритдилар. Улуғ амир қалъа аҳлининг ҳаёти ва мол-мулкига заррача зиён етказмади, улардан рамзий таслим бўлиш шартларини бажаришни сўради, холос.

Эҳтимол, бу билан у Сурия қалъаларини жангсиз таслим бўлишга ундамоқчи бўлгандир. Чунки унинг мақсади қалъаларни бирин-кетин истило қилиш эмас, балки султон-

нинг мамлакат пойтахтидаги лашкарларини иложи борича тезроқ махв этиш эди.

Унинг бу марҳамати тез орада ўз самарасини берди ҳам: Азаг шаҳар-қўрғони ва унинг кетидан Хўмс қалъаси дарвозаларини очдилар.

Дамашқ амир ул-умароси бошчилигидаги саноксиз Миср ва Сурия лашкарлари йиғилган Халаб шаҳри эса, афсуски, бундай қилмади. Халаб ҳокими амир Темуртош беҳуда қон тўкмай таслим бўлишни истар, унинг дамашқлик ҳам-касби эса, аксинча, сўнгги томчи қон қолгунча курашишни хоҳларди. Натижада қалъадаги зобитлар иккинчи таклиф учун овоз бердилар.

Бу орада Мовароуннаҳр қўшини шаҳар ташқарисида жанговар ҳолатни эгаллаган эди. Дўмбиралар наъра тор-тар, карнай-сурнай садоси тинмас, туглар шамолда хил-пираб турар, яғринларига зарбоф матолар ёпилган, Дехлида қўлга киритилган жанговар филлар эса, Амир Темур шахсан ўзи бошқараётган қўшин маркази олдида оғир қадам босмокда эдилар.

Енгилмас навкарлари-ю, пойабзалларига ўткир санчкилар ўрнатилган пиёда аскарлари билан доғ таратган Сурия қўшини ҳам қонли томоша кўрсатиш ниятида уларга пеш-воз чиқди.

Икки томондан ҳам «Аллоҳу акбар!» дея ҳайкириб жангга кирдилар. Мовароуннаҳр суворийлари кўз очиб юмгунча Сурия қўшинининг қанотларини янчиб ташлаганини, қўшин маркази эса филлар тазйиқига ортиқ бардош беролмаслигини кўрган халабликлар саросимага тушдилар.

Ўн минглаб суриялик жангчилар шаҳар дарвозалари томон югурдилар. Бироқ очиқ қолдирилган дарвозаларга ҳаммалари бир пайтда ёпирилиб, таналари билан йўлни тўсиб қўйдилар, кўп ўтмай уларнинг гавдалари таъкиб этаётганларнинг оёқлари остида янчилди. Улуғ амир суворийлари шаҳарга киришга муваффақ бўлдилар.

Халаб аҳли таслим бўлишдан бош тортганлиги, унинг машҳур қалъаси қаршилик кўрсатишда давом этаётганлиги

сабабли Амир Темур ўз аскарларига шаҳарни уч кун давомида талашга ижозат берди. Улар катта ўлжа тўпладилар, аҳолига беаёв муносабатда бўлдилар.

Аммо баланд тепалик устига қурилган қалъа ҳамон қаршилиқ кўрсатмоқда эди; у ғоят мустаҳкам бўлиб, тепаликнинг гир атрофига тарошланган силлик тошлар тўшалган, шу сабабли уни қамал қилиш ғоят мушкул эди. Бунинг устига тепалик атрофи кенг ва чуқур хандақ билан ўралган бўлиб, унга сув тўлдирилганди. Ўз қалъаларининг дахлсиз эканлигига ортикча ишонган қамалдагилар ракибларини ҳақорат қилиб, уларнинг устларига «кўп миқдорда грегуа ўтини¹ ва ерга тегиб момақалдиروقдек гумбурлайдиган олтингугурт тўла қозонларни ирғита бошладилар», дейилади солномада.

Бироқ қалъа ҳимоячиларининг шодликлари узокка бормади: ракиб қамонбозларининг ниҳоятда аниқ ўқ ёмғири сабабли улар жойларини тарк этдилар. Айнан шу пайтда хандақ устига кўприк ташлаб ўтган мовароуннахрлик аскарларнинг бир гуруҳи қалъа деворлари остидан ер ости йўллари – нақблар қазий бошладилар.

Ишнинг бундай тус олишини кутмаган шаҳар ҳокими ва Шом қўшинларининг саркардаси бошчилигидаги қалъа ҳимоячилари таслим бўлишни афзал кўрдилар.

Бу ғалабадан кўп ўтмай Улуғ амир Дамашқ томон йўл олди. Йўл-йўлакай у Ҳама ва Ҳўмс қалъаларини истило қилди, уларнинг аҳолисидан рамзий ўлпон олинди.

У йўлда давом этиб лашкарсиз қолган Баалбак қалъасига етди. Қиш бошланаётганлиги ҳамда атрофни ўраб турган баланд тоғлардаги қор туфайли хавоси совуб кетган бу жаннатмакон шаҳарда қўшин узок турмади.

Ошпазларга бу ерда мева, сабзавот ва гўштнинг кўпчилиги ёққан бўлса, аскарлар араб афсоналарида айтилганидек, бир пайтлар Сулаймон пайғамбарнинг амрига

¹ Лотинча *дгаесиз* – грек сўзидан, *грегуа ўти* – *иорох* ва *битум* асосида тайёрланган алангаланувчи таркиб, сувга ташланганда ҳам ёнади (тарж.).

биноан Жинлар бунёд этган шаҳарнинг баҳайбат вайропаларини томоша қилдилар.

Баалбакдан чиққач, қўшин Бекаа водийсидан ўтди. Ҳозирги Заҳле шаҳрига етмасдан, Амир Темур Керак Нух мавзесида узунлиги бир неча ўн метр, эни атиги бир метрли ғалати бир қабри (бу қабр ҳозир ҳам бор!) зиёрат қилиш учун тўхтади – Шарқда тарқалган ривоятларга қараганда бу Нух пайғамбарнинг қабри ҳисобланади.

Мана шу ерда соҳибқирон ўзи Байрут ва Саида вилоятларида тартиб ўрнатиш учун юборган лашкарлари билан учрашди. Тўлиқ холга келган қўшин бепоён водийни кесиб ўтди, Анжарда тўхтаб Литани чашмасидан сув ғамлаб олди ва сўнг Дамашққа олиб борувчи дара йўлидан хушёрликни йўқотмай олға юришда давом этди.

1400 йил декабрь ойининг бошларида Улуғ амир қўшини Суриянинг кўҳна пойтахтига кунботар томондан яқинлашди. Тоғ ён бағирликларига туташиб кетган ям-яшил водий марказида беҳисоб оппок уйлар, гумбаз ва миноралар савлат тўкиб турарди.

Ироқ ва Арабистоннинг чанг-тўзонли машаққатли қарвон йўлларида келган сайёҳларга Дамашқ (арабчасига Димашқ) жаннатнинг нақ ўзгинаси эди. Шу сабабли ҳам уни «Ер юзидаги хол – Шом» деб аташарди.

Шаҳарга қачон асос солингани ёлғиз Худонинг ўзигагина маълум, зеро Иброҳим пайғамбар ҳаёти ҳақидаги ривоятларда ҳам, Миср фиръавнларининг ўн саккизинчи сулоласи даври китобларида ҳам Дамашқ йирик шаҳар сифатида тилга олинарди. Мусулмонлар уни уммавий халифаларнинг кўркам пойтахти сифатида яхши билишади, бироқ айнан мана шу ваздан шиаларнинг уни кўргани кўзи йўқ эди.

Амир Темур назарида ҳам Дамашқ мамлук султонлигининг иккинчи йирик шаҳри ва дунёдаги энг бой масканлардан бири эди. Бу ерда тайёрланган тилла тақинчоқлар, безакли шишалар, ёғоч ўймакорлиги, мисгарлик, кўнчилик маҳсулотлари ва кимхоб матолар Трабзондан Камбалуккача барча савдогарларнинг хавасини келтирарди.

Қамал пайтида у бир неча марта бу бой шаҳар ва унинг аҳолисини қулфатлардан сақлаб қолишга ҳаракат қилди. Афсуски, ёш султоннинг бемаъни қилиқлари ва лашкарларининг ваҳшиёна хатти-ҳаракатлари унинг бу уринишларини чиппақка чи-қарди.

Дастлаб Ҳалаб шаҳридаги қирғиндан омон қолганларнинг ҳикояларидан сўнг дамашқликлар ҳам Хўмс ва Ҳама сингари тинчгина таслим бўлишни исташганди, аммо Фаражнинг кўп сонли яхши қуролланган суворийлари билан шаҳар мудофаасига ёрдамга келиши туфайли қаршилик кўрсатиш тарафдорларининг қўллари баланд келди.

Амир Темур ўз қароргоҳини шаҳарнинг ғарбидаги баланд тепаликга қурган бўлиб, бу ердан яқин-атроф яхши кўринар эди. У икки зобитини сулҳ тузиш таклифи билан султон Фараж ҳузурига юборган бўлиб, рақиб жавобини кутмоқда эди.

Фараж бу сафар ҳам аввалгидек қўпол ва макрли жавоб қайтарди. У «Қотиллар уюшмаси»нинг кекса раҳбарига «нозик бир иш» топширди – Эрон подшоҳи Ҳалокухон XIII асрда бу гиёҳвандлар мазҳаби аъзоларини кириб, уларнинг масканларини вайрон қилган бўлса-да, Сурияда уларнинг ҳамон кичик бир гуруҳи фаолият кўрсатарди.

Бу вазифани бажариш топширилган уч қотил Улуғ амирнинг қабулига кириб, уни ўлдириш учун қулай пайтни кута бошлашди, аммо уларнинг шубҳали ҳаракатини сезган мирзолардан бири қўриқчиларга хабар берди. Мехмонлар тафтиш қилиниб, улардан захарланган ханжарлар топилди. Улар қийноққа солингач, ўлим олдидан ўзларини ким ёллаганини айтдилар. Бунга жавобан Амир Темур Фаражнинг Ҳалаб шаҳрида банди қилинган амир ул-умаросини қатл этгирди.

Орадан кўп ўтмай шаҳар ташқарисига чиққан султон лашкарлари Амир Темур суворийларидан бир неча бўлинмасини чекинишга мажбур қилдилар. Бу воқеа дамашқликларни бир оз тинчлантирдилар, аммо улар ғаним суворийларининг бу «чекиниши» ҳарбий хийла эканлигини, суворийлар ўз

кўмондонларининг амрини бажарганликларини хаёлларига ҳам келтирмадилар.

Сохибқиронга султон қўшинларининг суриялик, мисрлик нуфузли саркардалари умидсизликка тушаётгани ва, ҳатто, шаҳарни ташлаб кетиш ҳақида сўз очаётгани ҳақида хабар етказишди. Дамашқдек катта шаҳарни қамал қилиб туриш мушкуллиги сабабли, Улуғ амир ўз душманларини хийлалар билан ҳал қилувчи жангача ушлаб турган ва вақт-вақти билан уларга ёлғон ғалаба нашидаларини инъом этишга қарор қилган эди.

Шу орада Улуғ амирнинг ориятига тегадиган воқеа рўй берди. Сурияликларнинг шаҳар деворлари олдидаги юзаки ғалабасидан сўнг синглисининг ўғли – жияни султон Хусайн қўшиндан кочиб, Фараж қўшинига қўшилди.

Ўз сафида темурийлар оиласининг вакили турганидан боши осмонга етган султон унинг калласини олиш ёки мамлакат одатига кўра маҳаллий либос кийдириш ўрнига уни йирик бир бўлинмага раҳбар этиб тайинлади.

Амир Темур охири бор Фараж ҳузурига элчи йўллади ва ундан қўшинининг зобити ҳамда жиянини қайтариб беришини сўради. У агар шаҳар таслим бўлса, унинг аҳолиси ва химоячиларининг ҳаётларини сақлашни ваъда қилди.

Бу сафар чопар эҳтиром билан қарши олинди. Фараж бир ҳафтадан кейин Амир Темурнинг икки одамини қайтариб беришга ва уни ўз ҳукмдори деб тан олишга сўз берди.

Унинг бу умидбахш жавобидан сўнг рақиблар ўртасида рамзий сулҳ тузилди, бу тинчлик Амир Темур ўз лашкарларини шаҳарнинг ғарбий чеккасидан унинг шимолишарқига, Дамашқни ўраб олган бепоён Гуфа боғининг майсазорларига кўчиришга аҳд қилган кунгача давом этди.

Рақиб қўшини лашкароҳини ўзгартириши пайтидаги одат тусига кириб қолган тартибсизликни кўрган Фаражнинг ақобирлари ғалаба сонияси етиб келганига ишонч ҳосил қилдилар.

Жанговар таркибдаги Сурия ва Миср суворийлари тўсатдан зарба бериш учун шаҳар дарвозаларидан ўқдай

отилиб чикдилар. Амир Темур кўшинлари чекинаёпти, деб ўйлаган шаҳар аҳолиси эса қўлларида пичоқ ва таёқлар билан султон аскарлари кетидан югуришди.

Ҳазабланган аҳоли кўшиннинг чағдавулига хужум қилганидан хабар топган Амир Темур воқеалар ўзи тузган режа бўйича бораётганига ишонч ҳосил қилди. Қутилмаган хужумдан саросимага тушган кўшиннинг оз фурсатда ўз жанговар тартибини тиклаш ва қайта хужумга ўтишини Фаражнинг маслаҳатчилари ҳатто, ҳаёлига ҳам келтирмаган эдилар. Аммо Улуғ амир лашкарининг карнай-сурнайлари наъра тортиб, туғлари баланд кўтарилгач, айнан шундай ҳол рўй берди: унинг бу ишорасига жавобан кўшин фавжлари жипслашдилар, суворий бўлуклари ажиб ва мукаммал бир ҳолатни эгалладиларким, сурияликларнинг қаршисида муҳорабага тўла шай кўшин пайдо бўлди.

Жанг қонли ва муросасиз кечишига қарамай, жанг сўнгида майдонда Фараж кўшинининг қолдиклари қалашиб ётар, омон қолган оломон дод-фарёд билан очик қолдирилган шаҳар дарвозалари томон қочди.

Тирик қолганларнинг бир қисми кучли таъқибга қарамай шаҳар ичкарасига кириб, дарвозаларни беркитишга муваффақ бўлишди, бироқ қалъа қаршисидаги текисликда сурияликларнинг беҳисоб жасадлари қолди.

Жанг пайтида ғаним кўшинининг сўл қанот фавжларини бошқараётган соҳибкироннинг жияни Хусайн қўлга олинди. Тоғаси ўз ҳукмдорлигининг биринчи кунларидан бошлаб оиласи аъзоларининг конини тўкмаслик ақидасига риоя қилиши сабабли, кочоқ жиян бутун кўшин олдида сазойи қилинди.

Эртаси куни Улуғ амир лашкарлари шаҳар деворлари қаршисида жанговар саф тортдилар. Орага чўккан сокинликни баҳайбат дўмбираларнинг бир меъёрдаги офир садолари ва суворийлар фавжлари олдидан жой олган филларнинг наъралари бузиб турарди. Ваҳима босган Дамашқ аҳолиси деворларнинг шинақларидан бу сокин ва кудратли кўшинни унсиз кузатиб турар, бу чақирикқа ҳеч ким жа-

воб беришга журъат килолмас, шаҳар дарвозалари така-так беркитилган эди.

Тун пардаси ортида Фараж ва унинг акобирлари шаҳарни хоинларча тарк этдилар ва Мисрга қараб қочдилар.

Ўз холига ташлаб қўйилган Дамашқ аҳолиси ва химоячилари шафқат сўрашга қарор қилдилар; Амир Темурнинг илм аҳли ва уламоларга бўлган муносабатидан хабардор сиёсатчилар шаҳардаги энг кўзга кўринган шарифлар, қозию имомлар, фикх аҳли ва уламолардан иборат вакилларини соҳибкирон хузурига юбордилар.

Тақдирнинг тақозосини бир қаранг: ушбу вакиллар гуруҳига мағриблик зукко муаррих Валиуддин Ибн Халдун бошчилик қиларди. Миср султони саройида юқори лавозимда ишлаётган Ибн Халдун ўз хўжаси билан Дамашққа бориб қолган ва у томонидан хиёнаткорона ташлаб кетилган эди. Донолиги ва ўзини муносиб тута билишлиги сабабли шаҳар аҳли уни ўз вакили этиб танлади.

Ибн Халдун Амир Темур билан бўлган учрашувларини ўз «Хотиралар»ида баён қилган. Унинг хикояси Дамашқда банди қилинган суриялик адиб Ибн Арабшоҳнинг китобидан жой олган фаслда ҳам тасдиқланади, бироқ у Ибн Халдунга хос баъзи бўрттиришлардан холи.

Амир Темур шаҳар вакилларини дастурхонга таклиф қилди ҳамда чехрасидан нур ёғилиб турган Ибн Халдунга ўз ёнидан жой берди. Дастурхон атрофида қизигин суҳбат бошланди. Мулоқот чоғида Улуғ амирнинг суҳбатдоши унинг ҳарбий саркарда эканлигини бутунлай унутди: Ибн Халдун кўз ўнгида тарихнинг кучли билимдони намоён бўлди – бу ҳақиқатдан ҳам шундай эди.

Муаррихларнинг таъкидлашича, Амир Темур тарихий китобларни кўп ўқирди ва олимлар билан тарихий мавзуларда суҳбат қуришни ёқтирар, шу сабабли ўзи тарихдан қанчалар сабоқ олиши мумкин бўлса, шунчалар сабоқ беришга ҳам қодир эди.

У Ибн Халдундан Мағриб жуғрофияси ва ҳукмдорлари хусусида узоқ суриштирди, сўнгра суҳбатдошига

Мовароуннахр ҳукмдорлари, у ерда рўй берган ва бераётган воқеалар ҳамда қўшни давлатлар ҳақида батафсил ва мукамал ҳикоя қилиб бериб, ўз билими ва иқтидори билан бу соҳанинг зукко билимдони Ибн Халдунни ҳам лол қолдирди.

Банди этилган мисрлик ҳамкасбларини озод қилиш мақсадида Ибн Халдун Улуғ амирга унинг Мағрибга ҳам қадам қўйиши ҳақида мунажжимлар қилган фаройиб башоратларни ҳикоя қилиб берди. Мағриблик мунажжимларнинг башоратларига қараганда улар кузатган самовий икки олий буржнинг бир-бирига яқинлашуви шимоли-шарқий давлатларнинг биридан чиққан қудратли қўмондон ўз юртларига-ча келишидан далолат берар эмиш. Ибн Халдун талабалик даврида феслик бир авлиё ҳам унга бу фотиҳ чодирларда яшайдиган бир халқни инсоният дунёсининг энг катта қисмига ҳукмронлик қилишга етаклайди, деб айтган экан.

Муаррих унга мағриблик сўфилар бир неча йиллардан бери шу даҳшатли саркардани тилларидан қўймаётганликларини ҳам айтди. Кўпчилик уламолар бир овоздан ер юзи аҳли бу жаҳонгирдан 1382 йили хабар топади, дейишган экан.

Амир Темур ўз ғайритабиий қисматида рўй берган бир воқеани мағриблик дин ва илм аҳли олдиндан башорат қилганларини билиб мамнун бўлди, бироқ бу маълумотлар учун Ибн Халдунга миннатдорчилик изҳор этишга улгурмади. Чунки шу куни унга Дамашқ ўз дарвозаларини очиб, таслим бажо келтиришга шай турганлиги ҳақида хабар бердилар.

Ибн Халдуннинг гувоҳлик беришича, соҳибқироннинг оёғида кўзғалган оғриқ туфайли уни қўлда кўтариб ташқарига олиб чиқдилар ва отга ўтқиздилар; эгарда маҳкам ўтириб олган фотиҳ ўз ортидан барча амиру акобирларини эргаштириб шаҳар томон йўл олди.

Бошқа бир куни Ибн Халдун туркий халқлар одатига кўра Амир Темурга совға қилиш учун бозордан Қуръон, жойнамоз ва тўрт қути ширинлик сотиб олади. Соҳибқирон ҳамманинг хузурида бу камтар совғаларни шу қадар мам-

нуният билан қабул қилдиким, гўё унинг оёқлари остида одатда таслим бажо қилган ҳукмронлар келтирадиган бебаҳо хазиналар ётгандек эди.

– Тила тилагингни! – деди у Ибн Халдунга. Муаррих уни ўз ҳимоясига олишни илтимос қилди.

Унинг бу тилаги шу захотиёқ бажо келтирилди.

– Биз билан бирга бўл, – дея таклиф қилди соҳибқирон. – Хатарлардан холи яшайсан.

Бунга жавобан Ибн Халдун ундан Миср султони ташлаб кетган амалдорлар ва қориларга махсус рухсатнома ёзиб беришни сўрашга журъат қилди.

Амир Темур ўз котибини чакириб, сўралган ҳужжатни тайёрлатди, унга биноан мазкур ҳужжатни кўрсатганларнинг ҳаётлари ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳимоя қилиниши лозим эди.

Шуни ёддан чиқармаслик керакки, Улуғ амир Ибн Халдунга қанчалар марҳамат кўрсатмасин, айнан шу вақтда унинг аскарлари шаҳарни тинмай ғорат қилар, яширилган бойликларни талаб, аҳолини азобларди.

Амир Темур Дамашқдан кетишга ҳозирлик кўраётганидан хабар топган Ибн Халдун унинг ҳузурига ташриф буюриб, ўзига кўрсатган вамхўрликлари учун миннатдорчилик билдиради. Бу воқеа 1401 йил 26 февралда рўй берган.

Агар бу воқеаларни Ибн Халдундан бошқа одам ҳикоя қилганида кексайиб қолган жаҳонгирнинг ҳикоя муаллифига кўрсатган илтифотларига ишониш қийин бўларди.

Яна бир мисол: алломанинг дилини овритмай унга моддий ёрдам беришни истаган Улуғ амир ундан ҳачирини ўзига сотишни илтимос қилади: соҳибқирон таклиф қилган пул зотдор бир отнинг нархига тенг эди.

Маълумки, Улуғ амир фатҳ этилган ўлкаларнинг энг машҳур инсонларини одатда Самарқандга жўнатарди. Ибн Халдундан:

– Энди қаерга бормоқчисен? – деб сўради.

Бу савол бир тузоқ бўлиши мумкин, деб ўйлаган муаррих ҳар эҳтимолга қарши шундай жавоб қилди:

– Ихтиёрим сенинг қўлингда, айтган жойингга борурмен, ҳукмдор.

Амир Темур унга узоқ тикилиб турди.

– Сен ватанингга, оилангга қайтишинг лозим.

У шу захотиёк одамлар орасида турган энг яқин бандаргоҳнинг ҳокимини чакириб, унга Ибн Халдундан хабардор бўлиб туришни топширди. Аллома эртасигаёк йўлга чикди ва соғ-саломат Мағрибга етиб олди.

Хеч шубҳа йўқки, Амир Темур фаровонликда яшагани туфайли ҳам Ибн Халдундек олий зотни – бутун замонлар ва халқларнинг энг йирик муаррихини тан олиб, унга иззатда бўлди.

Дамашқ аҳлига катта ўлпон тайинлаган Улуғ амир ўз нозирларини шу ўлпонни йиғиш учун жўнатди; солиқчилар ўзларига топширилган вазифани бажаришга киришдилар.

Эҳтимол, қалъа аҳли кўрсатган узоқ қаршилик ўзининг бошқа режаларини амалга оширишни кечиктириб юборгани учун Улуғ амирнинг улардан жаҳли чикқандир.

Бироқ, Дехлида йўл қўйилган хунрезлик Дамашқда такрорланмаслиги учун у лашкарларига шаҳарга киришни ман қилди. Шунинг учун ҳам шаҳар дарвозалари ҳар эҳтимолга қарши михлаб ташланди, фақатгина унинг жанубдаги Бобал-Сағир дарвозаси очик бўлиб, ундан хизматчи аскарлар фойдаланишарди, холос. Шунга қарамай қўшин ичидан бир неча киши шаҳарга кириб, толончилик қилишга ҳаракат қилди. Бироқ улар Амир Темур амри билан ушланиб, оломон кўз ўнгида дорга осилди. Шаҳар ички қалъаси таслим бўлишни истамай, қаршилик кўрсатишни давом эттираётганлиги сабабли Улуғ амир катта куч ишлатишга қарор қилди. Сараланган фавжлар Барада («Олтин дарё») ёқалаб XIII асрда Салоҳиддин¹нинг укаси томонидан қурдирилган бу саройнинг мустаҳкам истехкомларига етиб олишди. Сарой деворларини ҳар ўттиз метрда тикланган ёй шаклидаги баланд буржлар қўриклаб турарди.

¹ Миср (1171–1193) ва Сурия (1174–1193) султони Салоҳиддин ал-Аюбий назарда тутилмоқда (тарж.).

Кўшин таркибидаги қурувчилар қалъа қаршисида унинг деворларидан баландроқ ёғоч минора тикладилар, ушбу минорадан қалъа химоячилари устига турли қурооллардан ўк ва тош ёмғири ёғдириш мумкин эди. Деворлар остидан эса нақб – ер ости йўллари қазий бошладилар. Девор пойдеворидаги қаттиқ тошлар дастлаб ёғоч ёки каттиқ қиздирилгач, устига тезда совук сув қуйилар ва шундан сўнг бўлақларга бўлиб ажратиб олинарди.

Бу орада Амир Темур шаҳар саройларидан бирида Самарқандга жўнатиш учун танланаётган энг моҳир хунарманд ва олимлар танловида иштирок этарди. Мажлисида у форс ва суриялик уламолар билан узоқ мунозаралар ташкил этиб, ўз шахсининг энг олижаноб кирраларини кўрсатишни ҳам унутмади. Бундан ташқари у шаҳарда Мухаммад пайғамбар рафиқаларининг хоклари учун иккита гумбаздор сағана қурдирди; унинг бу ишига миннатдорчилик сифатида шаҳар тикувчилари унга заррин ипак тўн ҳадя қилдилар.

Кунлардан бир куни бир чопар қалтираганича Миср султонининг мактубини келтирди. Мактубда шундай дейилганди:

«Бизни асло сиздан қўрқаяпти, деб ўйламангиз. Биз салтанатимиз пойтахтида тартиб ўрнатиш учун шошилиш равишда жўнаб кетишга мажбур бўлдик. Биз газабнок шерлардек сиз томон қайтиб келурмиз ҳамда сизни пишиб етилган буғдойдек янчиб ташлармиз; йиғлаб-ёлворишингиз мумкин, аммо шафқат бўлмайди».

Бу қуруқ сафсатадан иборат мактубни ўқиб, Улуғ амир хоҳолаб қулди, уни келтирган чопарга эса бир печа тилла танга бериб жўнатди.

Қирқ уч кунлик камалдан сўнг қалъа таслим бўлди. Узоқ қаршилик кўрсатгани учун шаҳар аҳолисини жазолаш ва жасорат кўрсатган аскарларини тақдирлаш мақсадида Амир Темур кўшинига Дамашкка киришга ва уни уч кечаю уч кундуз вора қилишга ижозат берди. Аҳолига зиён етказмаслик ниятида уларни амирлар химояси остида

олдиндан шаҳар ташқарисига чиқардилар. Аскарлар турли-туман беҳисоб бойликларни ўлжа сифатида олдилар.

Улар шаҳар кўчаларида гулханлар ёқдилар. Гулханлар қаровсиз қолдирилди, эсаётган шамол эса ўз хунарини кўрсатди: кучли ёнғин бошланиб, шаҳар марказини аланга камраб олди.

VIII асрда халифа Валид томонидан авлиё Жан Батист черкови ўрнида бунёд этилган уммавийлар жомеъ масжидига ҳам ўт кетди. Амир Темур юборган ўт ўчирувчилар етиб келгунича бу ажойиб бинонинг томи ва деворларининг бир қисми қулаб тушди.

Амир Темур Дамашқни 1401 йил 19 мартда тарк этди. Унинг ортида шаҳар харобалари қолди, холос. Соҳибқирон кетгач, шаҳар ахлининг катта қисми очлик ва хасталиқдан қирилиб битди. 29 март куни пайдо бўлган чигирткалар босқини экинзорларни яқсон қилди. Даҳшатли очарчилик бошланди.

Олган мажбуриятларига содиқ эҳтиёткор Хўмс Улуғ амирга яна ўз дарвозаларини очди ва шу сабабли ҳеч қандай зиён кўрмади. У лашкарларини бу шаҳардан Палмир ва Антиош қалъаларини фатҳ этишга, Фрот дарёси қирғоғида туркманларнинг моллари боқиладиган майсазорларни эгаллашга жўнатди. Ҳама шаҳри аҳолиси Амир Темур лашкарлари бу ерлардан илк бора ўтатуриб қурган биноларни бузганликлари учун ғорат қилинди. Ҳалаб шаҳри бу ердаги аскарларнинг кетаётганда қўйган ёнғинидан қисман вайрон бўлди.

Нихоят, Амир Темур ўз қўшинларини йиғиб, Фрот дарёси ёқалаб Сурияни тарк этди ва Месопотамия томон йўл солди. Мамлуқлар энди ҳеч нарсага қодир эмасди.

У шу вилоят ҳокимларини ўзига бўйсундириш билан бир қаторда қўшинининг бир қисмини Бағдодга жўнатди. Бағдод уларга дарвозаларини очмади: шаҳар жангга ҳозир эди.

Султон шаҳарда йўқлиги туфайли, ноиб унинг ҳукмдори шаҳар дарвозаларини шахсан Амир Темурнинг ўзигагина

очишни буюрганини айтди. Бундан хабар топган сохибқирон Мосул мавзесини тарк айлаб, Бағдод томон қушдек учди. Шахар деворлари остига етиб келиб, у ўзининг шу ердалигини маълум қилди ва шахардан таслим бўлишни талаб қилди. Бу иш султон Аҳмад режаси бўйича амалга оширилаётган хийла бўлиб, шахар ноиби ҳар куни ёлғондан Амир Темур келгани йўқ, деб жар солдирар ва аҳолини қаршилиқ кўрсатишга чақирар эди. Улуғ амирни кўрган чопарлар Бағдодга киргач, ноиб жарчиларни жим қиларди.

Шундай қилиб, шахар Амир Темурга ўз дарвозаларини очмас, деворларнинг шинакларидан эса қуроолланган жангчилар аримасди.

Шундан сўнг Амир Темур Бағдод эркаклари ва аёлларига ўзининг шу ердалигига заррача шубҳа бўлмаслигини ўзига хос равишда маълум қилишга қарор қилди. Унинг амрига биноан лашкарлари шахарни шундай қуршаб олдиларки, ундан бирор чивин ҳам учиб чиқолмайдиган бўлди.

Исканжага олинган шахар аҳли ҳамма нарса қўлдан бой берилганини англади; шахар иккинчи марта ҳам таслим бўлишдан воз кечиб, ўзини Улуғ амирнинг қонунига биноан ўлимга маҳкум этилган қалъалар тоифасига қўшиб қўйган эди.

Икки томоннинг ҳам аҳволи оғир эди. Чунки 1401 йилнинг июли шу қадар иссиқ келдики, солномада таъкидланишича, олов бўлиб ёнаётган осмондан куйиб кул бўлган қушлар ерга тап этиб тушарди. Кунлардан бир куни, жазирамага чидамаган қалъа қўриқчилари деворлардаги жойларини ташлаб, деразалари ёпиқ муздеккина уйларида бир оз ҳордиқ чиқариб келиш учун кетдилар. Улар ўз дубулғаларини шинаклар ортига қўйилган ходаларга усталик билан кийгазиб кетган эдилар.

Аmmo Амир Темур аскарларидан бирининг ўтқир нигоҳи бу қўпол макрни сезмай қолмади; бундан огоҳ топган қўшин фурсатни қўлдан бермай ўта эҳтиёткорлик билан деворлардан кўтарилди. Пешинда уйкуга ётган шахар аҳли довда қолди.

Ўтган сафар Бағдод таслим бўлганида Амир Темур шаҳарликларга раҳм қилганди, аммо бу сафар у шафқатсиз бўлди. Қурбонларнинг сони тўқсон минг кишига етди. Шунга қарамай шаҳарликларнинг оз сонли бир гуруҳи омон қолди: булар шаҳар бойликлари билан бирга Самарқандга жўнатилган олимлар, ҳунармандлар ва уламолар эди.

Аскарлар шаҳардаги энг катта биноларни буза бошладилар, бироқ орадан кўп ўтмай Амир Темур шаҳарни ташлаб кетишга буйруқ берди. Чунки кўча-кўйдаги мурдалар туфайли заҳарланган ҳаводан нафас олиш бутун кўшин учун фожиали тугаши мумкин эди. Кўшин Гуржистонга қайтиш учун шимолга йўл олди. Мамлуклардан, Султон Аҳмад салтанатидан кейин Ироқи Араб бутунлай сафдан чиқарилган, Боязид билан Амир Темур ўртасида ҳеч ким қолмаган эди.

Амир Темур Дамашқдалигида Боязид ўз иттифокчилари Қора Юсуф ва Аҳмаднинг кўмаги билан Амир Темур химоясида бўлмиш Таҳартеннинг ўлкаси Арзинжонни қўлга киритган, унинг оила аъзоларини қамаб, ўзи Бурсага қайтган эди.

Амир Темур бу воқеадан Озарбайжоннинг Нахичеванига етиб келгач, хабар топди ва зудлик билан барча лашкарларини бир тўғ остига йиғди. Боязид ҳам худди шундай қилди. Бироқ уларнинг иккиси ҳам бўлажак ҳал қилувчи жангга яхшилаб ҳозирлик кўриш мақсадида вақтдан ютишга ҳаракат қиларди.

Шунинг учун ҳам Боязиднинг миясига ғаними ҳузурига элчи қилиб Таҳартеннинг ўзини юбориш фикри келди. Унинг вазифаси, зотан бунга ҳеч кимнинг кўзи етмасида, тинчлик ўрнатишга ҳаракат қилиш эди. Турк султони қутилмаган элчига, агар у Амир Темурни сулҳ тузишга кўндира олса, оила аъзоларининг барчасини озод қилишга сўз берди.

Амир Темур эса ўзини вассалининг илтимосини қабул қилгандек кўрсатди ва Боязидни бунга ишонтириш учун лашкарлари билан Гуржистонга бориб, ов билан машғул

бўлди. Орадан кўп ўтмай, у Дарбанд довонининг жанубида кўшини учун лашкаргоҳ қурдира бошлади ва баҳор келиши биланоқ Дашти Кипчокни фатҳ этажагини эълон қилди.

Мана шу ерда унга Самарқанддан севимли набираси Мухаммад Султон бошчилигида мадад кучлари етиб келди. Мухаммад Султон кўшинига кирувчи суворийлар шу қадар зўр қуролланган эдиларки, бунақасини бутун Осиёда илгари ҳеч ким кўрмаган эди.

Солномаларда таъкидланишича, кўшиннинг ҳар бир фавжининг алоҳида рангли ўз туғи бўлиб, бу фавж аскарларию отлари ҳам айнан шу рангдаги совут, зирх, қалқон, эгар, ёпинчик, белбоғ, ўқдон, халта ва найзалар билан таъминланган эди. Шу алфозда оқ, яшил, бинафша ёхуд қизил рангли фавжлар мавжуд эди.

Дубулғалари пачоқланган ва зирхлари тешилиб, ранги ўчиб кетган эски аскарлар янги келганларнинг ярақлаб турган яроғларига бекиёс ҳавас билан термулишарди.

Султон Аҳмадга келсак, унинг бир ақидаси бор эди: агар омон қолай десанг, Амир Темур қадам қўйган вилоятга оёқ босма. У мамлуклар мағлубиятидан сўнг ўзига бошпана берган Боязиднинг саройидан ҳам кетиб, кўҳна салтанати Ироқи Арабга қайтди. Унинг дўсти, қорақўюнли туркманларининг сардори Қора Юсуф турк султони ортига яширишиб, Улуғ амирнинг ғашига тега бошлади.

Амир Темур эса усмонлиларнинг янгидан-янги элчиларини қабул қилар, султон уларни рақибининг ғазабини сўндириш учун йўллар эди. Соҳибқирон уларга Боязиднинг ислом ғанимларига қарши қурашидаги жасоратларига таъзим қилишини изҳор этиш билан бирга унинг «бутун ер юзидаги энг кабиҳ инсон» Қора Юсуфга бошпана беришига қарши эканини билдирди. Агар у чиндан ҳам сулҳ тузишни истаса, энг аввало, туркманни Амир Темур қўлига топшириши ҳамда Таҳартеннинг молу мулки ва давлатини қайтариб бериши лозим эди.

ТУРКИЯНИНГ МАҲВ ЭТИЛИШИ ВА ЯНИЧАРЛАР ҲАЛОКАТИ

Боязиднинг жавобини кутиб, Амир Темур ўз лашкарларига Аракс дарёси (Арманистон)дан бошланувчи қуриб қолган кўҳна канал ўзанини қумлардан тозалаш ва таъмирлашни буюрди. Таъмирланган каналга «Наҳри барлос» («Жуйи барлос») деб ном берилди.

Шу бунёдкорлик ишларини амалга ошириш чоғида у ўз қўшинини тўлиқ кўрикдан ўтказди ва уни Кичик Осиёда туркларга қарши курашда қўлланиладиган тактикага мос равишда қайта ташкил қилди.

Шунга қарамай, у уруш бошлашга ҳамон иккиланиб турар, зеро яничарлар асосий кучини ташкил қилган кудратли қўшинга эга Боязидни ғоят хавфли рақиб деб ҳисобларди.

Бўлажак муҳорабада икки буюк салтанат: туркий ва турклашган халқлардан иборат Амир Темур салтанати ва европалик вассаллари томонидан қўллаб-қувватланган Боязиднинг усмонли турклар салтанати тўкнашади. Осиёлик туркий халқлар европалик туркий халқларга қарши чиқади, шарқий турклар сардори ғарбий турклар сардори билан беллашади.

Ғарбий турк давлати чексиз саргузаштлар натижасида пайдо бўлган. 1221 йил мўғулларнинг Марказий Осиёга бостириб келиши натижасида туркий қавмлардан бўлмиш ўғузлар ўз юртларини ташлаб, Кичик Осиёга келиб қолдилар. Ов қилиш ва мол боқиш учун қулай макон ахтариб юрган бу халқнинг Эртўғрул исмли ўғлони бошчилигидаги уруғи мушкул аҳволга тушиб қолган Кўнянинг салжуқий султониға ўз хизматини таклиф қилди. Бунинг эвазига Боязиднинг бобокалонига Константинополдан атиги икки юз километр наридаги Онадўлидан кичик

бир ўтлок ажратилди. Худди мана шу кичик маскан асосида келажакда Буюк турк салтанати вужудга келди.

Бу салтанатнинг илк қадамлари ҳақида деярли маълумотлар йўқ. Эртўғрулнинг ўғли исломни қабул қилди ва Усмон деган ном олди (унинг одамлари эса усмонлилар деб атала бошланди). Қадимий анъаналардагидек каттиққўл бу хукмдор инсоният тарихидаги энг буюк сулолалардан бирига асос солди. У оламдан ўтганида қолдирган шахсий мол-дунёси бир кимхоб тўн, салла, беш-олти шиша қадах, бир дона қошиқ ва туздондан иборат эди, холос. У хукмронлик пайтида ўғли Урхон Бурса шахрини қўлга киритди ва Константинопол унга қарши йўллаган ёлланма лашкарларни тор-мор этди. Шу пайтгача бу туркларнинг қўшини феодал тузилишга эга бўлиб, суворийларнинг ер-суви бўлмас, бироқ улар султоннинг биринчи даввати бўйича бир туғ остига йиғилишар, жанговар қурол-яроғ ва асбоб-анжомни ўзлари топишарди. Тахтга ўтирган Урхон ва унинг укаси Алоуддин насроний қўшинларни енгиш ва янги ҳудудларни истило қилиш учун бешафкат, аммо интизомсиз суворийлар ёнига туну кун жангга шай садокатли аскарлар бўлинмалари қўшиш лозимлигини англаб етдилар.

Улар ўнлик, юзлик ва мингликлардан ташкил топиб, бир хил жанговар кийим кийган доимий пиёда қўшинлар бўлинмаларини туздилар; бу бўлинмаларда хизмат қилувчи аскарлар кунига бир кумуш тангадан маош олишарди. Ўша пайтлар учун бу катта муваффақият бўлса-да, салтанатни фалокатга олиб келишига бир сония қолди, зеро пиёда (туркча «пияде»)лар тартиб-интизомсиз ва ташқи таъсирларга берилувчан жангчилар бўлиб чиқишди.

Шаҳзода Алоуддин ва Халил Сендерели пошо бунинг иложини топдилар. Замона турклари тартиб-интизомдан йироқ ва пиёда жанг санъатига уқувсиз бўлганликлари сабабли улар исломни қабул қилган оврўполик бандилар орасидан пиёда аскарлар лашкарини тузиш фикрига келдилар. Бу воя муаллифларнинг махфий режаларига биноан, усмонли туркларнинг турли исён ва фитналаридан

йирок мазкур янги бўлинмалар султонга садоқатли хизмат қилиши лозим эди.

Ажнабий ёлланма жангчиларга ҳам кўп ишониб бўлмаслиги маълум бўлгач, Қора Рустам исмли бир фақиҳ насронийлардан олиб қочилган ёш болалардан фойдаланишни таклиф қилди; унинг фикрига кўра ўғил болалар ҳам жисмоний, ҳам маънавий тайёргарликдан ўтиб, султон хизматига киришлари лозим эди. Қора Рустамнинг фикри тўғри чикди: насроний оилалардан ёлланган ёхуд тортиб олинган (ушбу режа «Топширма», туркчада «Девширма» номини олган эди) энг бақувват (юнон, армани, румин, поляк, можор, гуржи ва х.к.) ўғил болалар ислом динига ўтказилар, уларга турк тили ўргатилиб, ўз ота-оналари унуттирилар ва султон киёфасида улар учун ягона ғамхўр инсон тасвирланар эди. Улар жанг санъатининг сир-асрорларини каттик ва тинимсиз машқларда ўрганишса, Бектоши дарвишлар мазхабидан бўлмиш имомлар уларга ислом динидан таълим беришарди.

1362 йил Мурод I замонасида мазкур бўлинма расмий равишда маълум қилинди; уни «янги черик» ёхуд туркчасига «Йенечери» деб атай бошлашди, европаликлар эса уни «яничарлар»га айлантириб юборишди.

Бу бўлинма аскарлари шокиласи елкасига тушиб турувчи баланд ва мураббаъ шаклидаги бош кийими, қалин қизил ранг матодан тайёрланган кенг тўн ва мовий ранг хилпиллама шалвор кийишар эди. Улар шамшир, доира шаклидаги қалқон, ханжар, икки тигли болтача, камон ва ўқ-ёй билан қуролланишарди.

Бўлинмага янги қабул қилинганлар қуйидаги қоидаларга амал қилишга қасамёд этишарди:

Яничарлар зобитларга сўзсиз итоат қиладилар, амалдорларга бўйсундилар;

Яничарлар иноқликда яшашлари ва ягона оилани ташкил қилишлари лозим;

Яничарлар хақиқий аскарларга ёт мол-дунёдан юз ўгиришади, улар бойликни самимийликдан ахтаришади;

Яничарлар хазрат Бектош йўлини тутишади ва исломнинг барча ақида ва қоидаларига риоя қилишади;

Яничарларнинг шахсий оила қуриши тақиқланади;

Яничарлар ўз ҳарбий билимларини назарий ва амалий жиҳатдан мустаҳкамлаб борадилар;

Яничарлар бошқа касб-хунар эгаллашлари мумкин эмас;

Яничарликка фақат девширма қонунига биноан қабул қилинадилар.

Яничарларни узоқ вақт музаффарият шуъласи қуршаб турди. Чунки султон уларни асосий қўшинга қарши жангда холдан тойган ғаним устига солар, яничарларнинг жангоҳда пайдо бўлишининг ўзиёқ шароитни бутунлай ўзгартирар, турк қўшини ғалабасини таъминлар эди.

Турк лашкарлари сафида мазкур сараланган қисмдан ташқари махсус суворийлар ва сипоҳилар бўлинмалари ҳам мавжуд эди. Ўта тезкор суворийлар, асосан, душман қочганида таъқиб этиш учун ишга солинар, турк қўшинининг чопарлари ҳам шу суворийлардан олинарди. Сипоҳийлар эса шарқона зирх кийишар, қуроллари қалқон, найза, ўқ-ёй, болта ёхуд тўқмоқ, қилич ва ханжардан иборат эди. Сипоҳийлар авлоддан авлодга мерос қолувчи амлоқларга эга бўлиб, қўшинга ўз даромадларига мос равишда яхши қуролланган суворийлар етказиб беришлари лозим бўлса, тезкор суворийлар ғорат ва бандилар тўлайдиган тўловлар ҳисобига кун кўришарди.

Турк сипоҳийлари Амир Темур қўшинининг суворийларига мос келарди. Улар яничарлар билан бирга султон фахрий гвардиясини ташкил этишар ҳамда усмонлиларнинг алвон рангли муқаддас туғини кўтариб юришарди.

Лашкарларнинг қолганларини енгил суворийлар каби ғорат ҳисобига кун кўрувчи пиёда аскарлар («пияде») ташкил этарди. Султон Мурад I дан бошлаб эса турк қўшини фатх этилган давлатлардан жамланган насроний аскар бўлинмалари билан тўлдириладиган бўлди, уларнинг аксарияти ўз диндошларига қарши курашларда ҳам фидокорона жанг қилдилар. Бунга ўз шахзодалари бош-

чилигидаги серб суворийларини мисол килиб кўрсатиш мумкин.

Мана шундай қўшинга эга бўлган Туркия султон Урхондан султон Боязидгача ўтган атиги қирқ йил ичида кудратли империяга айланди. Урхон бирин-кетин Бурса, Никодемия, Византиянинг иккинчи шаҳри Нисе, Пергам вилояти ва ниҳоят, Оврўпо қирғоғидаги Галлигиюли шаҳарларини қўлга киритди.

Отаси бошлаган ишни унинг ўғли Мурод I муваффақиятли давом эттирди ва Анқара (Ангора ёхуд Ансир) ҳамда Андринопл шаҳарларини қўлга киритди ва ўз ҳукуматини Андриноплга кўчирди. Бу билан у ўзини Европага қарши қўйди, зеро бу шаҳар (ҳозирги Адрна) Юнонистон ва Булғория этагида жойлашган эди.

София 1383 йил фатх этилди, Солоники босиб олинди; Булғориянинг ярми усмонлилар қўлига ўтди. Мурод империянинг шарқий сарҳадлари томон, бир пайтлар бутун Кичик Осиёни эгаллаган буюк салжуқийлар султонлиги парчаланиб кетиши натижасида пайдо бўлган кичик давлатларга ҳам кўз тикди ва уларни ўзига тобе қилди.

Косовода у ўғли Боязид кўмағи билан сербларни тормор қилди. Айнан мана шу муҳорабада Боязид саркардалик қобилиятини намойиш этди. Отаси Мурод ҳалок бўлган жангоҳда Боязид ўзини султон деб эълон қилди. Махв этилган серблар шу кундан бошлаб султон қўшини сафига маълум миқдорда аскар беришга мажбур этилдилар. Бу лашкарлар европаликларга қарши муҳорабаларда ҳам иштирок этдилар.

Боязид тез орада ўз аجدодларига муносиб ворис эканлигини кўрсатди. У византияликларнинг Осиёдаги энг сўнгги қалъаси Ала-Шерирни қўлга киритди. Туркиянинг шарқий сарҳадлари яқинидаги Амир Темурдан химоя кутаётган кичик мустақил давлатларни фатх этди, Константинополни қамалга олиб, ўзи иккинчи қўшин билан Европага юриш бошлади ва Дунайгача кўтарилди. 1394 йили у бутун Булғорияни ўз империясига қўшиб олди ва Мажористонни,

ундан сўнг эса бутун Европани забт этиш ниятини яширмади. У «Тулпоримга Римдаги Авлиё Пётр черковининг меҳробида ем едираман!» деб жар солди.

Европаликлар бунга жавобан туркларга қарши навбатдаги (тўққизинчи) Салиб юришини уюштирдилар. Бургундия герцогининг ўғли, Невер¹ графи бошчилигидаги киролнинг энг сара лашкарларини йўллаган Франция бу ишда асосий ўринни эгаллади; Невер графига Франция маршали Бусико ва Ў² графи ёрдам беришди. Салибчилар Дунай дарёси қирғоқларида можорларга қўшилишди ва султон қўл остида бўлган Никопол шаҳри томон юрдилар. Бахтга қарши французлар ўз иттифокдошлари билан мурасага келолмадилар, Боязид эса уларнинг устига қўшин тортиди.

Машҳур жанг 1396 йил 25 сентябрда Никопол шаҳри ёнида рўй берди. Француз суворийлари биринчи бўлиб жангга кирдилар ва турк лашкарлари сафларини ёриб ўтдилар. Бироқ Боязидга энди етай деганларида яничарлар томонидан янчиб ташландилар. Можорлар ва уларнинг иттифокдошлари эса султон қўшинлари захирасида турган серб суворийларининг зарбаларига дош беролмадилар.

Боязид муҳорабада банди қилинган насронийларнинг деярли барчасини қиличдан ўтказди ва зудлик билан рақибининг империя сарҳадларига яқинлашиб қолгани ҳақида ташвишли хабарлар келаётган Бурса шаҳрига қараб йўл олди. Жўнаб кетиш олдидан у ўз акобирларига Юнонистонни ер билан яқсон этишни амр этди.

Амир Темур билан жанг қилган саркардаларнинг энг ботири Боязид ташқи кўриниши муғамбир, паст бўйли, семиз, қирғий бурун кимса бўлиб, қахрамонлар сиймосининг акси эди. Аслида эса у кучли, қизиққон, иродаси метиндек мустаҳкам, мардлиги билан аскарларни лол қолдирувчи жасур инсон эди. Бунинг устига у моҳир саркарда бўлиб,

¹ *Невер* – Франциянинг марказида жойлашган графлик, IX аср охирида асос солинган (тарж.).

² *Ў* – франциянинг шимолида, Нормандия ва Пикардия оралигида жойлашган Ўрта асрлардаги графлик (тарж.).

хужумларининг тезкорлиги ва шафқатсизлиги учун «Йилдирим» – «Яшин» дея ном олган эди.

Амир Темурнинг рақиби ана шундай одам эди; аммо унинг акобирлари соҳибкиронни бу рақибнинг салтанатига хужум қилишдан қайтаришмоқда эди. Улар шу мақсадда бир қатор мунажжимлар башоратини Улуғ Амирга етказишди. У Боязидга қарши муҳорабада мағлубиятга учраши башорат қилинган эди. Амир Темур амирларни чақириб, уларга салтанатнинг энг машхур мунажжими башоратини ўқиб чиқишни буюрди. Бу башорат биринчисининг акси бўлиб, унда Миррих юлдузи фалак гумбазини Машрикдан Мағрибга кесиб ўтар, бу эса Машрикдан келган қўшин Мағриб лашкарларини махв этишини билдирар эди. Соҳибкирон бир қарорга келганини англаган мулозимлар буюк мунажжим башоратига қўшилдилар.

Боязид жангларда шошқалоқлиги билан ажралиб турсада, муҳорабаларга жиддий тайёргарлик кўрарди. Шу сабабли ҳам у Амир Темур мамлуклар билан жанг қилиб юрган бир пайтда Константинопол урушини вақтинча тўхтатган, Сивосни қайта қўлга киритган ва Бурса шаҳри яқинига қудратли бир қўшин йиға бошлаган эди, бу ерга унинг европалик ва осиелик вассаллари ҳам ўз лашкарлари билан келиб қўшилди.

Ҳадеганда усмонли султондан жавоб келавермагач, Амир Темур Гуржистоннинг жанубига йўл олди. Улуғ амир айнан шу ерда Боязид билан жанг қилишга қарор қилган бўлса ажабмас. Чунки у кутилмаганда хотинлари ва набираларини Табризга жўнатиб юборди. Шундай бўлса ҳам у султон ҳузурига сўнгги бор элчилар юбориб, ундан Кемаҳ қалъасини топширишни талаб қилди, агар султон ўғилларидан бирини омонат (гаров) қилиб юборсагина, усмонли салтанатини фатҳ этиш ниятидан қайтишини маълум қилди.

У чегара яқинидаги Авниқ қалъасида ўз элчилари қайтишини кута бошлади. Мана шу қисқагина тинчлик пайтида у иттифок тузишни таклиф қилиб келган Византия

императори, Франция киролининг элчиларини, ўз вассаллари генуяликларни ҳамда Кичик Осиё ва Константинополь атрофида жойлашган венецияликларни қабул қилди.

Константинополь императорининг вакили, доминикан мазҳабига мансуб руҳоний Франсуа, агар Амир Темур Боязидни махв этса, ўз ҳукмдори унга тўлаб келаётган ўлпонларни соҳибқиронга тўлажагини тасдиқлади. Генуялик ва венециялик элчилар ҳарбий кемаларини ишга солиб, усмонли туркларнинг Босфор кўрфазидаги ҳар қандай ҳаракатига тўсқинлик қилишга ваъда бердилар.

Бу элчилар Константинополга қайтишгач, Пера шаҳри минораларига Амир Темурнинг тувларини тикдилар; бунинг ўзиёқ ўша пайтда улар Улуғ амир кўшинлари Йилдирим Боязид устидан ғалаба қозонишига амин эканликларини кўрсатарди.

Мусулмонлар кўз ўнгида қутилмаганда Европанинг ҳалоскорига айланиб қолмаслик учун Амир Темур ўзининг содиқ дарвишларини халқ орасига йўллади ва Боязиднинг муттаҳамлиги, насроний аёлга уйланганлиги, аъёнларининг ҳам ахлоқсизликлари ҳақида уйдирмалар тарқатиб, Улуғ амирни қатъий тартиб-қоидалар тарафдори, дини ислом ҳимоячиси ва ислом ақидаларига риоя қилувчи ҳукмдор сифатида тавсифлашни буюрди.

У бу ишни «психологик ҳаракат» билан тўлдирди: амирларидан бирига, асосан, Сивос, Қайсария ва Малатия атрофида яшовчи туркманларни Боязид тарафида жангга киришдан айнитишни топширди. Мазкур «махфий жосус» уларга агар турклар султонни тарк этсалар, ўз хонларини ўзлари сайлаш ҳуқуқига эга бўлишларини ваъда қилиши лозим эди.

Боязиддан жавоб бўлмагач, Амир Темур юриш бошлашга қарор қилди ва Муҳаммад Султонни Кемаҳ қалъасини эгаллаш учун жўнатди. Ўзи эса Арзурумни фатҳ этмоққа отланди. Фрот дарёси ёқасидаги баланд қояда жойлашган машҳур Кемаҳ қалъаси шиддатли жангдан сўнг қўлга киритилди. Икки томон ҳам қаҳрамонона жанг қилдилар.

Улуф амир Сивосни ҳам қўлга киритди. У шу ерда Боязид элчиларини қабул қилди; элчилар турли-туман совғасалом билан бирга султоннинг жавоб мактубини келтиришган эди; мактуб баландпарвоз жумлалардан иборат бўлиб, Амир Темурнинг сулх тузиш ҳақидаги таклифи рад этилган эди.

Йилдирим жавобидан ранжиган Амир Темур совғаларни рад этди ва элчилардан Султонга Кемах қалъаси фатх этилганини етказишни сўради.

Улуф амир элчиларни ўз қўшини қароргоҳини кўздан кечиришга таклиф қилди. Улар Мовароуннаҳр Улуф амининг вассаллари бўлмиш Туркистон, Форс, Хинд ва Мўғулистон каби йигирмага яқин ўлканинг султонлари қўл остидаги беҳисоб ва беқиёс лашкарлар сафини ҳам ҳаяжон, ҳам кўркинч ила айланиб чиқдилар.

Элчилари қайтиб келгач, Боязид энди урушдан бошқа илож йўқлигига ишонч ҳосил қилди. У таслим бўлай деб қолган Константинопол қамалини тўхтатиб, ўзига хос тезкорлик билан Бурса томон юрди.

Боязид Константинополдан олиб кетилган қўшин, Онадўли, Румэли, Қараман лашкарлари ва Галлиполи қўриқчиларини Бурсага чақириб, катта қўшин тўплади. Бу ерга у ўзининг янги насроний ва мусулмон вассалларини, шу жумладан, Жанубий Россиянинг татарларини ҳам чақиртирди.

Йилдирим ўз иттифокчиси Миср султони Фаражга ҳам чопар юборди, бироқ Сурия истилосидан сўнг Амир Темурдан чўчиб қолган Фараж чақириққа жавоб бермади.

Амир Темур тўппа-тўғри Анқарага юриш қилади, деб ўйлаган Боязид рақиби у ерга етиб боришидан олдин шаҳарга кираверишдаги баланд тепаликлардан қулай жойларни эгаллаш мақсадида қўшинининг энг катта қисмини пойтахтга юборди.

Бироқ унинг хабарчилари Амир Темур шимолга, Тоқат шаҳри устига юришга тайёргарлик кўраётгани ҳақида маълумот етказдилар. Буни эшитиб, Боязид режасини ўзгартирди.

Икки фотиҳ ўртасидаги кураш илк кунлариданоқ шат-ранж ўйинини ёдга солар, Амир Темурнинг ҳар бир юриши уни ғалаба онларига яқинлаштирарди.

Боязид Анқарада шаҳар мудофаасига етарли лашкар қолдириб, қўшинининг асосий қисмини Қизил Ирмоқ дарёсининг нариги қирғоғига, Сивос ва Токат қалъалари ғарбидаги ўрмонли тоғлар томонга бошлади; бу ердан у икки шаҳарни боғлаб турувчи йўлни назорат қила оларди. Амир Темурнинг сон-саноксиз суворийларига қарши туриши лозим бўлган турк пиёдалари учун ҳам бу айти қулай макон эди.

Аmmo, Улуғ амир Сивосдан чикатуриб шимолга, Токат томон юриш ўрнига кутилмаганда чапга бурилди ва ўзига хос тезкорлик билан жануби-ғарбга, Қайсария томон йўл солди.

Йўлда қиска муддат дам олиб, дон-дун ва ем-хашак ғамлаб олган Улуғ амир қўшини яна қайта шимоли-ғарбга қўтарилди ва тез орада Қиршаҳарга етди.

Шундай қилиб, усмонлилар қўл остида бўлган ўрмонли ўлкаларни жанубдан айланиб ўтган Амир Темур қўшини Анқараниннг жануби-шарқий чегарасида пайдо бўлди.

Рақиб қўшинларнинг хировуллари¹ тўкнашдилар, ғаними ўз ортида турганлигидан хабар топган Боязид каттик хайратга тушди. У зудлик билан қўшинини бир ерга жамлаб, Қиршаҳар томон йўл солди ва Амир Темурни доғда қолдиришни ният қилди.

Амир Темур яна бир бор ҳийла ишлатиб, Қир шаҳарни тарк этди ва уч кун деганда Анқарага етиб борди. Қурғоқчилик ҳукм сурган минтақадан ўтиш лозимлигини билган Улуғ амир лашкарлари ўтадиган йўлларга олдиндан аскарлар юбориб, қудуклар қаздирган эди.

Шаҳар дарвозаларига етиб келган Амир Темур лашкарлари уни кучли камал қила бошладилар. Чунки улар Анқарани Боязид қўшини бу ерга етиб келгунича қўлга киритишни истар эдилар. Шаҳар деворлари лаҳимчиларнинг

¹ Авангардлари (тарж.).

юмушидан емирила бошлаган, сараланган лашкарлар эса хал қилувчи хужумга тайёр турган бир пайтда Улуғ амир камални тўхтатиб, бутун қўшини билан шаҳарнинг ши-молига йўл олди ва Анқарани сув билан таъминлайдиган ягона дарёни захарлади.

Унга Боязид қўшини шаҳардан йигирма беш километр нарида тўхтаганлиги хақида хабар етказдилар.

Амир Темур ташлаб кетган Киршаҳарга кириш энди бефойдалигини англаган Йилдирим лашкарларини жадал суръатлар билан Анқара томон бошлади. Унинг мақсади Амир Темур қўшинини ўз лашкарлари ва шаҳар ҳимоячи-лари ўртасига олиб янчиб ташлаш эди. Эҳтимол, ўзга бир саркардага нисбатан у шундай тактика қўллаганида балки ғолиб чиққан бўлармиди...

Хақиқатда эса Боязид Улуғ амирнинг режаси бўйича ҳаракат қилмоқда эди; бир неча кунлик тезкор юриш даво-мида турк лашкарларининг чучук сув захиралари тугаган, қўшин бутунлай ҳолдан тойган ва ғанимининг жанг так-тикаси устун келаётгани учун руҳий тушкунликка тушган эди.

Султоннинг толиққан қўшини илк юриш бошлаган жойи-га қайтиб келганини ва ғаним унинг ўзи тарк этган энг қулай масканни эгаллаганини кўриб, қаттиқ афсусланди.

Ўз навбатида Амир Темур ҳам бир оз чўчиб турар, зеро у ўз султонлари ёнида сўнгги томчи қонлари қолгунча жанг қилгувчи туркларнинг жасорати ва тартиб-интизоми-дан хабардор эди. Шунингдек, Боязид ўзининг бутун умри давомида учратадиган энг хавфли рақиби эканлигини жуда яхши биларди.

Икки тараф ҳам тун бўйи жангга ҳозирлик кўрди. Усмон-ли турклар деярли мижжа қокмадилар, улар захарланмаган бир неча қудукни топишди, бироқ улар бутун бошли қўшин чанқоғини босишга камлик қиларди.

Тонг саҳарда Амир Темур ўз лашкарларига Аллох бўлажак жанг ғолибини танлаганлигини эълон қилди. У тунда туш кўрган бўлиб, тушида Муҳаммад Расулуллоҳнинг

йўлдошларидан бири унга хазрати Алининг туғини тутказган эди.

1402 йил 28 июль куни эрталаб соат тўққизда Амир Темур асрнинг энг йирик мухорабасини бошлашга фармон берди.

Оқибати қатор халқлар тақдирини хал қиладиган ушбу жангда беҳисоб инсонларнинг юлдузи сўнди. Константинополь ва Кичик Осиё амирликлари учун Улуғ амир галабаси сўнгги умид учқуни эди.

Тақдир тақозоси билан айнан шу куни Анқарада бўлган Кастилия киролининг икки элчиси ва Босфор бўғозида турган кемалар Йилдирим қудрати олдида ожиз эдилар. Европаликлар ушбу жангда кузатувчи бўлдилар, холос. Бағдоддан Қоҳирагача – ҳамма Аллоҳдан Боязид галаба қозонишини сўрарди.

Амир Темур қўшини юз мингдан ортиқ суворий, йигирмага яқин жанговар фил ва кам сонли, аммо юқори малакали раъдандозлар, мухандислар, темирчилар ва нақабчилар каби мутахассисларни ўз ичига олган пиёда лашкарлардан иборат эди. Унинг суворийлари асосан қилич ва камон, шунингдек, энгил зирх кийиб, найза, тўқмоқ ва болта билан қуролланган эди.

Амир Темур қўшини Анқара жангида ҳам анъанавий жанговар тартибида ҳаракат қилди: етти қисмга бўлинган қўшиннинг марказига сохибқироннинг ўзи бошчилик қилар, унинг ўнг ва сўл қанотидаги қисмларнинг олдида яна биттадан қисм (хировул) жойлашган эди.

Яқиндагина Самарқанддан етиб келган икки қўшин захирага қўйилди. Яхши қуролланган бу суворийлар жанг майдонининг ҳар қандай нуқтасига яшин тезлигида етиб бориб, хал қилувчи зарба беришга қодир эди. Марказдаги қисмлар олдида жанговар филлар саф тартиб турарди.

Боязиднинг нисбатан кам сонли қўшини асосий қисмини яничарлар ташкил этган пиёдаларга таянарди. Турк лашкарлари ҳам етти қисмдан иборат бўлиб, Амир Темур қўшинидан ўзгача жанговар тартибни эгаллаган эдилар.

Султон кўмондонлиги остидаги, марказий қисм қанотлардаги қисмлар билан бир чизиқда жойлашган, ҳар икки қанотнинг ортида эса яна биттадан қисм турарди. Марказ ортидан сипоҳийлар улар кетидан эса заҳира қисм ўрин олган эди.

Боязид суворийлари сафида сипоҳийлардан ташқари султоннинг Кичик Осиёдаги вассаллари жўнатган туркманлар жанг қилар, унинг оғир қуроолланган суворийлари эса асосан серблардан ташкил топган бўлиб, уларга Боязиднинг қайнилари бўлмиш икки серб шахзодаси бошчилик қиларди.

Бошидан оёғигача қора либос кийган серблар турк кўшинининг ўнг қанотида жойлашган эди. Яничарлар эса султоннинг атрофида туришарди.

Амир Темур кўшинининг хировули карнайларнинг тантанавор садолари остида турк лашкарларининг қанотларига хужум бошлади; фанимининг саросимага тушган чап қаноти чекина бошлади.

Серб суворийлари қўллаб-қувватлаган ўнг қанот, аксинча, амирзода Шохрух қўл остидаги кўшинни ортга суриб ташлади. Шундан сўнг икки тараф лашкарлари аралаш-қуралаш бўлиб, дўстни душмандан ажратолмай қолди.

Амир Темур фаним сафларини марказдан ёриб ўтиш ҳақидаги режасини амалга ошириш пайти етганини пайқади.

У Боязиднинг шарқлик вассаллари йўллаган туркман лашкарларига қарши султон мансабидан бўшатган собиқ ҳукмдорлар қўл остидаги суворийларни жангга ташлади. Таҳартен ва бошқа амирлар ўзларига қарши жанг қилаётганини кўрган туркманлар Йилдирим учун жон бериш фикрларидан қайтишди ҳамда туркларнинг шундоқ ҳам парчаланган чап қанотини ёриб ўтишда Мовароуннаҳр лашкарларига ёрдам бердилар.

Аммо султон ва унинг ёнидаги яничарлар атрофига йиғилган кўшин маркази қаттиқ қаршилиқ кўрсатмоқда эди. Дамашқдаги қочқинлиги ва хиёнатидан сўнг авф этилган амир Хусайн амакисига ўз садоқатини намойиш этиш нияти-

да қисмлардан бирига бошчилик қилиб, фаним қўшини марказига ёриб кирди. Яничарлар уларни худди машқдагидек кириб ташладилар.

Айни шу онда султоннинг энг жасур ўғли Муҳаммад Мовароуннаҳр қўшинининг ўнг қанотига шиддатли хужум бошлади ва уни тўхтатиб қолишга муваффақ бўлди. Мухолифатчи кучлар ўртасида қиска муддатли мувозанат ўрнатилиб, муҳораба қандай тугаши гумон бўлиб қолди.

Ракибларнинг доимий тактикаси энди қўл келмай қолганга ўхшарди. Чунки Амир Темур лашкарлари туркларнинг хировулига қарши курашда кўп талафот кўрмаган, унинг марказига ёриб киришга улгурган бўлса-да, аммо қанотларини қуршаб олишга қурби етмаган эди. Фаним тарафига қочиб ўтган туркман суворийларининг ўрнини босиш, ўз қўшинининг чап қанотини ҳалокатдан қутқариш ва Амир Темур қўшини сўл қанотини олға силжишдан тўхтатиш мақсадида Боязид захирадаги барча лашкарларини жангга ташлашга мажбур бўлди; Улуғ амир захираси эса жангга киришни ҳамон орзиқиб қутмоқда эди. Фанимлар улкан жанггоҳда шафқатсиз муҳораба бошладилар: тарих шу пайтгача бундай жангни кўрган эмасди. Мана шу ўзаро урушда шарқий ва ғарбий туркийларнинг мислсиз жанговар қобилиятлари яққол намоён бўлди.

Пешинга яқин Амир Темур ҳал қилувчи онлар яқинлашганини пайқади. У барча лашкарларини бир пайтнинг ўзида жангга ташлади ва набираси Муҳаммад Султонга яқинда Самарқанддан келган жасур суворийлар билан ракиб қўшини марказини махв этишни топширди. Усмонли турклар жангни бой бера бошладилар, кўп ўтмай уларнинг маркази ҳам парчаланиб кетди: кимлар сўнгги қони қолгунча жанг қилди, кимлардир қочишга тушди.

Омадсиз тахт вориси ва унинг атрофидаги юқори мартабали ҳарбий бошлиқлар ўз жонларини сақлашга тушганларини кўрган минглаб турк аскарлари ҳам қоча бошладилар, аммо уларнинг асосий қисми жанг майдонида жон берди. Ўз жанговар либослари билан ажралиб турган

серблар ашаддий қаршилик кўрсатдилар. Уларнинг жасоратидан Амир Темур ҳам хайратга тушди.

Боязид ҳам унинг учун жонларини фидо қилаётган яничарлар қатори қаттиқ жанг қилди. У кирғиндан омон қолган кичик бир гуруҳ билан тепалик устига чиқиб олиб, кечгача қаршилик кўрсатди. Фақат энг сўнгги яничари ҳам ҳалок бўлгач, султон отга миниб қоча бошлади. Аммо у узокқа боролмади: Амир Темур салтанатининг кўғирчоқ ҳукмдори Маҳмудхон¹ ва унинг қўл остидаги навкарлар Боязид ва унинг икки ўғлини қувиб етиб, банди қилдилар.

Чангга беланган ва холдан тойган омадсиз султонни музаффарнинг чодирига келтирганларида тун чўккан эди. Амир Темур ўйнаётган шатранжини тўхтатиб, одат юзасидан унга бир неча савол берди. У Султон ва унинг ўғиллари ҳаётини сақлашга сўз берди:

– Агар ишимиз чаппасидан кетиб, бугун Худо сенинг тарафингни олганда, – дея таъкидлади Улуғ Амир, – сен менга ва лашкаримга қандай муносабатда бўлишингни ҳамма биларди.

Боязид Йилдирим деб ном олган фотих бир кунда ўз озодлиги, тахти, қўшини ва салтанатидан айрилди.

Унга қулай чодир ажратилди, ҳимоясига Мовароуннаҳр амирлари қўйилди. Амир Темур фармонига биноан бундай олий мартабали банди туя устига ўрнатилган панжарали тахтда олиб юриладиган бўлди. Султоннинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида ясалган бу тахтни қатор Мағриб ва Машриқ адиблари султон қафасга солинди, дея кўп ва ҳўп афсоналар яратдилар. Уларнинг таъкидлашларича, Амир Темур Боязидни темир қафасда сақлаган ва унга панжара орасидан емак – хом гўшт ташлаб турган. Амир Темур отга минар чоғида султон унга ўз елкасини тутиб турган, қўшин у ердан бу ерга кўчган пайтлар эса уни буқа мисоли бўйнидан аркон боғлаб ҳукмдор ва унинг акобирлари жой олган араваларнинг энг сўнггисига боғлаб олиб юрил-

¹ Маҳмудхон Суюрғатмиш назарда тутилмоқда (тарж.).

ган, деган уйдирмалар ҳам бор. Аслида эса, Амир Темур Боязидга юксак хурмат-эҳтиром кўрсатган ва уни қаттиқ назоратда ушлаган.

Эртасига тонгда Амир Темур Анкара қаршисида турарди: шаҳар ўз дарвозаларини очди. У шаҳар аъёнларини хузурига таклиф қилиб, уларга аҳоли тўлайдиган ўлпон миқдорини эълон қилди.

Мухораба пайтида шаҳардан ташқарига чиқа олмай қолган Кастилия қиролининг Кичик Осиёга йўллаган икки элчиси – Пайо Гомес де Сатамайор ва Хернан Санчес де Паласуэлос Улуғ амир хузурига ташриф буюриб, қўлга киритган бу зафари билан уни ўз ҳукмдорлари номидан қутладилар. Амир Темур уларга иззат-хурмат кўрсатди ва қўл остидаги ўлкаларда эркин ҳаракат қилишларига кафолат берди.

Европа қиролларига Боязидни маҳв этганлиги ҳақида хабар етказишни истаган соҳибқирон элчиларнинг Испанияга қайтишларига ижозат берди ва уларга ўзининг Кастилия қиролига битилган номасини тутган элчисини ҳамда кунни кеча султон Боязиднинг ҳарамидан озод қилинган учта насроний оқсуяк канизакни совға сифатида кўшиб жўнатди. Йўловчилар 1403 йил февраль ойида Кадикс¹га эсон-омон етиб келганликлари ҳақида маълумотлар мавжуд.

Амир Темур бу дипломатик ҳаракати орқали турклар устидан қозонган ғалабаси европаликларни ташвишга солмасдан ва улар жаҳонгир ўз юришларини Европа қитъаси томон давом эттиради, деб хато ўйламаслиги учун Европа қироллари билан Анкара муҳорабасидан илгари бошланган ўзаро манфаатли алоқаларини давом эттиришга тайёр эканлигини билдирган эди.

Амир Темур Анкарани тарк этишдан олдин лашкарларини Кичик Осиёнинг турли томонларига йўллаб, қучган зафарини мустаҳкамлашни, ҳар қандай қаршиликни пўлат ва

¹ *Кадикс* – Испаниянинг жанубида, Атлантика океани қирғоғида жойлашган порт шаҳар (тарж.).

ўт билан сўндиришни, ўлпонлар йиғишни ва Боязидга тобе бўлган туркман хонликларини озод қилишни топширди. Улуғ амирнинг мирзалари қоғозга туширган Анкара жанги ва Туркиянинг фатҳ этилиш тафсилотлари салтанатнинг барча вилоятларига етказилди.

Соҳибкирон Анқарани тарк этиб, Кўняга келди ва бу ерда бир ой дам олди. Солномада ёзилишича, «шахар нафақат мусаффо хавоси ва ширин-шакар мевалари билан, балки кўнгилочар масканлари ва кўп сонли фавворалари билан кишини ўзига мафтун этарди... Ушбу шаҳарда Улуғ амир уюштирган тантанали зиёфатларга саройнинг энг гўзал аёллари таклиф қилинди; базмда муганнийлар мўъжизалар кўрсатдилар».

Бу орада Онадўлига жўнатилган лашкарлар беҳисоб бойлик билан қайтдилар.

Солномада бу хусусида шундай дейилади: «Йиғилган ўлпонлар туфайли энг оддий аскар ҳам катта бойлик жамлади, умри бўйи ўз тулпорига эга бўлишни орзу қилган навкар бирданига юзлаб отларни қўлга киритди; бутун қўшин ўзларига шу қадар бойлик ато қилган Аллоҳга ҳамду санолар ўқиди».

Султоннинг тўнғич ўғли Сулаймон Бурса томон қочган эди: Боязиднинг хазинаси шу шаҳарга яширилган экан. Амир Темур Сулаймонни қувиб етишни Муҳаммад Султонга топширди.

Сараланган ўттиз минг суворий билан йўлга чиққан Муҳаммад Султон кечаю кундуз йўл босиб Бурсага етиб келганида ёнида атиги тўрт минг навқари қолган эди, бироқ Сулаймон хазинанинг бир қисмини олиб ўз вақтида жуфтакни ростлаганди.

Аммо султон хазинасининг қолган қисми ҳам икки юз туялик карвонга юк бўлди; карвон Улуғ амир Анкарадан кейин дам олаётган Кўня шаҳрига йўл олди. Қўлга киритилган бойликлар орасида нодир бир дурдона ҳам бор эди: бу жайрон терисига битилган машҳур Қуръони карим бўлиб, халифа Усмон шу муқаддас китобни қироат қилиб

ўтирганида ўлдирилган эди (ҳозир мазкур китоб Ленинград музейида сақланмоқда)¹.

Амир Темур Бурсада банди қилинган уламолар ва илм аҳлига йўл учун зарур нозу неъмат ва етарли миқдорда пул бериб уйларига қайтариб юборди.

Боязиднинг севимли рафиқаси серб маликаси гўзал Оливьера исломни қабул қилгач, хўжасининг ёнига жўнатилди.

Бу орада эса Мовароуннахр суворийлари Онадўли шаҳар ва қишлоқларини ғорат қилиш билан машғул эдилар.

Улуғ амир ўз салтанатининг фуқаролари бўлмаган насронийлар билан тинч-тотувчилик ва дўстона муносабатда бўлишга интиларди. Бироқ, тап олиш керакки, генуяликлар ва венецияликлар, ҳатто, Византия юнонлари ҳам унинг бу хоҳишига муносиб жавоб бермадилар.

Анкара таслим бўлгач, буюк фотиҳ Босфор бўғозидан ўтишга ҳаракат қилмаётганини кўрган европаликлар тинчландилар. Усмонли туркларнинг Европа томон қочишининг олдини олиш учун қўйилган Генуя ва Венеция кемалари ҳамон бўғозда турарди.

Қочокларнинг фожиавий ахволидан биринчи бўлиб генуялик денгизчилар фойдаланиб қолишга ҳаракат қилдилар. Улар катта пул эвазига туркларни нариги қирғоққа ўтказиб қўйишга рози бўлдилар. Дастлаб генуялик кема сардори Туркия бандаргоҳларига тезроқ қайтиб келиш учун ўз йўловчиларини нариги қирғоққа элтмай, денгизга ташлаб қайтган пайтлари ҳам бўлди.

Бу «қулай имконият»дан қуруқ қолмасликни истаган венециялик ва, ҳатто, византиялик денгизчилар ҳам генуяликлардан ўрناق олишди. Шу алфозда усмонли турк аскарларининг катта қисми ва Боязид аъёнларининг кўпчилиги Европа қирғоқларига ўтиб олдилар. Уларнинг ичида Боязиднинг тўнғич ўғли Сулаймон ҳам бўлиб, у бунга Визан-

¹ Халифа Усмон Қуръони 1990 йили Тошкентга келтирилган ва Мовароуннахр мусулмонлари диний идорасида сақланади (гарж.).

тия билан иттифоқ тузиш тўғрисидаги битимга имзо чекиш эвазига эришди.

Бу ҳаракатлари билан византияликлар, генуяликлар ва венецияликлар ўзларига чоҳ қазиган эдилар; Амир Темур қўли билан тақдир уларга ҳадя қилган мислсиз имкониятни бой бердилар ва ярим асрдан сўнг ўзларини маҳв этажак ашадий ғанимларини қутқариб қолдилар.

Европаликларнинг сиёсий калтабинлиги ва худбинлиги оқибатида Амир Темур кетидан усмонли турклар қиска муддатларда яна ўз қудратларини тиклаб олдилар. Анқара жангида мағлуб бўлганлар кўп ўтмай Константинополни қўлга киритадилар ва Улуғ амирнинг номаъкул «иттифоқдошлари»дан ўч оладилар.

Бироқ, шуниси ажабланарлики, европалик ва византиялик денгизчиларнинг Босфор денгизидаги кирдикорларидан табиий равишда бохабар бўлган Амир Темур уларга асло қаршилиқ кўрсатмади. У бу хиёнатни кўриб кўрмасликка олди.

Шу хилда у қатта совға-салом билан Қўн्याга келган Генуя хайъатини қабул қилди ва хайъат аъзолари билан шу пайтгача ҳам Европанинг насроний ҳукмдорлари ҳузурларида бефойда мадад сўраб юрган кироқ Мануэл тўлайдиган ўлпон миқдори хусусида келишиб олди.

Аммо ўз салтанатининг эътиқодли фуқаролари уни ғайридинларга қарши ғазот қилаётган қудратли ислом давлатини маҳв этганликда айбламасликлари учун Амир Темур кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бир режа тузди.

Бу Родос рицарларининг амлоки, ўзининг қўл етмас масканда жойлашганлиги сабабли султон Мурод ва кейинчалик Боязид ҳам раҳна сололмаган Европадаги Онадўлининг бир чеккасида жойлашган. Измир қалъасини муҳосара қилиш лойиҳаси эди.

Баланд буржлар билан ўралган ушбу истехком бир томондан денгизга бориб такалар, унинг қурукликка туташ қисмида кенг хандақ қазилиб, қалин деворлар тикланган эди. Қалъанинг ичида бандаргоҳ ҳам бўлиб, зарур пайтда денгиз орқали ёрдам оларди.

1402 йил 2 декабрида Амир Темур Измир қаршида пайдо бўлди ва агар рицарлар исломни қабул қилишса, ҳаётлари сақланишига кафолат берди.

Қалъа ҳимоячиларининг қатъий рад жавобидан сўнг у шу ерда ҳозир барча лашкарларини жангга бошлади. Измирнинг фатҳ этилиши Амир Темур истехкомларни ишғол этишда нақадар катта тажриба орттирганидан далолат берарди: усмонли турклар ўн йиллардан бери қўлга кирита олмаган қалъани у санокли кунларда ишғол қилди.

Амир Темур нақбчилари ишни энг аввало, чуқур хандак устига кўприк ясашдан бошлади, сўнг соқчилар буржлари бузилиб, қалъа деворларига йўл очилди. Деворларнинг тағларидан нақблар қазилиб, уларни ёғоч устунлар, олов, қизиган писта кўмир, совуқ сув ва сирка ёрдамида қулатишга шайлаб қўйдилар.

Тинмай сирка билан намланиб турилган ёпқичлар нақбчиларни қалъа ҳимоячиларининг тепадан улоктирилган оловларидан пана қилиб турди.

Аммо қалъа қамалида қўлланган энг ажойиб усул шаҳарни денгиз томондан бутунлай ўраб олган тўсик (тўғон) қурилиши бўлди. Бунинг натижасида бирорта ҳам кема на шаҳарга кира олди ва на ундан чиқа олди.

Улуғ амир аскарлари ана шу тўсикдан туриб мислсиз шижоат билан қалъа деворларини буза бошладилар. Уларнинг бу машғулотига ҳалал беришга интилган шаҳар ҳимоячилари устига Амир Темур ёйандозларининг ўк ёмғири ёғиларди.

Тайёргарлик ишлари ниҳоясига етгач, Амир Темур қалъа деворлари остидаги нақбларга ўрнатилган устунларга ўт қўйишни буюрди. Деворлар ўпирилгач, бутун қўшин бир бўлиб шаҳарни ишғол қилишга киришди.

Шаҳарнинг насроний аҳолиси ва ҳимоячилари қиличдан ўтказилди, истехкомлар ер билан яксон этилиб, иморатларга ўт қўйилди. Измирга мадад учун келган кемалар шаҳар аҳолини кўриб денгизга фарқ бўлишларига оз

колди, улар шошганларича келган жойларига қайтар эканлар, Улуғ амир раъздозлари отган оловли ўқларидан кочиб кутулолмадилар.

Европалик йирик хукмдорлар ҳам унинг насронийлар устидан қозонган ғалабаси билан табрикладилар ва иттифок тузиш ҳақидаги таклифларини йўлладилар.

Амир Темурни биринчи бўлиб Испания кироли қутлади. Шундан сўнг Франция кироли Карл VI, Англия хукмдори Хенри IV ва Византия императори Мануэллар ўз табрикларини йўлладилар. Трабзон императори ҳам унга итоат қилди, Улуғ амирнинг эски рақиби Миср султони ҳам ўзини унинг вассали деб тан олди, султоннинг элчиси ҳады сифатида ажойиб жирафа ва мактуб келтирди; мактубда султон соҳибқирон тамғаси билан тангалар зарб этажагини ва Сурия ҳамда Мисрнинг барча шаҳар ва қишлоқларида унинг номини хутбага қўшиб ўқитажагини маълум қилган эди.

Бутун дунё лол қолган шу ёркин ғалаба ҳам Улуғ амирни Европа дарвозалари қаршисида узок ушлаб тура олмади. Назарида тақдир уни тобора Шарққа, юз минглаб мажусийлар ҳақиқий динни қабул қилиш учун ўт ва пўлат сабоғини олиши лозим бўлган Минлар сулоласи қўл остидаги Чин давлати томон чорлар эди.

Амир Темур шошарди. Зеро ўзининг ҳар зафаридан сўнг у вақт чархпалаги янада тезроқ айланаётганини ҳис қиларди. Шунга карамай у эришган ғалабасини сақлаш учун кўрган зарур чоралар натижасида Боязид тахтдан олган амир ва шахзодалар ўз ўринларига қайтдилар. Йилдиримнинг ўғиллари усмонли турк тожини талашиб, ўзаро биродаркушликка берилдилар.

У ҳатто олий зотли бандасига итоат қилиш ва хирож эвазига Онадўлини қайтариб беришни ҳам ўйлаб турган бир пайтда султон 1403 йил 9 мартда Оқшаҳарда эмболия (қон томирларининг тикилиб қолиши) ҳасталигидан дунёдан кўз юмди; боши устида турган энг яхши турк ва эроний табибларнинг қўлларидан ҳеч нарса келмади.

Амир Темур Боязиднинг ўлиmidан қаттиқ қайғурди, султон катта иззат-эҳтиром билан Бурса шаҳридаги масжидга дафн этилди; ҳозир масжидга султон Боязиднинг номи берилган.

Шундан сўнг бир неча муддат давомида Улуғ амирнинг боши мотамдан чиқмай қолди – бамисоли Йилдирим соҳибқироннинг энг азиз одамларини ўзи билан у дунёга олиб кетаётгандек эди.

Биринчи бўлиб Самарқанднинг ҳокими деб эълон қилинган чингизий шаҳзода Маҳмудхон Суюрғатмиш қисқа муддатли хасталиқдан сўнг бандалиқни бажо келтирди. Содик ҳамроҳ оламдан кўз юмди; ўзини унинг сарқардаси деб эълон қилган, аслида эса ҳукмдори бўлган инсон унинг қабри устида кўз ёшларини тўқди.

Энг оғир қулфат 1403 йил 13 март оқшомида рўй берди: умидсиз бобосининг ибодатларию замонанинг энг доно табибларининг даволашларига қарамай соҳибқироннинг суюкли набираси Муҳаммад Султон ўн тўққиз ёшида бевақт вафот этди. Номаълум касаллик тахт ворисини бир неча соат ичида олди-кетди.

Кексайиб қолган жаҳонгир бу мусибат туфайли бир неча муддат хаёли паришон бўлиб юрди; солномада ёзилишича, «у ўтирган тахтидан тушиб, эғнидаги либосларини парча-парча қилди ҳамда алахсираб ерга қулади». Амир Темур бу фожиа ўзининг бир умрлик интилишларини чиппақка чиқарганини англаган бўлса, ажаб эмас.

Ҳақиқатдан ҳам фақат Муҳаммад Султон тахтга ўтирганида, салтанатни сақлаб қолиш учун юртда тинчлик-тоувлик ўрната оларди.

Солномачиларнинг маълумотларига қараганда Амир Темурнинг тўнғичи Жаҳонгир Мирзо ва замонасининг энг гўзал аёли малика Шумерзаннинг ўғли Муҳаммад Султон хали йигирмага тўлмаган бўлса ҳам темурийлар оиласидаги энг зукко ва ҳурматли амирзода эди. Солномаларда таъкидланишича, «унинг олижаноб ва қатъий феъл-атворини кўрган Амир Темур ўғиллари ва набираларидан ҳеч бири

бу борада унга тенг келолмаслигини тан олган, уни ҳаммадан юқори кўйиб, тахт вориси деб эълон қилган эди». Хатто Улуғ амирнинг ғанимлари ҳам навқирон шахзоданинг мардлиги ва олижаноблигидан хайратга тушардилар.

Бутун салтанатда мотам эълон қилинди. Амир Темур кўз ўнгида марҳумга тегишли ноғора ва кўмондонлик туви парча-парча қилинди, қимматбаҳо ёғочдан ишланган тобутга солинган жасади етти амир қўл остидаги икки юз сараланган суворий хамроҳлигида у ноиби бўлмиш Самарқанд сари йўл олди.

Амир Темур бир неча кунлик тарки дунё ва тоат-ибодатдан кейингина кўшинга кўмондонлик қила бошлади, бироқ «шу кундан бошлаб унинг юриш-туришида катта ўзгариш рўй берди, энди у илгариги соҳибқирон эмасди».

У Онадўлини бутунлай тарк этиб, Кўня, Қайсария, Сивос, Арзинжон ва Арзурум оркали Шарққа йўл олди. У ортида парчаланган усмонли турклар давлатини қолдирар экан, уни ўз ҳудудларига қўшиб олиш хаёлига ҳам келмасди.

Унинг мақсади қўлга киритаётган ютуқлари ила бир куни келиб, ўзига қарши кучли иттифоқ тузиши мумкин бўлган қудратли рақибни сафдан чиқариш эди. Амир Темур салтанатининг сарҳадлари ғарбда Гуржистон ва Арманистонни, марказда Эронни ва жанубда Ироқи Арабни ўз ичига олиши лозим эди.

Бу режанинг ростлигига асло шубхамиз йўқ. Зеро, у Онадўлида яшовчи Қорататар уруғини салтанатининг бошқа фуқаролари қатори яшашлари учун Хуросонга олиб келди.

Аммо Амир Темурнинг Кичик Осиёга қилган юриши натижасида ер юзининг мана шу қисмидаги воқеаларнинг тарихий ривожини тубдан ўзгариб кетди. Йўқса, Константинополь айни куч-қудратга тўлган Боязид қаршисида таслим бўлар, ожизланиб қолган ва парчаланиб кетган шарқий европаликлар, шубҳа йўқки, шарқдан келаётган суворийлар ҳисобига кўпайиб бораётган турк ҳарбий кучларига бас келолмасдилар.

Улуғ амирнинг Анкара жангтоҳидаги ғалабаси инқирозга юз тутган Византия империясининг умрини ярим асрга узайтирди; у, айниқса, Усмонли турк империясининг истилочилик ва иттифоқдошлик сиёсатини тубдан ўзгартириб юборди. Чунки мағлубияти оқибатида Шарқдан узилиб қолган Туркия нигоҳини мангуга Европага қаратди. Бирок орадан йиллар ўтиб, бу тиришқок империя ўз қудратини қайта тиклаб олганида унинг қаршисида бирлашган, ҳар қандай зарбани қайтаришга қодир Европа турарди.

САМАРҚАНДГА ҚАЙТИШ ВА ТАНТАНАЛАР

Гуржистонга етиб келган Амир Темур шаҳар ва қишлоқларни вайрон қилиб, черковларни яқсон айлади. Негаки мамлакат подшоси ўтган йили ўз зиммасига олган мажбуриятни бажармади: соҳибқиронга пешвоз чиқмади. Амир Темурнинг амирлари бу насроний ҳукмдорни ҳоинликда айблашган бўлса, Самарқанд қўшинлари сафида жанг қилган баҳодир гуржи аскарлар Олий Қўмондонни тинчлантириб, ўз подшоҳларини яна қайтадан вассалликка қасамёд қилишга кўндирдилар.

Фақат шундан кейингина Амир Темур вайронагарчиликларга хотима берди ва Қорабоққа қароргоҳ қурди.

Айнан шу пайтда бетайин Қора Юсуфдан хабар келди: у ўз хомийси мағлуб этилишидан олдин Онадўлига қочиб кетган бўлиб, мана энди Ироққа ўтган, Бағдодни қўлга киритиб, шаҳарнинг қонуний ҳокими султон Аҳмадни Арабистон чўлларига ҳайдаган эди.

Буни эшитган Амир Темур набираси Абу Бакрни Бағдод ноибни этиб тайинлади ва унга шаҳарни қайта забт этиш ҳамда Қора Юсуфни ё ўлик, ё тирик ҳолда қўлга олишни буюрди. Янги ноиб бир неча отлик қисм билан йўлга тушиши олдидан бобоси унга муҳандислар ва нақбчилар бўлинмасини қўшиб берди: «токи имон ва илм маркази бўлмиш ушбу шаҳар қайта тиклансин».

Улуғ амир ўз яқинларига муҳорабалар келтирган зарарларни қоплаш ҳамда халқлар ва элатларни бахтиёр қилишни амр этди. Чунки у энди барча сўзсиз тан олган ягона ҳукмдорга айланган эди. Муҳаммад Султон вафот этганидан бери у ҳаддан ташқари меҳрибон ва мулойим бўлиб қолган эди.

Амир Темур Қорабоддан кейин қадимдан ўз ёқутлари билан маълуми машҳур, бироқ сўнгги пайтларда хароб ҳолга тушиб қолган Байлақонда тўхтади. Бу ерда у бутун қўшинини ишга солиб, кўхна шаҳар харобалари ўрнида тамоман янги шаҳар бунёд эттиришга қарор қилди.

Аскарлар об-ҳаво инжикликларига қарамай пишиқ гиштдан янги бир қалъа бунёд қилдилар: янги маҳаллалар, хаммомлар, бозорлар, боғлар ва қарвонсаройлар қурилиб, қалъа деворлари тикланди, уларнинг атрофига чуқур хандақ қазилди. Улуғ амирнинг фармони билан канал қазилиб, ушбу хандаққа Аракс дарёси сувлари келтирилди. Бу ишларнинг ҳаммаси мислсиз қисқа муддат ичида амалга оширилдиким, у олтмиш еттига қирган фотих турли миллатлар ва динлар вакилларида ташкил топган қўшинига ҳамон донолик ва қаттиққўллик билан қўмондонлик қилаётганидан далолат берарди.

Янги Байлақон шаҳрининг очилиш маросими Улуғ амир бошчилигида ўтди, сарой аҳли бу ерда ҳозир нозир бўлди. Фатх этилган ўлкаларнинг барча ноибу ҳукмдорлари соҳибқирон ҳузурига қимматбаҳо совға-саломлар билан ташриф буюрдилар.

У илм ва фикр аҳли орасидан энг машҳурларини тақлиф этиб, улар билан Аллоҳнинг буюк қудрати ҳақида, ҳаёт ва ўлим, бу дунёнинг фонийлиги ҳақида суҳбатлар уюштирди. Мунозараларда шахсан иштирок этган Амир Темур салтанат фуқароларининг ҳаёти ва эътиқодлари билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишда ўзи ва вазирларига зарур маслаҳатлар бермаганликлари учун уламоларни жиддий танқид қилди. Ўз шаънига ортиқча мақтов-мадҳиялар битганликлари учун уларни қойиди:

– Мен Аллоҳнинг бандасиман, бундай майда-чуйда гапларга муҳтож эмасман.

Бағдоддан келган чопар Улуғ амир кўнглини чоғ этди: у келтирган хабарда Абу Бакр ва унинг биродари Рустам Қора Юсуфни шаҳардан қувиб чиқариб, унинг иттифоқдоши бўлмиш саҳройи арабларнинг бошлигини маҳв этганлик-

лари ва шаҳарни қайта тиклашга киришганликлари битилган эди.

Шундан сўнг Амир Темур ўз кўшинлари билан Қорабоғ водийсига қайтди. Қишни шу ерда – чодир ва қамишлардан тикланган улкан лашкаргоҳда ўтказдилар. Мана шу ерда унинг олдига устози Сайид Барака етиб келди; очик кўнгли ва донишмандлиги билан пир мақомини олган Сайид Барака соҳибқироннинг рухий маслаҳатчиси ҳисобланар, бироқ кексалиги ва хасталиги туфайли энди у билан бирга юролмай қолган эди.

Набираси Мухаммад Султон вафотидан чуқур қайғураётган Амир Темурга далда бериш учун шошиб йўл босган Сайид Баракани ҳам хасталик ва чарчоқ бир неча кундан сўнг нариги дунёга олиб кетди.

– Энг содик дўстим ҳам мени тарк этди, – дейди Амир Темур ва солномада айтилишича, устози ўлиmidан олдин айтган қуйидаги доно сўзларни бир умр ёдда саклаб қолади:

«Бу дунё шунчалар бевафоки, уни жаннатмакон маскан эмас, харобазор деб атамоқ лозим, зеро ёлғиз Аллоҳдан ўзга ҳамма нарса ўткинчидир».

1404 йил баҳорида Амир Темур ниҳоят ватани томон йўлга тушди; йўл-йўлакай у яна илгаригидек исёнкорларни шафқатсиз жазолади, халқни талаб ва зулм кўрсатиб, ўз амалларини суистеъмол қилаётган амалдорларнинг таъзини берди.

Термиз ва Кеш ортда қолди. Беш йиллик айриликдан сўнг у яна Самарқандга кириб келди.

Улуғ амир шаҳарга кирар-қирмас набираси Мухаммад Султоннинг қабри жойланган мақбарани кўриш учун шошилди; унга атаб қурилаётган кўшни масжид ҳали битмаган экан.

Фақат шундан кейингина у шаҳар аҳлига кўринди ва шаҳарда адолат ўрнатажagini маълум қилди. Шу мақсадда қозихоналар иши қаттиқ назоратга олинди. Улуғ амир йўқлигидан фойдаланиб, ўз шахсий манфаатларини ўйлаб

иш тутган имонсиз амалдорлар ва инсофсиз савдогарлар жазоланажаги эълон қилинди.

Олий судлов ҳайъати ишини, аксарият холларда, Амир Темурнинг ўзи бошқарди. Айбдорлар мансаби, молу дунёси ва сарой аҳли билан қариндош-уруғлигидан қатъи назар, сўроқ қилиниб, ҳибсга олиндилар ва шафқатсиз жазоландилар. Амир Темур назарида, уларнинг энг катта гуноҳлари ўз ҳукмдорларига ишонмаганликлари бўлса ажаб эмас. Инчунун, улар агар Боязид соҳибқиронни енгади, деб ишонмаганларида салтанат мулкига ҳеч қачон хиёнат қилмаган бўлардилар. Сўнгги беш йил мобайнида ўзига садоқат билан хизмат қилганларни у, аксинча, мартабаларини кўтарди ва ҳурматларини жойига қўйди.

Улуғ амир суд мажлислари, ҳукумат тизимини қайта ташкил этиш ва Самарқандда салтанатнинг барча вилоятлари ва элатлари вакилларининг энг йирик қурултойини ўтказишга тайёргарлик билан бир қаторда сеvimли машғулоти – янги иморатлар ва боғлар барпо эттириб, пойтахтнинг чиройига чирой қўшишни ҳам унутгани йўқ. Қўшинидаги зобит ва аскарлар ҳам ўз жанговар қобилиятларидан маҳрум бўлмасликлари учун улкан қурилишларга жалб қилинган эдилар. Улар пойтахтга бой-бадавлат бўлиб, ҳурмат-эътибор билан қайтган бўлсалар-да, энди бу ерда ўз бошлиқларига жанг майдонларидагидек хизмат қилишни унутиб қўяёзган эдилар.

Шу йўсинда соҳибқирон амри билан қўшин бир кечаю кундуз ичида Самарқанднинг энг катта кўчасини бузиб кенгайтирди, унинг атрофидаги уйлар ва дўконларни ҳам қайтадан қурди.

Улуғ амир бунёд этилаётган янги жоме масжиди қурилиш майдонига тез-тез ташриф буюрар, фидокорона меҳнат қилаётган ҳунармандларга кумуш тангалар ва емак тутқазиб, узокни кўра билмайдиган меъморларни жазоларди. Дамашқдан келтирилган меъмор ва ҳунармандлар унинг амри билан шаҳарнинг шимолида жойлашган Боғи Шамолда ажойиб бир қаср бунёд қилдиларким, солнома-

ларда ёзилишича у соҳибқирон қурдирган иморатларнинг энг нафиси бўлган. Эронлик ва ироқлик кулоллар саройнинг ташқи деворларини нафис Кушон сополлари билан безадилар. Бу улугвор сарой, афсуски, бизгача етиб келган эмас, бироқ жоме масжидининг улкан деворлари ҳамда асрлар давомида заррача ҳам зиён етмаган Гўри Амир мақбараси Амир Темур қурдирган биноларнинг ниҳоятда гўзал бўлганлигидан далолат беради.

Соҳибқирон Муҳаммад Султонга атаб қурилаётган масжидда ишлар қандай кетаётгани билан яқиндан қизиқиб турарди. Қазоси етиб оламдан ўтганидан сўнг унинг қабри ҳам набирасининг ёнидан жой олади. Бугунги кунда «Гўри Амир» («Амир қабри») номи билан машхур бўлган бу мухташам бинонинг саккиз қиррали шифти зарҳал гиштлар билан безатилган бўлиб, унинг пастига баландлиги икки метрли ҳарфлар билан Аллоҳнинг ягоналигини тасдиқловчи оятлар битилган, унинг думалоқ конус шаклидаги кенг ва нафис гумбази мовий Самарқанд зарҳали билан қопланган.

Москва, Византия, Ҳиндистон, Мўғулистон, Миср ва бошқа қатор мамлакатлардан Амир Темур хузурига келган элчилар мана шундай иморатларнинг нафис ва мухташамлигидан хайратга тушар, пойтахтда ҳукм сурган тинчлик ва осойишталикдан завқланишарди.

Кунлардан бир куни Амир Темур «Боғи Дилқушо»даги саройида Кастилия қиролининг элчилари рицар¹ Руи Гонсалес де Клавихо ва унинг ҳамроҳи, доминикан мазҳабидаги руҳоний Алонсо Паесни қабул қилди.

Қирол ўз вакилларига Кастилияга элчи ҳамда совғасаломлар юборгани учун Амир Темурга ўз миннатдорчилигини етказишни топширган эди. Улуғ амир берган катта зиёфат чоғида Чин элчиси испан элчиларидан юқорироқдан

¹ *Рицар* — Ўрта асрлар (XI—XV) Ғарбий Оврўпо давлатларидаги диний ҳарбий уюшма аъзоси. Уюшма аъзолари дастлаб муқаддас даргоҳларни қўриқлашган, кейинчалик ҳуқуқ ва камбағалларни химоя қилиш билан шуғулланишган. Уюшмага асосан зодагонлар қабул қилинган (тарж.).

жой олганлиги учун ҳамманинг кўз ўнгида таҳқирланди; Клавихо ва руҳоний Алонсо ўз қироллари йўллаган совғасаломларни – нафис ва нодир гиламлар ҳамда алвон матоларни соҳибқиронга топширдилар. Сарой аҳли гиламларда акс эттирилган расмларни кўриб хайратдан ёқа ушлади. Амир Темур эса матоларни ўз рафикаларига улашишга шошилди, аёллар бунинг учун миннатдорчилик билдирдилар.

Шундан сўнг кастилиялик элчилар бутун ёз давомида уюштирилган шарқона дабдабали қатор зиёфатларга қатнашдилар; уларнинг тафсилотлари Клавихонинг кундаликларида ўз аксини топган.

Қирол Хенрининг элчилари юқори мартабали меҳмонлар деб ҳисобланмаган бўлсалар ҳам (ўша пайтларда Кичик Европа нима деган гап эди?) эътибордан четда қолмадилар. Улар иштирок этган бир зиёфат хусусида расмий солномачи куйидагича ёзган эди: «Европа элчилар ҳам таклиф этилдилар ва ўзларига муносиб кўнгилхушлик қилдилар, зотан дунё баҳрида кичик баликларнинг ҳам ўз ўрни бордир».

Клавихо ва унинг ҳамроҳи деярли барча зиёфатларга таклиф этилдилар. Рицарнинг кундалигида Самарқандининг ажойиботларидан олинган олам-олам завқ баён этилган. Европалик ва насроний бир кишининг қаламига мансуб бу асл манбанинг холислигига шубҳа йўқдир.

Улар илк бор Боғи Чинорга таклиф этилганлар, Испанияликлар таржимон (бу ерда гап чиндан ҳам форсча ёки туркча (чиватой)дан араб тилига таржима қилувчи тилмоч ҳақида кетаётган бўлса керак – ўзларининг кўпчилик ватандошлари каби Клавихо ва Алонсо ҳам бу тилни билишган бўлса ажаб эмас) келиб, ўзларини зиёфат бериладиган масканга бошлаб боришини беҳуда кутдилар. Ўзлари у ерни топиб борганларида эса, зиёфат тугаган эди. Шунга қарамай улар Амир Темурдан масъулиятсиз тилмочни қаттиқ жазоламасликни ёлвориб сўрадилар (соҳибқирон айбдорнинг бурнини тешиб, тўғнағич тақиб қўйишни амр этган эди).

Шунга карамай элчиларга Боғи Чинорни кўрсатдилар. Уларни тилла суви юритилган мовий кошинлар билан безатилган баланд ва чиройли дарвозадан улкан бокқа олиб кирдилар; боғда турли-туман мевали ва манзарали дарахтлар кўп эди.

Меҳмонлар боғни ҳар томонга кесиб ўтувчи, икки ёнига ёғоч тўсиқлар ўрнатилган йўлаклардан ўтиб, ўзларига гард юқтирмай унинг марказига етдилар. Улар боғдаги турфа рангда товланаётган қимматбаҳо ипак чодирларни, ёрқин жиллоли фаройиб гиламларни ва дарахтлар орасига соябон сифатида осилган олачипор матоларни кўриб лол қолдилар.

Боғ марказида ҳам ташқаридан, ҳам ичкаридан хашаматли безак берилган, кошинларига тилла суви юритилган сарой савлаг тўкиб турар эди. Клавиҳонинг қайд этишича, улар ичкарига кираверишдаги «соф тилла»дан ясалган икки ясси курси ва уларнинг устидаги жавоҳир, зумрад ва ферузалар билан безатилган еттита тилла кўзани кўриб ҳайратдан ёқа ушладилар. Кўзаларнинг қопқоқлари йирик ёқутдан эди; уларнинг атрофида олти дона тилла қадах турар, қадахлардан бирининг ичидаги нодир ёқут қатор жавоҳирлар билан ўралган эди. Буларнинг барчаси ажиб бир уйғунликни ташкил этарди.

Кечкурун ўзларига ажратилган масканга қайтган элчилар мириқиб овқатландилар – Амир Темур уларга беш дона пиширилган қўй жўнатган эди.

22 сентябрь куни улар яна зиёфатга таклиф қилиндилар. Бу сафар улар вақтида боришга ҳаракат қилдилар. Бу зиёфат шаҳардан ташқаридаги ям-яшил боғда жойлашган катта саройда уюштирилди. Сарой мураббаъ шаклида баланд деворлар билан ўралган бўлиб, тўрт бурчагида тўртта баланд минора тикланган эди.

Гап машҳур «Боғи Нав» ҳақида кетаётган бўлса керак. Сарой ниҳоятда кўркем бўлиб, деворларидаги мовий ва тилларанг кошинлар олдидаги узун ҳовуз юзида акс этарди.

Бу ерга жуда кўп меҳмонлар ташриф буюришди, таомлар тортилишидан олдин шароблар қуйилди.

Клавихонинг гувоҳлик беришича, ислом акидаларидан бу сифат, четга чиқиш фақатгина Амир Темурнинг амри билан ва фақатгина айрим ҳоллардагина рўй берар, бошқа пайтда ҳеч ким на пинҳона ва на очиқчаси шароб ичишга журъат қилолмасди.

Соқийлар ҳар бир меҳмон қаршисида тиз чўкиб, шароб тўла қадах тутишарди; биринчи қадахдан сўнг иккинчиси, учинчиси, тўртинчиси таклиф қилинар ва бу ҳол меҳмон маст бўлиб йиқилмагунича давом этарди.

Ҳаммадан кўпроқ қадах сипқарган меҳмонга ҳам худди жангтоҳда қаҳрамонликлар кўрсатган жангчилар каби Баҳодир деган ном бериларди.

Соқийлар меҳмонларга қадах таклиф қилишар экан, уларни тезроқ бўшатиш учун:

– Ушбу қадахни ҳукмдоримизнинг соғлиғи учун, унга бўлган ҳурматимиз учун, унинг боши омон бўлиши учун ичингиз! – дея далда бериб туришарди.

Яхши ҳамки ичкилик ичиш тўхтатилиб, пиширилган от гўшти ва ковурилиб, сирка-мойга солинган қўй гўшти ҳамда турли шарбат ва зираворлар билан пиширилган гуруч тортилди.

Байрам сўнгида Амир Темурнинг кўрсатмасига мувофиқ зобитлардан бири кумуш танга тўла жомни кўтариб, меҳмонлар ҳузуридан ўтди ва жомдаги кумуш тангаларни уларнинг устидан сочди. Испанлар ҳам ўзига тегишлигини олдилар. Улуғ амир уларни ўз ҳузурига чорлаб, кимхоб тўнлар кийгазди ва эртасига уюштирилажак зиёфатга ҳам таклиф қилди.

Ўз масканларига қайтган Клавихо ва Алонсо йиққан тангаларини санаб кўрдилар ҳамда Амир Темур ўзларига кўрсатган бундай илтифотдан беҳад шод бўлишди. Буни ўз мақсадлари амалга ошишидан дарак берувчи бир белги сифатида қабул қилдилар.

Улар хаёллар денгизида сузиб юрганларидан беҳабар эдилар. Аслини олганда Улуғ амирнинг элчиларга кўрсатаётган иззат-ҳурмати, асосан, дипломатик муносабат бўлиб, у бар-

ча мамлакатлардан келган элчиларга, кимлигидан қатъий назар, бирдай муомала қиларди. Бир куни элчилар Амир Темур ва унинг сарой аъёнлари билан «Темур дарвоза» яқинида бунёд этилган мухташам бинолар мажмуасида меҳмон бўлишди. Уларни Улуғ амирнинг Клавихо Кано (аслида бу «Хоним» – малика дегани) деб атаган суюкли рафикасининг волидаси учун қурилган чиройли сағана хайратга солди; унинг деворлари зангори, яшил, оқ, қора, кўнғир ва тилларанг сопол кошинлар ва фиштар билан безатилган эди.

1404 йилнинг кузини Амир Темур ҳукмронлик даврининг чўққиси бўлди, дейиш мумкин. Бироқ олтмиш тўққиз ёшли фотих қолган умрини роҳат-фароҳатда ўтказиш ўрнига умри поён топмасдан олдин Чинни фатх этиш ҳақида ўйларди.

Уни бу хусусда ўйлашга икки нарса мажбур қиларди. Биринчидан, у Мовароуннахрни Чин императорига боғлаб турган, йиллар ўтиши билан сусайиб қолган вассаллик ришталарини узишни истаса, иккинчидан, ғайридинларга газот очиб, барча хитойликларни исломга киритишни хоҳларди.

Ўша пайтда Улуғ амир руҳиятидаги ўзгаришлар унинг солномада қайд этилган Аллоҳга қилган қўйидаги илтижосида ўз аксини топган:

«Мен ўзимдан ўзим бу даражага эришганим йўқ. Сен мендек кичик бир амирни бу дунёнинг энг қудратли ҳукмдори даражасига кўтардинг. Мен ўз қўл остимдаги ўлкаларда шундай тартиб ва интизом ўрнатдимки, бошига тилла танга тўла кумуш жом қўйган ҳар қандай кимса бутун Салтанатимни у сарҳадидан бу сарҳадигача бежавотир кесиб ўтиши мумкин. Бироқ, бунга етишишининг ўзи бўлмади: ёт юртларни истило қилиш, қон тўкишлар, қотилликлар, банди қилишлар, одамларни азобга қўйишлар ҳамда шаҳар ва қишлоқларни ёндиришларни талаб қилди; зафарларимиз учун зарур бўлган шу шафқатсиз ишларимизни, ўз айбимиз ва гуноҳимизни ювиш учун мен Чин мажусийларини исломга киритишга ва уларнинг мағбудларини ер билан яқсон қилишга аҳд айладим».

Бирок у режалаштирган ишнинг маънавий сабаби Самарқанд ва Чин ўртасидаги муносабатларнинг ҳамон узил-кесил хал этилмаганлигида эди. Бу воқеанинг тарихи жуда узун.

Чингизхон Осиёни фатҳ этганидан сўнг Мовароуннахр хонининг ўғли Чифатой улуси таркибига кирди. Кейинчалик империя хонликларга бўлиниб кетиб, Чингизхоннинг набираси Буюк Қубулай мўғуллар фатҳ этган Чин тахтига ўтирганида Чифатойдан қолган хонлик ҳам унга бўйсунадиган бўлди. Шундан бошлаб, Самарқанд ҳукмдорлари Чин тахтида ўтирган мўғул хони ва унинг ворисларига доимо бўйсуниб келишган.

XIV асрда рўй берган халқ қўзғолони натижасида чингизхонийлар Хитойдан қувилдилар, қўзғалон йўлбошчиси Минг Хонг Ву тахтга ўтирди ва Мовароуннахр ҳукмдори Амир Темурдан Пекин хонига тегишли иззат-хурматни энди ўзига кўрсатишни талаб қилди.

Мовароуннахрдан йироқда юрган Улуғ амир эса Хитой билан Мўғулистон ўртасида нифоқ чиқишини кутар ва бу билан вақтдан ютарди.

Император Мингнинг икки элчисини банди айлаб ва 1385 йили озодликка чиқарганидан сўнг соҳибкирон Хитой императорига ҳар икки-уч йилда совға бериб туриш одатидан воз кечиш йўлини ахтара бошлади, зеро бу совғалар узоқ бир вассалнинг ўз хўжасига бериб турадиган хирожига ўхшарди.

Само Ўғлони ҳам буни ёдидан чиқармасди: у 1395 йил Амир Темурга элчи юбориб, ўзига жўнатган совғалари учун миннатдорчилик билдирган эди.

Бирок унинг ўрнига тахтга ўтирган Юнг Ло илгариги императорга кўрсатиладиган илтифотни давом эттириб туришни ҳаёсизларча талаб қилди.

Аммо энди бунинг мавриди эмасди. Чунки энг асосий рақибларини маҳв этган Амир Темур шон-шухрат чўққисига кўтарилган, янги юришлар қилишга ҳам тайёр эди. Император Юнг унинг кексайиб бораётганидан қувонар, муҳорабадан олдин шарқона анъаналарга мувофиқ музо-

каралар олиб боришига умид қиларди. Бироқ соҳибқирон бу ишни ортиқ чўзиб ўтиришни хоҳламасди.

Салтанатнинг барча бурчакларидан тили ва эътиқоди турлича бўлган лашкарлар Самарқанд атрофига йиғилиб, шаҳарнинг ҳунарманду тикувчилари уларга пишиқ кийим-бошлар тика бошладилар. Улуғ амир эса ўз топшириғига кўра анча пайтдан бери Чин йўлида жойлашган давлатларнинг йўллари, ҳарбий салоҳияти, табиий бойликлари ва иқлими бўйича йиғилган маълумотларни диққат билан ўргана бошлади. Кутилмаганда юқорида тилга олинган дипломатик кўнгилсизлик рўй берди: у Кастилия қиролининг чопарлари ҳузурда Чин элчисини беихтиёр таҳқирлаб қўйди, бу эса уруш эълон қилишга ўхшаб қолди. Бироқ Улуғ амир ҳам бу юриш ўзининг сўнгги юриши бўлишини яхши билар, шу сабабли сафарга чиқишдан олдин баловатга етган набираларини юртнинг барча амиру акобирлари иштирокида уйлантириб қўйишга қарор қилди. Бу билан у фоний дунё билан хайр-маъзур қилишдан олдин салтанатнинг барча кучларини ўз сулоласи атрофига бирлаштириб кетишни истаган бўлса, ажаб эмас.

Бир неча ҳафта давомида бири иккинчисидан файзли тўйлар тўйларга уланиб кетди. Уларда салтанатнинг барча ўлкаларидан ва қўшни давлатлардан ташриф буюрган кўп сонли давлат бошлиқлари, шахзодалар, ҳокимлар, ноиблар, зобитлар ва элчилар иштирок этдилар.

Тантаналарга Самарқанд аҳли ҳам тўп-тўп бўлиб келишди. Солномада ёзилишича, Амир Темур шодиёналарни куйидаги сўзлар билан бошлаб берган:

... Бугун энг нафис либосларни кийингиз ва кўнгилхушлик қилишга ҳозирланингиз. Ожиз ва қудратли, бойкамбағал барча фуқароларимга бир-бирларининг дилларини оғритмасликни буюрурмен ва қиличларни қинларидан чиқаришни тақиқлармен.

Шаҳар боғларига юрингиз, анвойи ичимлик ва емаклар сизга мунтазир.

Тўй-томоша иштирокчилари Самарқанд яқинидаги «Хон лашкаргоҳи» деб ном олган мамлакатнинг энг катта майдо-нида йиғилдилар. Лашкаргоҳ тавсифи Клавихо кундаликларининг энг ёрқин саҳифаларини ташкил этади; тантаналарга таклиф этилган элчилар беҳисоб ранг-баранг чодирларни кўриб лол қолдилар. Уларни катта ўрдага кийим-кечак ва курол-аслаҳа етказиб берувчиларнинг чодирлари орасидан бошлаб ўтдилар, сўнг чодирларнинг энг йириклари ва энг чиройлилари жойлашган дарё бўйига чиқдилар. Уларнинг ичида энг хашаматли ва кўрками Салтанат хукмдорининг кўшки эди.

Клавихонинг тахминича, кўшкнинг кенглиги юз кадам, баландлиги эса йигирма кадам атрофида эди. Кўшкнинг ташқариси оқ, сарик ва қора йўл-йўл ипак мато билан қопланган бўлиб, ичкарасидаги алвон ранг матога зарҳал ишдан безаклар ишланган, турфа рангли ипак сўзаналар илиб қўйилган эди. Бу кўшкда хаммаси бўлиб ўттиз олти устун бор эди. Мовий ва тилларанг мазкур устунлар ўзаро тилла суви юритилган беш юзта арқон билан боғланган эди. Самоларга интилган энг баланд устунларга мис лаган, унинг тепасига эса ой гардиши ўрнатилган бўлиб, кўшкнинг ичига чиройли гиламлар ва беҳисоб кўрпачалар тўшалган эди.

Кўш эшикли кўшк баландлиги бир ярим одам бўйи, кенглиги уч юз кадам келадиган доира сифат девор билан ўраб олинган бўлиб, у ерда хукмдор рафиқаларининг бири-биридан чиройли, турфа безакли катта-кичик чодирлари тикилган эди.

Хар куни лазиз ва анвойи таомлар тортилар, ичимликлар дарё бўлиб оқарди. Элчиларнинг ҳамёнлари кундан-кунга қаппайиб борарди – хар зиёфатдан сўнг Амир Темур ўзига тортиқ қилинган ҳадяларни атрофдагилар билан баҳам кўрар, баъзан ажнабий меҳмонларга ҳам улашар эди.

Кунлардан бир куни испанияликларга соф кумушда ясалган лаганлар, той-той матолар ва зарбоф тўнлар тортиқ

килинди. Қадимий анъаналарга кўра элчиларнинг устидан феруза кадалган тилла ва кумуш тангалар сочдилар. Элчилар эса уларни йиғиб олдилар.

9 октябрь куни элчиларни хонимлар қабул қилдилар. Амир Темурнинг келинларидан бири, шахзода Мироншоҳнинг хотини мухташам чодирлардан бирида зиёфат берди. Элчилар қирқ ёшлар атрофидаги тўлагина ва оппок маликага таъзим қилганларидан сўнг, унинг қаршисидаги ўзларига кўрсатилган супадан жой олдилар. Маликани канизаклар қуршаган, мулозимлар ва қариндош-уруғлар гилам ва супалардан жой олишган, чодирнинг бир бурчагида эса муғаннийлар турфа асбобларда охиста куйлар чалишарди.

Шу пайтда никоҳ маросими бўлиб ўтди. Келин-куёвга тўккиз қаваг шоҳона кийим-бош кийдириб, бошларига тўккиз қатор йирик тилла тошлар билан зийнатланган тож қўндирдилар: қадимий анъаналарга биноан бу бўлажак тахт ворисларига бахт келтирарди. Ёшларнинг қариндош-уруғлари уларнинг бошларидан ҳовуч-ҳовуч дуру жавохир, тилла тангалар ва бошқа қимматбаҳо тошларни сочдиларким, келин-куёвнинг оёқлари остида қалин ялтироқ гилам ҳосил бўлди. Бироқ бу бойликка ҳеч ким қўл ура олмади, зеро ерга тушган барча нарса хизматкорларга тегишли эди.

Ундан кейинги кунларда меҳмонларнинг сони кўпайди, тантаналар эса янада ҳашаматли бўла бошлади. Самарқанд аҳли ҳам тўй-ҳашамларга ўз улушини қўшди. Шу ўринда яна Клавихога мурожаат қиламиз:

Шаҳар хунармандлари ва тижоратчилари Амир Темурнинг фармониغا кўра лашкаргоҳда қатта кўрғазма ва ўйинкулги ташкил қилдилар. Улар барпо этган гулзорлардан терилган хушбўй гулларга ёқут, жавохир, олмос ва феруза каби қимматбаҳо тошлар қўшилиб гулдасталар ясалди, бир кечанинг ичида безатилган ажойиб боғлардаги ширин-шаккар мевалар кўзни ўйнатар, гавдасини ёғоч ва камишлардан тиклаб, устига рангли мато ва гилам ёпиб ясалган бахайбат туя меҳмонларни лол қолдирди, тикувчилар ўзлари яратган

баланд пахта минора учун тахсинларга сазовор бўлдилар: минорани кўпчилик бўлиб елкаларида олиб ўтдилар.

Матолардан тортилган соябонлар тагида созандалар хушнаво кўйлар чалишар, сухандонлар латифалар ай-тиб, оломонни хушнуд этар, чодирлар тепасида тортилган дорда эса дорбозлар ўз маҳоратларини намойиш этишарди Масхарабозлар уюштирган томоша ҳаммада катта кизиқиш уйғотди; майдонда кўйлар сакрай бошладилар, томошабинлар устига ўкириб йўлбарс ва қоплон ташланди – бу шу ҳайвонларнинг терисини кийиб олган ўспирин ва йигитлар эдилар, шохларига тилла суви юритилган эчки терилари остида эса лобар қизлар яширинган эдилар.

Жарчилар Амир Темур адолат ўрнатажagini маълум қилганларида оломоннинг қувончига қувонч қўшилди. Ниҳоят, ўйин-кулги тўхтади. Чодирлар оралиғидаги бўшлиқларга жаллодлар бир неча дор тиккан эдилар. Амир Темур ўкиган ҳукмлар шафқатсиз бўлиб, шу заҳотиёк ижро этиларди.

У энг аввало, бош вазирни жазолашдан бошлади: Амир Темур сафардалигида Самарқандни узок вақт бошқарган салтанатнинг энг йирик амалдорларидан бири бўлган бу киши ўз вазифасини совуққонлик билан адо этгани учун шу заҳотиёк дорга осилди. Давлат маблағини талон-торож қилган қатор юқори мартабали амалдорларнинг ҳам қисмати шундай бўлди; ўғирланган маблағлар қаерга яширилганлигини айтмаганликлари учун уларнинг айримлари олдин кийноққа солиниб, кейин осилдилар. Шундан сўнг дўконларидаги молларнинг нархларини ҳаддан ташқари кўтариб юборган савдогарлар ва тижоратчиларга навбат келди, баъзиларининг бошлари таналаридан жудо этилди, баъзиларининг мол-мулклари мусодара қилинди.

Клавихонинг таъкидлашича, Самарқандда юксак мартабадаги жиноятчи зотлар дорга осилар, фирибгар ва муттаҳамлар сўйилар экан (қадимги удумларга кўра акобирларнинг қони тўкилиши мумкин эмас).

Шу оқшом томошалар ниҳоясига етганида ҳамманинг кўнглига кўркув ва ваҳима оралаган эди. Кастилия элчилари эса ҳеч кимга билдирмай ғойиб бўлдилар.

Бу воқеадан тўрт кун ўтгач, сарой мулозимлардан бири келиб уларни ҳукмдор боргоҳига бошлади. Бош боргоҳнинг ёнига иккита янги ипак боргоҳ тикилган бўлиб, бу ерга ҳам ҳашаматли чодирлар ўрнатилган эди. Бу масканлар шу оқшом никоҳланадиган ёш келин-куёвларга мўлжалланган экан.

Таомлар тортилишидан олдин барча элчилар соҳибкироннинг чодирига кириб, яқиндагина кичик Ҳиндистондан келган ўлка ҳокими, ҳашаматли кийинган шахзодага таъзим қилдилар. Бу Амир Темур тўнғич фарзандининг ўғли, набираси Пирмуҳаммад бўлиб, у шунча узоқ масофадан амакиваччаларининг тўйларига келган эди.

Пешинга яқин элчилар ва мартабали зотлар Амир Темурнинг ҳузурига, олий боргоҳга таклиф этилдилар. Ҳамма гиламлар ва супалар устидан жой олиб бўлгач боргоҳларнинг биридан Кано (Сароймулкхоним) чиқиб, эри ўтирган маскан томон йўл олди. Хонимнинг ҳамроҳлари ва ортидаги канизакларини кўриб мажлис аҳлининг кўзлари қамашди.

Кано (Сароймулкхоним)нинг кенг зарбоф кўйлаги этакларини ўн беш канизак кўтариб келарди. Унинг сутдек оппоқ чехраси улуғвор кўринарди. Маликанинг бош кийими аскар дубулғасига ўхшаб кетар, бундан унинг юксак гурур соҳибаси эканлиги кўриниб турар эди. Сароймулкхонимнинг бош кийими матодан тикилган бўлиб, заррин ип билан тикилган ва шарқнинг энг қимматбаҳо тошлари ва жавохирлари билан безатилган эди. Унинг устидан уч дона йирик ва чиройли ёқут билан зийнатланган тож кийилган бўлиб, оппоқ попуклари босган кадамига мос равишда силкинарди. Маликанинг қоп-қора сочлари елкаларини ёпиб турарди. Маликанинг ҳамроҳлари уч юз хонимдан иборат бўлиб, уларнинг ҳаммаси ҳам ҳашаматли кийинган эди.

Малика ичкарига киргач, ўз ҳамроҳларидан ажради ва Амир Темурнинг орқаровидан жой олди. Клавихони ажаб-

лантирган воқеа шундан кейин рўй берди: бирин-кетин яна учта айнан бир хил тартибдаги саф кўринди, уларнинг бошида худди Кано (Сароймулкхоним) каби кийинган аёллар келишарди. Уч малика ҳам катта малика ортидан ўз мавкеларига мос ўринларни эгаллашди.

Уларнинг учалови ҳам Амир Темурнинг хотинлари эди (унинг мусулмонлиги ёдимиздан чиқмасин); уларнинг ўртасида рашк ёхуд рақобат бўлмаслиги учун соҳибқирон хаммасини ҳам бир хил кийинтирар, баробар миқдордаги канизаклар билан таъминлаган эди. Маликаларнинг кетидан яна бешта аёл кирди, булар соҳибқирон набираларининг рафиқалари эди.

Тантаналар жанговар филлар намойиши билан бошланди. Улар бугун атай яшил рангга бўялган эдилар. Клавихо томонидан батафсил таърифланган бу бахайбат махлуқлар лашкаргоҳни бир неча бор айланиб чиқдилар, сўнг хозиргина ўк отиш махоратларини намойиш этган бир гурух суворийлар кетидан тушиб, майдонни тарк этдилар.

Филлар томошасидан сўнг дастурхонга турфа таомлар тортилди. Юзлаб хизматкорлар бир неча соат давомида кайнатилган гўшт тўла мис баркашларни келтириб турдилар, бирин-кетин келиб турган аравалар эса қовурилган кўй ва от гўштларини шу ерга олиб келдилар.

Шу таомларнинг барчаси тановул килинган, хизматкорлар меҳмонларнинг олдиларига хонтахталар қўйдилар ва уларнинг устига тақсимчаларда зираворлар солиб пиширилган гўшт ва гуруч, ширинликлар ва пишириклар келтирдилар.

Тун чўкиб қолганлиги сабабли соҳибқирон амри билан рангли шишалардан ишланган саноксиз чироқлар ёқилди ва зиёфат давом эттирилди. Таомлардан сўнг мешларда қимиз келтирилди. Меҳмонлар иштаҳа билан уларни бўшатишга тушдилар.

Холдан тойган элчилар ярим тунда оромгоҳларига қайтдилар. Чарчоқ билмас кекса жаҳонгир эса айш-ишратни давом эттирарди.

Эртасига уйқудан уйғонган элчилар Кано (Сарой-мулкхоним) юборган чопарга дуч келдилар. У меҳмонларга ўз бекасидан таклифнома келтирган, кун эса пешинга яқинлашиб қолган эди.

Элчиларни малика ва унинг канизаклари турадиган чодирлар томон бошладилар. Куни кеча малика оиласида бўлиб ўтган никоҳ муносабати билан Кано (Сароймулкхоним)ни кутлаш учун бу ерга кўплаб аёнлар ва аёллар келишган эди.

Испанларни бир чодирга олиб кирдилар ва маликанинг фармониغا кўра яхшилаб зиёфат қилдилар. Овқат еб бўлингач, икки амирзода уларни лашкаргоҳдаги бошқа чодирлар томон бошлади ва улардаги бойликларни кўрсатди.

Бир-биридан чиройли бу чодирлар орасида мўғулларникига ўхшаш доира шаклидаги жуда кенг ва баланд бир чодир бўлиб, Клавихо ўз кундаликларининг бир неча саҳифасини унинг тавсифига бағишлаган. Арқон ишлатилмай тикланган бу чодир турфа рангли ипак мато билан қопланган бўлиб, бошдан-оёқ ялтироқ кумуш тангачалар илинган узун алвон тасмалар билан безатилган. Ер юзининг энг бой хазиналаридан бири шу чодирдан жой олган эди.

Чодирга кираверишдаги эшик олдида каттагина чиройли мезана ўрнатилган бўлиб, унда қўлларига таврот тутган авлиё Пётр ва авлиё Пол тасвирланган эдилар; мезанага тилла ва кумуш сувлари юритилган, турфа ранг ялтироқ ва қимматбаҳо тошлар қадалган эди. Айтишларича, Амир Темур бу бойликларни турк султонининг Бурса шаҳридаги хазинасидан олган, султон эса уларни византияликлардан тортиб олган экан.

Чодирнинг марказида олтин жавон турар, у сирланган ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган бўлиб, ундан жой олган олтита тилла кўза ва яна олтита тилла ниёланинг чеккаларига дур ва бошқа қимматбаҳо тошлар қадалган эди. Жавоннинг олдида қўйилган тилла хонтахтанинг юзасига ясси зумрад тош ўрнатилган бўлиб, унинг атрофи металл билан қопланган эди.

Хонтахтадан бир оз нарида ажойиб дарахт қад тиклаб турар, танасининг йўғонлиги киши сонидек келарди. Дарахт ҳам бутунлай тилладан ясалган эди. Унинг саноксиз шохларидаги мевалар дунёдаги энг мусаффо ва тиник жавохир, зумрад, феруза, сапфир ҳамда думалок ва узунчок маржонлардан иборат эди.

Дарахтнинг юпка тилла барглари орасига тилла кушчалар кўндирилган, улар турфа рангларда сирланган эдилар.

Бу чодирда яна кўплаб нафис тилла буюмлар бўлишига карамай дарахтнинг хашамати ўзгача эди (у Бағдод халифаларининг хазинасидан олинган эди).

Чодирлардан яна бирида элчиларга Амир Темур харбий юришларга олиб кетадиган ўймакор ёғочдан ишланган йиғма масжидни кўрсатдилар. Масжид оқ ва тилла рангларда товланарди. Сўнг улар бошдан-оёқ тоза ва қимматбаҳо мўйна билан ёпилган чодирни ҳам кўздан кечирдилар.

Лашкаргоҳга тинмай янгидан-янги меҳмонлар келиб қўшилишарди; булар салтанатнинг барча ҳудудларидан Амир Темур даъватига биноан келаётган аскарлар эди.

Мўғуллар истилосидан бери ягона саркарда атрофига жишслашган бундай жангчилар жамоасини «Ўрда» (туркийда «ўрду» – лашкаргоҳ) деб аташарди.

Бу ном тилга олинганда кўз олдимизга одатда тартибсиз, шовкинли, кўпол суворийлар ва ғилдираклари мойланмаган аравалардан иборат беҳисоб кўшин келади. Клавихонинг каламига мансуб куйидаги сатрлар биз европаликларнинг тасаввурлари алдамчи эканлигидан далолат беради:

Юксак тартиб-интизом ва фидойилик билан ишлаган Амир Темур ўрдуси йиғирма минг чодирдан иборат ҳақиқий бир шаҳар эди. Бу шаҳарнинг ўз уйлари, кўчалари, майдонлари ва бозорлари бор эди. Мўъжизадек пайдо бўлган бу шаҳарнинг қок марказидан соҳибқироннинг чодирини жой олди.

Ўрду одамлари тобора кўп сонли гуруҳларда, харбий тартибга катъий риоя қилиб келишар, сўнг боғ ичра ўз жойларини эгаллашар, ҳукмдор ҳузурига зиёфатга

таклиф этилганликларидан бахтиёр ҳолда хурсандчилик қилишарди.

Клавихони, айникса, ўрду ёрдамчи қисмларининг ташкил этилиши каттик хайратга солди.

«Ўрдуда барча керакли нарсалар мавжуд ва ҳар ким ўз вазифасини яхши билади, – деб ёзади у ва шундай қўшимча қилади: – Бу ерда қассоблар ва ошпазлар пиширилган гўшт, савдогарлар мева ва сабзавот сотадилар, новвойлар тандирларини ўрнатиб нон ёпадилар, бу ерда хатто ҳаммомчилар кўчма ҳаммомларини тиклаганлар, уларга чодирларнинг ташқарисидаги қозонлардан иссиқ сув узатилади».

Оломон беҳисоб қовурилган гўшт истеъмол қилди. Ўрдуга келиб қўшилганлар Амир Темур ҳузурда кўплаб неъматлардан баҳраманд бўлишди.

Тантаналарни ёпишдан олдин Амир Темур оломон қаршисида набираси, мархум Муҳаммад Султоннинг укаси Пирмуҳаммад билан пайдо бўлди; бобоси Кобулга жўнаб кетаётган амирзодани тахт вориси деб эълон қилди.

Эртасига у тўй-хашамлар ниҳоясига етганини, кўнгилхушлик тугаганини, ҳар ким ўз ишига қайтиб, ортиқ ичкилик ичмаслигини маълум қилди. У ажнабий элчилар билан тезгина хайр-маъзур қилди; Миср элчиси ўз ҳукмдорига зарҳал ҳарфлар билан битилган бир неча метрли мактуб олиб кетди. Мактубда Қора Юсуф ва султон Аҳмадни банди қилгани учун Миср султониға миннатдорчилик билдирилган эди.

Кастилия қироли элчиларига келсак, Амир Темур билан сўнги бор кўришиш уларға насиб этмади, зеро салтанат бош қароргоҳининг кўрикчилари ҳукмдор қаттик бетоблигини айтиб, уларни ортиға қайтаришди. Шундай қилиб элчилар уни қайта кўролмай йўлга чиқдилар ва фақатгина 1406 йилнинг 1 мартада Испанияға эсон-омон етиб бордилар.

АМИР ТЕМУРНИНГ ЎЛИМИ. УНИНГ ШАХСИ ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

1404 йил 27 декабрь куни кўшин навбатдаги сафарга шай бўлди. Амир Темурни олиб юриш учун махсус ўриндик тайёрланди. Қишнинг эрта келиши ва каттик бўлиши кутилаётганига карамай, Мовароуннаҳр, Туркистон, Хуросон, Эрон, Ирок ва мўғул юртлиридан келган икки юз минг суворий Улуғ амир туғи ортида саф тортиб турарди.

Куни битаётганини сезган Улуғ амир баҳор келишини кутиб тура олмасди. Унинг фармонига биноан лашкарларга иссиқ кўйлақлар, қавилган кийимлар ва қалин тўнлар тарқатилди; темир филдиракли беш юз аравага кўш ёпқичли чодирлар юкланди, захира отлар ҳамда қимизи кийин лаҳзаларда аскарларга асқатадиган бир неча минг бия ҳам сафарга тайёрлаб кўйилди. Кўшин ўтиши мўлжалланган ўлкаларга илғор қисмлар жўнатилди, уларга йўл ёқаларига буғдой экиш топширилди, токи қиш тугаб, бирор-бир фавқулодда ҳолат рўй бергудек бўлса кўшин оч қолмагай.

«Хитой билан уруш қилиш учун ғоят катта қудратга эга бўлмоқ даркор», — деган эди бир пайтлар Амир Темур. У шимол томон йўлга тушган кўшинини кузатар экан, шу бекиёс қудратга эришганига имони қомил эди. Унинг режаси бўйича музлаган Сирдарёдан — Туркистон шаҳри яқинидан ўтилиб, Ўтрор қалъаси забт этилиб, кейин эса Турфон орқали ўтиб, Су-Чу қўлга киритилиши лозим эди. Айнан шу йўлдан Марко Полонинг амакилари ўтишган, бироқ улар бу ишни илиқ ва қуруқчилик пайтида амалга оширишган. Аммо ҳозирги шароитда Амир Темур лашкарлари бу масофани уч ойда босиб ўтишлари ва баҳорда Чин кўшинлари устига қўққисдан ҳужум қилишлари лозим эди.

Йўлда қалин қор қоплаган ўлкалардан ўтдилар, кучли аёзга дуч келдилар, катта миқдордаги аскарлар ва жониворлардан айрилдилар. Совуқ шу қадар кучли эдики, кўкда парвоз қилаётган қушлар қотиб ерга тушар, аскарларнинг иссиқ нафаси совуқдан музлаб, соқол-мўйловларига ёпишиб қолар эди. Хировул айрим жойларда қорнинг қалинлиги аскарларнинг кўкрагига етишини хабар қилди. Бироқ, ўзига ҳам, ўзгага ҳам шафқат қилмайдиган ва ўлимни ортида қолдиришни истаган Амир Темур қўшинини ҳеч иккиланмай шимол томон бошлаб кетарди.

Ниҳоят, Ўтрорга ҳам етиб келишди. Қароргоҳ тикланиб, шох-шаббадан гулханлар ёқилди. Қалъа деворларидан уфққа қадар ястаниб ётган қорни кўрган ақобирларнинг кўпчилиги кўкламгача шу ерда қолиб кетишларига амин эди.

Ўтрорда фақатгина нафас ростлаб ўтишни ҳаёл қилган буюк саркарда эса Бердибекнинг саройида тўхтади. Биринчи тундаёқ бинонинг томига ўт кетди, соҳибқирон қўшинидаги мўғуллар буни ёмон нишона, деб талкин қилдилар. Қовға буржида уч сайёранинг бир-бирига яқинлашганини кузатган мунажжимлар фалокатни башорат қилганларида, мўғулларнинг қайфияти бутун қўшинга кўчган эди.

Амир Темур сарой томини тузаттирганидан кейин Тўхтамишхон мулозимларидан бирини қабул қилди; ўзининг дарбадар ҳаётидан нолиган бу кимса соҳибқирондан гуноҳидан ўтишни ҳамда Ўрда тахтига ўтиришига кўмаклашишини сўраттирган эди. Кўрнамак бу дўстига нисбатан кўнглида кири бўлмаган Амир Темур унга Хитой юришидан сўнг ёрдам беришга ваъда қилди.

Шундан сўнг у яқин кунларда Самарқандга қайтишлари лозим бўлган маликалар ва шахзодалар шарафига зиёфат берди.

Мана шу зиёфат чоғида, яъни 1405 йил 12 январь куни хуруж қилган хасталик уни тўшакка ётқизиб қўйди. Айрим муаррихлар Амир Темурнинг аъзои баданини кучли иситма қамради, алахсирай бошлади ва натижада жон таслим қилди, дея таъкидлайдилар.

Метин иродали бу инсон бир неча кун давомида огир дардга қарши курашди; у қаттиқ алаҳсирар, баъзан фикри равшан тортиб қоларди. Ана шундай пайтларда у лашкарларининг хол-аҳволини сўрар, Қуръони карим оятларини тиловат қиларди.

1405 йил 19 январь тонгида у шу даражага етдики, солномада айтилганидек «на салтанат, на лашкарлар, на беҳисоб бойликлар ва на тожу тахт ҳеч нимага арзимаё қолди». У ўз яқинлари ва амирларни хузурига чакириб васият қилди:

– Бошлаган ишимизни давом эттирингиз, ҳаммангиз бир жону бир тан бўлингиз, тахтим вориси Пирмуҳаммадга итоат қилингиз.

У ўғли Шохрух шу дамда ўз ёнида эмаслигидан афсусланди ва хушини йўқотди. Шундан сўнг қориларнинг Аллохнинг танҳолиги ва имоннинг барқарорлиги ҳақида Қуръони каримдан қилаётган тиловатлари эшитилиб турди, холос.

Кечки соат саккизларга яқин у сўнгги каломини айтди, қориларга қўшилиб «Расул барҳақ!» дея шивирлади ва жон таслим қилди.

Жин урсин! Худонинг ғазабига учради! – дея хитоб қилишди фанимлари.

Аллох раҳмат этсин! – деб дуо қилишди дўсту сафдошлари.

Шундай қилиб, Улуғ амир оламдан ўтган бўлса-да, у ҳақидаги ўз замонаси шоҳидларининг фикрларини икки қарама-қарши гуруҳга бўлиш ҳанузгача давом этмоқда.

Қўп замонлардан буён муаррихлар Амир Темурнинг асл шахсияти ва сиймосини тиклашга ҳаракат қилиб келадилар. Улар, албатта, соҳибқироннинг ташқи кўринишидан шу ғайриоддий сиймонинг одамларни лол қолдириб, тарихни ҳам ўз измига бўйсундира олган хислатларини топишга ҳаракат қилишади.

Аммо, бу мавзудаги қадимий ва замонавий асарларни ўқиган китобхон қўп саволларга жавоб тополмайди, зеро

Амир Темур портретига тортилган чизгилар кўпинча шубха уйғотади.

Табиийки, энг дастлабки манбалар соҳибқирон тасвирланган шарқ миниатюраларидир, бироқ улардан ҳам кўп нарса олиб бўлмайди. Бизга маълум барча миниатюралар Улуғ амир вафотидан сўнг яратилган.

Уларда турфа ранг чодирлар марказидан жой олган шохона либосдаги ёхуд чиройли тулпор устида ўтирган Амир Темур тасвирланган. Унинг асосан классик услубда чизилган чеҳрасида кўзлари баъзан қирғий этиб кўрсатилган.

Бобурийлар ҳукмронлик қилган Ҳиндистонда яратилган миниатюраларда эса юзи думалоқ, кўзлари ошиқона боқишда акс эттирилган.

Амир Темур тасвирланган энг қадимий (XVI аср) Европа гравюралари ҳам уйдирма портретлардан ўзга нарса эмас. Инглизлар уни Икки Атиргул уруши даврининг лорди киёфасида кўришса, французлар эчкисоқол д'Артанян, олмонлар серсоқол рицар, итальянлар эса флоренциялик жаноб кўринишида тасаввур қилишган.

Ибн Арабшоҳнинг Амир Темур солномаси битилган, адоватдан холи бўлмаган «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур» номли (араб тилидаги) асардагина соҳибқироннинг ҳақиқатга яқин ягона бадиий портретини учратиш мумкин.

Самарқандда яшаган бу адиб кексайиб қолган жаҳонгирни кўп маротаба кўрган; шу сабабли ҳам уни замон ва воқеаларнинг тирик шохиди деб ҳисоблаш мумкин.

Сарой адибларининг мадҳияларга бой солномаларидан фарқли ўлароқ, соҳибқиронга холис муносабатда бўла олмаган суриялик муаррихнинг қаламига мансуб сатрлар ҳақиқатга яқинроқдир. Ибн Арабшоҳ асарининг сўнгида Амир Темурнинг мактовларга тўла руҳий ва жисмоний портретини учратган китобхон ажабланмай иложи йўқ, бу билан адиб ўз рисоласида қахрамонига нисбатан ёмон муносабатда бўлганидан азоб чекаётгандек туюлади:

«Амир Темур баланд бўйли ва бақувват инсон эди. Унинг калласи катта, пешонаси очик, териси оппоқ ва

соғлом бўлиб, кенг елкалари, узун оёқлари ва мушакдор кўллари кўринишига салобат бериб турарди. У ўнг томонга оқсоқланиб юрар, соқоли узун бўлиб, нигоҳига ҳамма ҳам бардош бера олмас, овози баланд ва йўғон эди.

Ёши саксонга яқинлашиб қолган бўлса-да, ҳамон бақувват, ақл-хуши жойида, тик қолати ва иродаси қоя каби мустаҳкам эди.

Амир Темур ўлимдан кўрқмасди. У хақиқатни – у қанчалар аччиқ бўлмасин – ҳамма нарсадан устун кўярди. У ёлғончилар, мактанчоқлар ва фирибгарларни ёмон кўрар, омади чопмаганида куюнмас, ютуқларидан мағрурланиб кетмас эди. Унинг хузурида уятсиз сўзлар айтилишига, қон тўкишлар ва ғорат қилишлардан мактаниб сўзлашга йўл қўйилмас эди.

У жасур, мард, салобатли ва ҳурматли инсон эди. У энг хавфли ўлкаларда ҳам жанг қилишдан қайтмайдиган, ашаддий душманларни ҳам маҳв қиладиган ва энг қаттиқ химоя қилинган истехкомларни ҳам забт этадиган мард ва довюрак аскарларни ёқтирарди. Амир Темур синчков ва зийрак инсон бўлиб, ҳар қандай фитна ва макр-хййлани олдиндан кўра биларди. У воқеа ва ҳодисалар сабаби ва моҳиятини яққол кўриб турарди. У ҳеч қачон илгари қабул қилган қароридан қайтмас, бир сўзли ва бир амалли инсон эди»¹.

Амир Темурнинг жисмоний ва руҳий портретига чизгилар

Турли тарихий манбалар ва Ибн Арабшоҳнинг Амир Темур солномасидаги материалларга асосланиб соҳибқироннинг етук ёшдаги портретини яратиш мумкин.

Амир Темурнинг бўйи бир метру етмиш сантиметр (ўз замонаси учун жуда баланд), елкалари кенг, бўйни йўғон ва боши катта, алпқомат ва бақувват инсон бўлган.

¹ *Ибн Арабшоҳ. «Ажойиб ал-мавдур фи тарихи Таймур». 2-китоб, 65-бет (тарж.).*

Унинг чехрасида кучли характер эгасига хос белгиларни кўриш мумкин: кенг юзининг ёноқлари алвон, қиррабурун, лаблари калин, кўзлари йирик, киприклари узун. Улуғ амирнинг териси оппок, пешонаси кенг, узун мўйлови ва тарошланган соқолининг ранги қора ва кулранг-қизғиш бўлган.

Сохибқирон билан мулоқотда бўлган ҳар бир кимса унинг на хасталик ва на кексалик сўндира олган жўшқин ҳаётий завқ-шавқидан, ўзини тутишидан, одамлар ва рўй бераётган воқеа-ходисалардан яхши хабардорлигидан ҳамда дунёда ҳеч нарса раҳна сололмайдиган кучли иродасидан хайратга тушарди.

Биз бугунга келиб Амир Темурнинг ташқи қиёфаси хусусида деярли тўлиқ тушунчага эга бўлсак-да, унинг рухий портрети борасида, аксинча, кўп нарсалардан бе-хабармиз. Унинг характери ва шахси тасвирида қарама-қарши фикрлар кўп. Иқтидорининг баъзи қирралари эса изоҳга муҳтож.

Улуғ амир воят қаттиққўл бўлгани тўғри, бунга унинг ўз замонасидаги энг қудратли қўшинни тузганлиги ҳам исбот бўлади...

Сохибқирон яшаган давр жангу жадаллар даври бўлганлигини тан олмоқ лозим; шохлар, султонлару қабила бошлиқлари ҳам бир-бирларига қарши жанг қилиб турганлар. Амир Темур ҳам улардан истисно эмас, фақат у олиб борган жангларнинг микёси ўзгача.

Амир Темурнинг илм аҳли ва уларнинг асарларига ўзгача муносабатда бўлиши ҳамда уларни аҳолининг бошқа ижтимоий гуруҳларидан афзал кўриши диққатга сазовордир.

Ҳарбий саркарданинг бу олижаноб хислати қатор сол-номачилар, жумладан, Ибн Арабшоҳ томонидан ҳам қайд этилган: «Амир Темур олимларни яхши кўрар, сайиду шарифларни ҳурмат қиларди, уламолар ва фозилларга юксак иззат кўрсатиб, уларни бошқалардан юқори қўярди; уларнинг ҳар бирининг ҳурматини жойига қўйиб, муруввати-

ни аямасди. У уста хунармандлар ва касб эгаларидан ўз меҳрини дариф тутмасди»¹.

Биз юқорида тилга олиб ўтган Дамашқ шахрининг фатх этилиши арафасида Амир Темур ва Ибн Халдун ўртасида бўлиб ўтган суҳбат бу борада ибратлидир. У мағриблик мутафаккирга Фарбда рўй бераётган воқеа-ходисалар хусусида қатор саволлар берди, сўнгра «Ибн Халдунга бу борада қимматли маълумотларни сўзлаб бердиким, суҳбатдоши бундан хайратга тушди ва ажабланди... Зеро, Амир Темур турфа давлатлар ва уларнинг подшоҳлари тарихини юксак даражада биларди» (Ибн Арабшоҳ). Замондошларининг Улуғ амирнинг билимлари ҳақидаги бу каби фикрлари эътиборга моликдир. Суҳбат сўнгида Амир Темур буюк муаррих ва унинг ҳамроҳларига ҳам мурувват кўрсатди: уларга озодлик берди ва ўз химоясига олди.

«Зафарнома»да ҳам шунга ўхшаш қатор ҳолатлар тилга олинади. Жумладан, Бағдодда шундай ҳол рўй берган: «Уламою солиҳлар ва машойихлардан бир жамоа ўзларини аранг Амир Соҳибқирон ҳузурига етказа олган эдилар, улар борасида марҳамат кўрғазиб, тўн ва улов берди, сарфу харажатларига маош тайинлаб, саломат ўз жойларига етказди»².

«Зафарнома»да ёзилишича, Туркия махв этилганидан сўнг «Амир Темур салтанат юмушларидан халос бўлгач, ҳар оқшом уламо ва фозилларни ўз қошига таклиф этиб, фан ва диннинг энг нафис муаммоларидан баҳс юритарди».

Амир Темурнинг илм аҳлига кўрсатган иззат-ҳурматига қарамай қатор солномачилар уни саводсиз деб кўрсатишган. Бу борада ёзма манбаларда ноаниқликлар мавжуд. Яна ўша Ибн Арабшоҳда, Амир Темурнинг муҳолифи бўлмиш ўша муаррихнинг китобида қуйидаги маълумотни учратамиз: «Темур тарих ҳақидаги китобларни ўқишни ва у ҳақидаги хикояларни тинглашни ниҳоятда ёқтирарди». Ва яна пастрокда: «Бунинг устига, у саводсиз бўлиб, араб

¹ *Ибн Арабшоҳ. Ўша китоб. 69-бет (тарж.).*

² *Низомиддин Шомий. «Зафарнома». Т., 1996. 314-бет (тарж.)*

тилида на ўқишни, на ёзишни биларди ва на тушунарди. Форс, турк ва мўғул тилларини эса у ҳаммадан яхши биларди»¹.

Эҳтимол, араб тилида ижод қилган адиб Ибн Арабшоҳ бу тилни уламолар билиши лозим бўлган ягона тил деб ва бу тилни билмаганларни нодон, деб ҳисоблагандир. Бирок бу билан муаллиф Амир Темур форс, турк ва мўғул тилларини мукаммал биларди, демоқчими ёки бу тилларда фақатгина сўзлаша оларди демоқчими?

Айрим шубҳаларга қарамай, шундай хулосага келиш мумкинки, Улуғ амир ўзининг диний, фалсафий, тарихий ва, асосан, ўзи раҳбарлик қилган умумсалтанат юмушларини ташкил этиш ва уни бошқариш мавзусидаги баҳсларда кўп мартаба намоён этган билимлари ва бебаҳо қобилиятларига қараганда ўқиш ва ёзишни билган, демак, китоб ўқиб ўз билимларини орттиришига ҳеч нарса халақит бермаган.

У ўсмирлигида Кеш масжидида тез-тез учратиб турган отасининг дўстлари бўлмиш сўфийларнинг ҳам таълимини олган бўлса ажаб эмас.

Амир Темурнинг меъморчилик ва тасвирий санъатга катта ихлос қўйганини, аксинча, ҳамма тан олади... У ҳукмронлик қилган даврда Самарқанд ва Кешда бунёд эттирилган иморатлар: жомелар, саройлар, мадрасалар ва масжидлар форс ёхуд чин ёдгорликларининг кўр-кўрона нусхаси эмас. Улар турли-туман ва бетакрор; улар Улуғ амир Самарқанднинг чиройига чирой қўшишни ишониб топширган турли маданият ва салоҳиятга эга меъморлар маҳоратининг маҳсулидир.

Ҳозирги кунда ҳам Самарқандда ана шу меъморий мажмуалардан учтаси мавжуд: булар «Бибихоним» деб номланган жоме масжиди, хилхонага айланган Гўри Амир масжиди ва ажойиб безаклар берилган хилхоналар мажмуаси – Шохизинда.

¹ Ибн Арабшоҳ. Ўша китоб. 70-бет (тарж.).

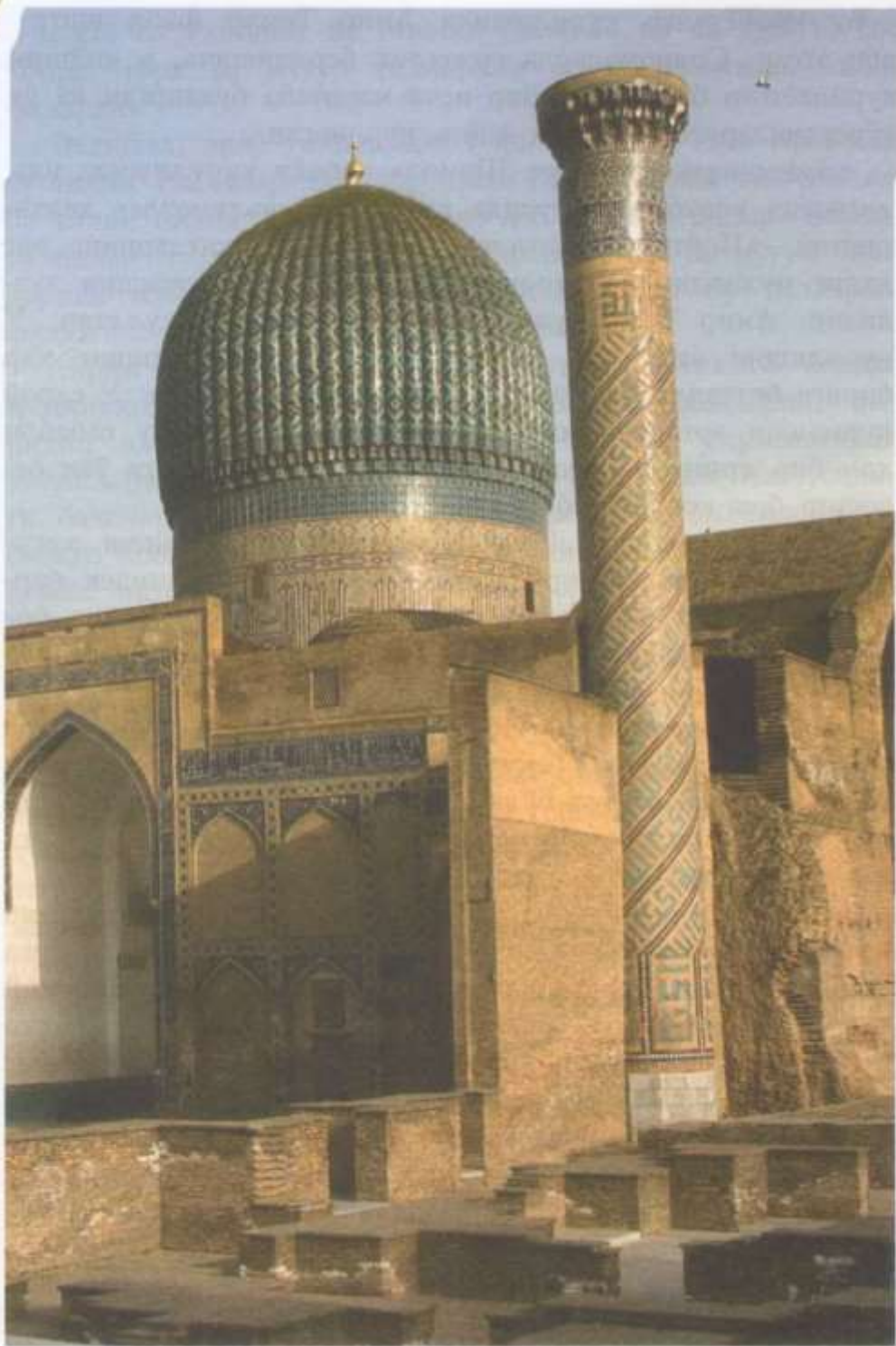
Бу мажмуалар қурилишида Амир Темур фаол иштирок этган. Солномаларда гувоҳлик берилишича, у қийшиқ қурилайётган биноларни бир неча маротаба буздирган ва ўз кўрсатмаларига мувофиқ қайта қурдирган.

«Зафарнома»да «Боғи Шамол» саройи қурилишида ишлатилган услублар хусусида қимматли маълумотлар келтирилган: «Пойтахтга йиғилган барча мамлакатларнинг энг яхши муҳандис ва меъморлари саройнинг режасини туздилар. Амир Темур уни кўриб чиқди ва маъқуллади. У қурилишни бир неча қисмларга бўлиб ва уларнинг ҳар бирига биттадан амирни жавобгар этиб тайинлади. У сарой қурилиши эртароқ ниҳоясига етишини истар, шу сабабли ҳам бир ярим ой давомида бунёдкорлик ишларига ўзи бевосита бош-кош бўлиб турди».

Фусункор «Боғи Дилкушо»нинг бунёд этилиши хусусида солномада «Амир Темур боғ ўзи хоҳлаганидек барпо этилганини кўргач...», деган сатрлар бор. Бу эса боғ лойиҳаси ишланаётган пайтда соҳибқирон меъморларга ўз мулоҳазаларини баён этганидан далолат беради.

«Зафарнома»да ҳам, Ибн Арабшоҳ ва Ҳофиз Абрунинг асарларида ҳам Амир Темурнинг инсон ва ҳайвонлар тасвири туширилган расмларга бўлган қизиқиши ҳақида (гарчи жонли мавжудотни расмларда акс эттириш ислом ақидаларига зид бўлса ҳам) қатор гувоҳликлар келтирилган.

Солномада ёзилишича, 1396 йилда Самарқандга қайтиб келган Амир Темур энг моҳир меъморлар ва хунармандларга таяниб, бунёдкорлик ишларини бошлаб юборган. Тарихий манбалардан маълум бўлишича, соҳибқироннинг расмлар галереяси бўлиб, улар орасида унга, айниқса, Монийнинг (Марказий Осиёда топилган энг нафис картиналар илк ислом даврида яшаб ижод қилган шу мусаввирнинг қаламига мансуб, деб тахмин қилинади) расмлари ёқарди; бироқ шунга қарамай, у Эрон ва Бағдоддан келган мусаввирларга ўзининг «Боғи Шамол» ва «Боғи Дилкушо» боғларида барпо этилаётган саройларининг деворларига ўша расмлардан кўра нафисроқ суратлар чиздирарди.

Амир Темур ўзи барпо қилган рассомчилик устахонасига Бағдоддан келтирилган мохир санъаткор, рассом ва чизмакаш Абд ал-Ҳайни бошлиқ қилиб тайинлади. Афсуски, саройлар вайрон этилиши билан деворларидаги расмлар ҳам йўқолиб кетди, умрининг сўнгги йилларида мутаассиб кимсалар томонидан қийноққа солинган Абд ал-Ҳай эса яратган шох асарларини ўз қўллари билан бузиб ташлади. Унинг санъатини шогирдлари давом эттирдилар, бу санъат кейинчалик Улуғ амирнинг авлодлари даврида гуллаб-яшнаган «Темурийлар миниатюраси» деб ном олмиш ажойиб мактабга катта таъсир ўтказди.

Амир Темурнинг тасвирий санъатга бўлган кизиқиши фақатгина эстетик табиатга эга бўлмай, балки сиёсий мақсадларни ҳам кўзда тутарди. Биз ҳозирги кунда кино ва телевидениедан тарғибот мақсадида қандай фойдалансак, у ҳам тасвирий санъатдан айнан шундай мақсадларда фойдаланарди.

Шу маънода Ибн Арабшоҳнинг асаридан олинган куйидаги парча диққатни жалб этади: «Темур ўз саройларидан айримларининг деворларига суратлар чизишни амр айлади; уларда сарой аҳлининг мажлислари, ўзининг гоҳо кулиб, гоҳо қаҳрли турган ҳолатлари, қилган мухораба ва камаллари, хузурига қабулга келган подшоҳлар, амирлар, сайидлар, уламою фозиллар ҳамда улуғлар тасвирланган эди... Салтанат тахтига ўтирган кунидан бошлаб ҳаётида рўй берган қатор воқеа-ҳодисалар, ҳатто, энг сўнгилари ҳам, шу давомли суратларда ўз аксини топган эди. Уларда ҳеч нарса унутилмаган ва ҳеч нарса қўшилмаган эди. Унинг бундай қилишдан мақсади қўлга киритган зафарларидан беҳабарлар уларни кўриш ва, ҳатто, шу мухорабаларда бевосита катнашгандек тасаввурга эга бўлиш имкониятини яратиш эди»¹. Бебаҳо ҳужжат бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган ўша деворий суратлардан ҳеч нарса сакланиб

¹ *Ибн Арабшоҳ. «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур». 82-бет (тарж.).*

қолмаган, зеро биз сўз юритаётган саройлар вайрон бўлиб кетганига кўп замонлар бўлди.

Улуғ амир хузурида тасвирий санъатдан кейин энг кўп қўлланиладиган санъат тури мусиқа эди. Унинг амрига биноан барча тантаналарда энг таниқли созанда ва хонандалар иштирок этардилар. У мусиқанинг барча услубларини бирдек ёқтирган кўринади. Хофизи Абрунинг китобида Чин юриши бошланишига бағишланган тантаналар қуйидагича тасвирланади: «Хушнағма созандалар ва хушовоз хонандалар форс тариқасида, ажам тартибида, араб қондасида, турк йўсунида, мўғул аёлғусида, хитой русумида, алтой услубида соз чалмоқ, ашула айтмоқ ва оҳанг боғламоқ ила машғул эдилар»¹.

Ибн Арабшохнинг асари орқали биз Амир Темур мусиқа асбобларидан сеторни ёқтирганини билиб оламиз.

У шохмот ўйнашни хуш кўрар, бу соҳанинг усталари билан бемалол куч синашарди.

Амир Темурнинг мағрурлиги ва улуғворлиги ҳақида Ибн Арабшох унинг табиати қоплонникидан, кайфияти шерникидан қолишмасди; у бошқалар бошини ўзидан баландроқ кўтаришига, ўзидан устун келишига чидай олмасди: бундайларни бир зумда эзиб, янчиб ташларди, деб ёзади. У лаганбардорлик ва тилёғламачиликни ёмон кўрар, аччиқ бўлса-да, доимо ҳақиқатни айтишларини талаб қилар эди.

У ўз тақдирига беҳад ишонарди. Ўзининг ҳар бир қўйган қадами ва қабул қилган қарорини Худо билан боғларди, кетма-кет қучаётган зафарларини эса илоҳий кучларнинг ўзига кўрсатаётган марҳамати, деб ҳисобларди.

Хофизи Абру келтирган Амир Темурнинг қуйидаги шоирона нутқида унинг маънавий дунёси ўз аксини топган:

«Тенги йўқ Тангри ва ранг-баранг оламнинг эгаси рубъи масқундаги мамлакатларнинг ихтиёр жоловини бизнинг қудрат чангалимизга тутқазган ҳамда

¹ Хофизи Абру. Низомиддин Шомийнинг «Зафарномаи шохий» асари-га илова. Низомиддин Шомий. «Зафарнома». Т., 1996, 393-бет (тарж.).

жаҳоннинг қуруқлиги-ю сувларидаги барча махлуқотни бизнинг амримизга бўйсундирган...»¹.

Шубҳасиз, Амир Темурнинг айрим башорат қила олиш хислатлари ҳам бўлиб, бу унга мана шу муҳитда буюк мунажжимларга хос сирли куч-қудрат бахш этарди. Ҳар бир йирик воқеа-ходиса ёхуд муҳораба олдидан Темурга илоҳий хабар келар, бўлажак ишларнинг нима билан туғашини олдиндан айта олар, фанимларининг макрларини сезар ва ўз амиру акобирлари орасидан хиёнат фикрида юрганларни топа биларди.

Ундаги бу хислат муқим эмасди. Аммо Амир Темур ундан унумли фойдаланар ҳамда бошқаларнинг тасаввурини дол қолдирадиган тафсилотлар билан ўраб, уни янада бойитар, таъсир кучини усталик билан кучайтирар эди. Ибн Арабшоҳнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур ўзи билмаган бирор шаҳарга ташриф буюришидан олдин шу шаҳарнинг майдон-кўчалари ва кўзга кўринган аёнларининг ҳаёти, юриш-туришлари тўғрисида ипидан-игнасигача хуфиёна билиб оларди.

Шаҳарга киргач эса, у кўчаларда бемалол сайр қилар ва маҳаллий аёнлардан бирини чақириб, барчанинг кўз ўнгида ундан фақат шу кимсагагина маълум бўлган воқеа ва муносабатлар тўғрисида худди эски танишлардек суриштира бошларди. «Ана шунда суҳбатдоши хайратдан ёқа ушлар, Амир Темур рўй берган воқеаларнинг шохиди бўлган экан-да, деган хаёлга борарди»².

Ҳақиқатдан ҳам Амир Темурнинг хотираси ниҳоятда кучли эди, энг кичик тафсилотларни ҳам ёдда сақлаб қоларди. Унинг айғоқчилари ҳар бир ўлка ҳақида, унинг бойликлари, харитаси, табиий ва сунъий истехкомлари, иқлими ва аҳолиси тўғрисида мукаммал ҳисоботлар тайёрлаб келтиришарди. У бу маълумотларнинг барчасини эслаб қолар ва улардан ўрни келганда салтанатининг

¹ *Хофиз Абду. Ўша асар. 394-бет (тарж.).*

² *Ибн Арабшоҳ. «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур». 2-китоб, 72-бет (тарж.).*

манфаатлари ёхуд стратегиясини ўзгартириш учун фойдаланарди.

У салтанат юмушларига ва савдо-сотикни ривожлантиришга катта эътибор берарди. Салтанат хизматига олинадиган амалдорларга қаттиққўл эди. У барча ўлкаларда, айниқса, ўзи йўқлигида тартиб-интизом сақланишини талаб қиларди. Узоқ сафарлардан қайтгач, амалдорларни хисоботларини тинглар, йўл қўйилган камчиликларни тўзатарди: бирор нарса унинг эътиборидан четда қолмасди, У айнан шундай қилибгина, ўзи сафарга кетганида аҳоли орасида норозиликлар туғилишининг олдини олиш мумкинлигини жуда яхши биларди.

Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, у сафарлардан қайтгач, салтанат пойтахтида қуйидаги юмушлар билан фаол шуғулланарди:

«Темур ўз гойиблигида мамлакати ва раияси ишларида нелар юз берганини суриштириб, еру мулклари масалаларини диққат билан ўргана бошлади ва ҳокимларга йўл-йўриқлар кўрсатди; атроф ва чегаралар, теваарак-четлар фойдаси тадбирини кўриб, каттаю кичикнинг гамини еб, бою фақирнинг манфаати билан машғул бўлди. Ўз мулоҳазаси тақозосига кўра барча ашъёларни ўз ўрнига қўйиб, жами мансабу мартабалар жилловини ўшанга сазовор кишилар қўлига тутқазга бошлади. У сайидларни эъзозлаб, кароматлар соҳиблари бўлган авлиёларни иззату икромли қилди, илму фанни ва унинг аҳллари ҳурматини ошириб, уларга мурувватини сочиб, мартабаларини улуглади; у муфсидларни бартараф қилиб, муртадларнинг илдизини қуритди, зиногирларни бўғдириб, ўғриларни салб эттирдикки, ниҳоят унинг шундай саъй-ҳаракатлари туфайли салтанат юмушлари тартиб-интизомли бўлиб, ҳукумат рисоладагидек фаолият кўрсатарди»¹.

Барча буюк саркардалар каби Амир Темур мағлубият алами ва зафар нашидасини ўз аскарлари билан баҳам кўрарди. У улардан метиндек тартиб-интизом талаб қилса-

¹ Ўша асар, I жилд, 304-бет (тарж.).

да, мажрухлигига қарамай уларга бош бўлиб жангга қирарди. У аскарларини ҳеч қачон жанг майдонида ёлғиз ташлаб кетган эмас.

Унинг шиори «Рости – русти», яъни «Куч – адолатда» деган ҳикмат бўлиб, одамларнинг мансаби, бойлиги, ирки ва эътикодидан қатъи назар ҳаммага бирдек муносабатда бўлган.

У ўз қўшинида қаттиқ тартиб-интизом ўрнатган эди. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, у ҳеч қачон бировнинг ўлжасига кўз олайтирмаган; бирор нарсага биринчи бўлиб қўл теккизган одам унинг эгаси ҳисобланарди. Ҳамманинг ҳуқуқи тенг эди, энг обрўли ақобир энг оддий аскар билан баробар эди. Аммо, у ғорат қилишга расмий рухсат беришидан олдин кимда-ким бировни бесабаб хафа қилса, заррача ҳақорат ёхуд арзимас зўравонлик қилса жони ва молмулки билан жавоб берарди. Гуноҳидан ўтиш, бир қошиқ қонидан кечиш тўғрисида гап бўлиши мумкин эмасди, айбдорнинг на дўсту ёри ва на хизматқори унинг ёнига тушишга журъат қилолмасди. Бу қоида ҳеч қачон бузилмас унинг олдида ҳамма баробар эди.

Унинг мана шу эгилмас адолати, мардлиги ва ўз замонасининг энг моҳир сарқардаси бўлишдек хислатлари билан бир қаторда аскарлари олдидаги юксак обрўси қудратининг асосини ташкил этарди.

Бироқ ёзганларимизнинг ҳаммаси Улуғ амир ўз фуқароларига кўрсатган ақл бовар қилмайдиган таъсири изохлаш учун камлик қилади; содда қилиб айтганда у ўз фуқароларининг хўжаси эди, зеро у раҳбар бўлишдек тўғма, аммо ақлга сиймайдиган табиий ва синоатли хислат соҳиби эди.

САЛТАНАТНИНГ ИНҚИРОЗГА ЮЗ ТУТИШИ

Турли-туман ўлкалар, миллатлар ва турфа одамлардан ташкил топган улкан салтанатнинг умри ўз асосчиси оламдан ўтганидан сўнг узокка бормади. Соҳибқирон салтанат келажагини таъминлаш борасида қатор режалар тузган бўлишига қарамай, унга Тангри томонидан тақдим этилган барча юмушларда зафар кучиш каби нодир хислат ўзи билан нариги дунёга кетганидек, унинг бу режалари ҳам рўёбга чиқмади.

Улуғ амирнинг никоҳида тўрт хотини ва кўп сонли канизаклари мавжуд эди. Унинг қонуний никоҳлардан туғилган фарзандлари шахзодалар ва тахт ворислари бўлиб етишдилар.

Тўрт ўғилдан иккитаси – Жаҳонгир ва Умаршайх оталаридан олдин дунёдан кўз юмишди. Тўнғич фарзандидан икки ўғил қолди: бевақт оламдан ўтган Муҳаммад Султон ва Шарқий Афғонистон ноиби Пирмуҳаммад. Умаршайхнинг ўғиллари Пирмуҳаммад ибн Умаршайх, Рустам, Искандар ва Бойқаро Форс вилояти ва Ироқи Ажамга ҳукмдорлик қилишган. Соҳибқироннинг учинчи ўғли Мироншоҳ ўша пайтда ўттиз саккизга кирган бўлиб, Озарбайжон ва Ироқи араб вилоятларининг ноиби ҳисобланарди, бироқ отдан йиқилиб, мияси лат еганлиги учун унинг ўрнига ўғли Умар Мирзо укалари Абубакр ва Халил Султон билан биргаликда ҳокимиятни бошқарарди. Тўртинчи ўғил, йигирма саккиз ёшли Шохрух Хуросоннинг ноиби бўлиб, унинг Улуғбек ва Иброҳим Султон исмли ўғиллари бор эди.

Амир Темур ислом ақидаларига риоя қилиб, тахтни тўнғич фарзандига қолдириш тарафдори эди. Бироқ Турон замини одатига кўра ҳар бир шахзодага салтанатнинг бир

бўлагини топширилар, фақат шахзодалар Самарқанд тахтида ўтирган қонуний тахт ворисига сўзсиз итоат этишлари лозим эди. У тузган бу сиёсий тизим қарама-қаршиликлардан халос бўла олмади. Аммо шунга қарамай ўз вориси бўлмиш тўнғич фарзанди Жаҳонгирнинг ўғли, набираси Муҳаммад Султон кўрсатган хизматлари ва заковати туфайли тахтга энг муносиб ҳамда теурийлар хонадони аъзоларини бирлаштира олади, дея умид қиларди. Афсуски, севикли набира бобосидан икки йил олдин оламдан ўтди.

Сохибқирон Муҳаммад Султоннинг ўрнига унинг укаси, Афғонистон ноиби, кўпчилик теурийлар каби мард жангчи, аммо хақиқий давлат раҳбарига лозим бўлган хислатлардан йироқ Пирмуҳаммадни танлади. Ичкиликка ружу қўйган ўртамиёна қобилиятли бу йигит хали ўттизга ҳам тўлмаган эди.

Ёдингизда бўлса, Самарқанддаги Кастилия элчиси иштирок этган дабдабали қурултойда Амир Темур уни шу ерда хозир бўлган барча акобирлару амирзодаларга ўз вориси сифатида таништирган эди. Ўлим тўшагида ётганида ҳам у ўз васиятномасида Пирмуҳаммадни тахт вориси этиб тайинлаган эди. Ўтрорда хозир бўлган амирларни ўзининг сўнгги иродасини бажо келтиришга қасамёд қилдириб, қўлидан келган охирги чорани қўллаган эди: «Эмди Пирмуҳаммад Жаҳонгирким, валиахд қилибмен ва ўрнумга қойим-мақом этибменким, Самарқанд вилояти аники бўлғай. Ва истиқлол ва тамкин била ўлтуруб, мамолик тадбиридин ва черик ва раъият холидин хабардор бўлғай. Сизлар, керакким, анга мутиъ бўлуб, иттифоқ била анинг ишига машғул бўлғайсиз, то олам бузулмағай ва мусулмонларга ташвиш ва захмат бўлмағай. Ва неча йиллик саъйи қилғоним зоеъ бўлмағай»¹. Сўнгги нафасидан олдин у шу васиятномани кўпайтириб, унинг нусхаларини салтанатнинг барча шахзодалари, амир ва ноибларига жўнатишларини талаб қилди.

¹ Шарафуддин Али Яздий. «Зафарнома». Т., 1997, 296-бет (тарж.).

Кетма-кет рўй берган кўнгилсиз воқеалар Улуғ амир режаларини бузиб юборишига оз қолди. У оламдан кўз юмган пайтда тахт вориси Пирмуҳаммад Ўтрордан бир неча ҳафталик манзил – Қандахорда эди. Вазиятни назорат қилиш мумкин бўлган ягона инсон, унинг тўртинчи ўгли Шохрух Хиротга ноиб бўлиб кетганди. Энг бузғун ва мансабпараст шахзодалар, аксинча, кўшиннинг шундоқ яқинида – Ўтрор ва Самарқанд атрофларида кўним топган эдилар.

Салтанатнинг барча вилоятларида қуроли кучларга бошчилик қилувчи амирлар ва ноиблар эса, бузғунчилар фуқаро онгини захарлашга улгурмай, васиятнома уларга етиб келса, унинг қатъий бажарилиши тарафдорлари бўлишарди, албатта. Бироқ қаттиқ совуқ ва изғирин васиятнома нусхаларини жойларга етказиши лозим бўлган чопарлар йўлини тўсиб қўйди. Ва ниҳоят, Ўтрорда ҳозир бўлган бир неча амирнинг қабул қилган қарорлари ва қўллаган тадбирлари фойда бермади.

Атрофида кучли шамоллар увуллаб турган Бердибек қасри деворлари ичида дунёдан ажралиб қолган маликалар ва амирлар майитни ювиб-тарадилар, Қуръон сураларидан ўқидилар ва бундан кейин қилиниши лозим бўлган ишлар борасида кенгашдилар.

Амир Темурнинг ўлими ҳақида сукут сақлаш ҳамда бу ҳақда хабардор қилиниши лозим бўлган ягона шахс Пирмуҳаммад етиб келгунича ҳар қандай ҳарбий ҳаракатдан воз кечиш ўрнига, амирлар қатта кўшинни бир манзилга йиғиб, анъанавий жанговар ҳолатда Чин устига юриш бошланса, Улуғ амир вафотидан беҳабар ғаним осонгина таслим бўлади-қолади деган хулосага келдилар. Бироқ, тажрибали бу амирлар бир замонлар ниҳоятда қудратли бўлган бу кўшин энди ипи узилиб кетган маржон шодасидан ўзга нарса эмаслигини хаёлларига ҳам келтиришмасди.

Улар тўғри иш тутаётганларига ишонган ҳолда ўз ҳукмдорларининг сўнгги хоҳишига хиёнат қилдилар. Чунки қонуний ворис келишини кутмай кўшинни жо-

йидан кўзғатдилар ва мақсадга етиш учун қулай мавсум яқинлашиб келаётганлиги сабабли ортиқ кутиб бўлмаслиги билан изоҳладилар.

Бу ишни амалга ошириш учун улар маликалар ёнида бўлган ўн бир ёшли шахзода Иброҳимга бобосининг жанговар дўмбираси ва туғини тутказдилар ҳамда бутун кўшин билан унга тожу тахт эгасига кўрсатиладиган иззат-хурматни кўрсатдилар. Уларнинг фикрича, Иброҳим гўё Улуғ амир тирикдек кўшинни Тошкент томон бошлаши ҳамда ҳукмдорлик анжомлари ва олий бош кўмондонлик юкини у ерда кўшиннинг ўнг қанотини бошқараётган ўзидан каттароқ амакиваччаси Халил Султонга топшириши керак эди. Чин устидан зафар қозонилгач (бунга ҳеч қандай шубҳа йўқ эди), Халил ўз вазифасини Пирмуҳаммадга топширар, унинг Самарқанд тахтига ўтиришига эса барча бирдек ёрдам берарди.

Ўтрор амирлари мудхиш оқибатларга олиб келган бу режани амалга оширишда яна икки хатога йўл қўйдилар. Улар барча шахзодаларга бир пайтнинг ўзида Амир Темурнинг ўлимини яшириш ва унинг васиятининг бажарилишини тўхтатиб туришга келишганликлари хақида хабар бердилар. Шу атрофда турганлар бундан биринчи бўлиб хабар топдилар; улар узок вилоятларни бошқараётган садоқатли шахзодаларнинг хабардор бўлишидан олдин ҳаракат қилиб қолиш имкониятига эга бўлдилар.

Ва ниҳоят, улар Амир Темурнинг жасадини махсус тобутга солиб, маликалар ва кичик бир қуролли гуруҳ ҳамроҳлигида Самарқандга жўнатдилар. Уларнинг бирортасининг хаёлига сафар чоғида ёхуд Самарқандда бирор-бир шаккок ва диёнатсиз тахт даъвогари бутун гуруҳни осонгина қўлга тушириб, марҳумнинг дафн маросимидан ўз манфаати йўлида фойдаланиб қолиши мумкин-ку, деган фикр келмади.

Бир пайтлар Дамашқ қаршисида жанг майдонини ташлаб кетган Амир Темурнинг жияни Султон Хусайн Ўтрор яқинида, кўшиннинг чап қанотига раҳбарлик қилиб ту-

рарди. Рўй берган воқеадан у биринчилар қатори хабар топди. Солномаларда «иштаҳаси баланд ва тасаввури эгри шахзода» деб таърифланган Султон Хусайн бир зумда фитна уюштириб, Самарқанд ва тожу тахтни қўлга кири-тиш умидида ўзига тарафдорлар йиға бошлади.

Бир хабарчи ёрдамида бундан воқиф бўлган Ўтрор амирлари вазабга келдилар ҳамда икки мактуб битдилар. Номаларнинг бири Самарқанд ҳокими Арғуншоҳга йўлланган бўлиб, унга Султон Хусайнга қаршилик кўрсатиш ва ўрни келса, қўлга олиш буюрилган эди. Тошкентда жойлашган қўшин ўнг қанотининг саркардаси шахзода Халил Султонга йўлланган иккинчи мактубда Султон Хусаннинг шум ниятлари етказилиб, зарур бўлиб қолганда амирлардан ўз ёрдамини дариф тутмаслик сўралган эди. Халил Султон омади келганини англади: Амир Темурнинг ўлимидан, тайинланган вориснинг узоқда эканидан, амирларнинг васиятнома ижросини чўзаётганидан, Султон Хусайн тайёрлаётган фитна ва қўшин орасида бошланаётган саросималикдан биринчилардан бўлиб хабар топган Халил Султон васиятга қарши бориб, Самарқанд тахтига ўз номзодини кўрсатди. Модомики тақдир Пирмуҳаммадни ўзи зарур бўлган жойдан узоққа йўллаб, тахтга ўтиришига тўсқинлик қилаётган экан, у ҳам Улуғ амир учинчи фарзандининг ўғли сифатида қонуний ворислик ҳуқуқига эгалигини ҳамда бу ишни пайсалга солмай тезроқ ҳал қилиш лозимлигини ҳаммага маълум қилди. Зеро пойтахтни Хусайн муттаҳамнинг ҳамласидан ҳимоя қилмоқ лозим, йўқса, салтанат парокандаликка юз тутиши мумкин.

Халқ суймаган ва журъатсиз инсон Султон Хусайн катта хавф туғдирмаса-да, ўз лашкарлари олдида Амир Темурнинг вориси дея қутланган ва пойтахтга юриш қилиш учун қудратли қўшин йиғишга тушган Халил учун туртки бўлди. Кўплаб амирлар ва, ҳатто, Умаршайхнинг ўвилларидан бири Халилнинг ёлғон даъволарини билса-да, у агар муваффақиятга эришса Самарқанд хазинасидаги бойликларни баҳам кўриши ҳақидаги ваъдаларига учиб,

унга кўшилдилар. Пирмухаммад ҳам, васиятномадаги унга тегишли кўрсатмалар ҳам унутилди.

Ушбу шохмот ўйинининг хал қилувчи донаси Самарқанд ҳокими эди: Халил уни ҳам ўз тарафига оғдиришга ҳаракат қилди. Шу мақсадда ўз вакилларини яширинча унинг ҳузурига юборди; вакиллар унга ўз хўжалари номидан агар у Халилнинг кўрсатмаларини бажарса, Улуғ амир хазинасининг бир қисмини ва юқори мансаб ваъда қилдилар. Халил Арғуншоҳдан шаҳар дарвозаларини ундан бўлак ҳеч кимга очмасликни сўраган эди. У Амир Темурнинг тобутини шаҳарга киргазиши, уни кузатиб келаётганларга эса рад жавобини бериши лозим эди. Улуғ амирнинг рафикалари ҳам шаҳарга киритилишлари мумкин эди, фақат улар ўз кўрикчилари ва хизматкорларини шаҳар дарвозаси ташқаришда қолдиришлари даркор. Шундан сўнг шаҳар ташқарисига чиқмаслиги керак эди.

Бу режа ҳар томонлама тўла амалга оширилди, Султон Хусайн шаҳарнинг ёпиқ дарвозалари ва тирқишларидан камончилар кўриниб турган деворларига яқинлашишга журъат этолмади. Шохрухнинг ўғиллари Улуғбек ва Иброҳим Султонга ҳам шаҳарга кириш ман этилди, маккор ҳоким буни Пирмухаммадга етиб келмагунича шаҳар дарвозаларини очишга ҳақи йўқлиги билан изохлади. Унинг гапига қараганда фақат васиятномада Пирмухаммадга шундай ҳуқуқ берилган эди. Бу ерда фитна аломатларини сезган икки шахзода ўз лашкарлари билан Бухорога йўл олдилар.

Бу орада Амир Темурнинг жасади шаҳарга киритилиб, келажакда хилхона қилишга мўлжалланаётган Муҳаммад Султон масжидига кўйилди. Бир оздан сўнг сочлари ёйилган, кўзлари тўла ёш, мотам кийимидаги маликалар келиб, Улуғ амир тобути ёнида ўз қайгуларини намойиш эта бошладилар. Шаҳар меҳнаткашларининг катта қисми дўконларини ёпиб, маликаларнинг дардларига шерик бўлишди. Тоат-ибодат қилиб кўз ёшларини тўкдилар. Шу йўл билан Самарқанд аҳли Улуғ амир хотирасига ундан

совва-салом ва бойликлар олиб турган амиру акобирларга караганда содикроқ эканлигини исбот этди.

1405 йил 18 мартда Халил кам сонли қўшини билан шаҳар дарвозалари қаршисида пайдо бўлди: бир қатор амирлар унинг сафини тарк этган эди; уларнинг айримлари сохибқироннинг сўнгги иродасига хиёнат қилганликлари учун афсусланган бўлсалар, айримларининг (улар кўпчиликни ташкил этишарди) бу йигитнинг салтанат шохсупалари томон шиддат билан одимлаши узокка бормаслигига ишончлари комил эди.

Қонуний тахт ворисига хиёнат қилиб, Самарқанд ҳокими дарвозаларни очди ва Халилга шаҳар ҳамда хукмдор қалъаси дарвозалари қалитларини топширди. Бир неча кундан сўнг Халил тахтга ўтирди, уни ўз тарафдорлари ва Самарқанд фитначилари қизгин олқишладилар. У тахтда ўтириб амирлар, юқори мартабали амалдорлар ва айрим темурийлардан ўзига содиқлиги ҳақида қасамёдларини қабул қилди ва шундан сўнг солномаларда ёзилишича «бутун Осиёнинг хазиначилари жамланган» қалъанинг чуқур ертўлаларини айланиб чиқди. У олтин ва кумуш ёмбичларини кўздан кечириб, барча мамлакатларнинг тангалари тўла қонларга қоқилиб, хитой шохиси ва қимматбаҳо эрони гиламларни топтаб, ёқут, олмос, зумрад, феруза ва жавоҳирлар тўла омборлар олдига етганида бойликлардан боши осмонга етди ва ўз қаршисида барча хоҳишларини амалга ошириш манбалари ва куч-қудратининг гаровини кўргандек бўлди.

Ўз зафарини муносиб яқунлаш учун у бобосининг дафн маросимини тантанали равишда ўтказиш лозим эди, бу эса уни туркий ва мўғул фуқаролари назарида самолар қўллаган тахт вориси сифатида кўрсатишга хизмат қиларди.

Қора қимматбаҳо ёғочдан ясалган тобут олдида кетаётган Халилнинг ёнидан шахзодалар, амирлар, уруғбошилар жой олган бўлиб, муллалар Қуръон тиловат қилишар, бева-бечораларга садақа улашилар эди. Халил Султон хилхонанинг ҳали охори кетмаган катта хонасида ташкил

қилинган маросимни бошқарди, соҳибқироннинг буюк хизматларини таъкидлаб, динга эътиқоди баланд бўлганлигини эслатди. Шаҳзоданинг амрига биноан зоти шариф Сайид Бараканинг хоки солинган тобутни келтирдилар ва Улуғ амирнинг иродасига биноан унинг бош тарафига дафн этдилар. Мухаммад Султоннинг жасади бобосининг ёнига қўйилди. Шундан сўнг у хилхона деворларини қимматбаҳо қуроллар ва тилла суви юритилган қоғозлар билан безашни, оёқ остидаги мраммар сахнга ажойиб гиламлар тўшашни буюрди.

Оқшом чўккач, Халил мўғул анъаналарига мувофиқ Амир Темурнинг катта жанговар дўмбирасини келтиришларини амр қилди; кекса бир жангчи уни узоқ муддат ғамгин гумбурлатиб турди, кейин дўмбирани минг бўлакларга бўлиб, шамолга учирдилар.

Самарқанд ва унинг бойликларининг ягона эгаси бўлиб олган Халил чиндан ҳам ғалабага эришдим, деб ўйлаши мумкин эди. У салтанат вилоятлари, уларнинг шаҳзодалари, амирлари ва лашкарлари кўп ўтмай ўзини Амир Темурнинг вориси деб тан олишларини ўйлаб, сармаст эди.

Бирок, уч йилдан сўнг у тахтидан ажралиб, салтанатнинг инкирозига сабаб бўлди. Бутун инсоният тарихида рўй берган буюк давлатлар таназзулида у каби дилбар шаҳзодаларнинг салбий роль ўйнагани камдан-кам кузатилган. Замондоши Ибн Арабшоҳнинг таърифлашича, у хушхулқли, хушбичим ва чиройли, либослари ва қурол-яроғлари хавас қилгудек озода, мажлисларда хушсухан ва мулойим, сахий ва айни гуллаган ёшдаги олижаноб шаҳзода бўлган. У сахийлиги ва олижаноблиги туфайли одамларнинг кўнглини тез топар, бироқ енгил табиатлиги сабабли маърифатли одамлар ундан юз ўгиришарди.

Ниҳоят, шарманда бўлган акобирлар янги хукмдорнинг фикри ёдини Амир Темур барпо этган салтанатни сақлаб қолиш эмас, балки Шодмулкка бўлган кучли эҳтирос банд этганини англаб етдилар. Шодмулк амир Хожи Сайфиддиннинг хотини бўлиб, Халил уни олиб кочиб кетган ва

бобосининг розилигисиз никоҳлагиб олган эди. Бундан хабар топган Амир Темур аёлни зиндонбанд қилган ҳамда Чин юришидан қайтиб келгач, унинг бошини танасидан жудо қилишга сўз берган эди.

Тахтга ўтиргач, Халил ўзининг бу аёлга бўлган муносабатини ҳаммага ошкор қилди ва уни малика этиб тайинлади. Ибн Арабшоҳ бу жуфт хақида қуйидагича ёзади: «Икковлари гўё бир жисмни ташкил этардилар. Унинг ишки Халилни бутунлай камраб олиб, ақлдан оздирди»¹. «Зафарнома» муаллифлари ҳам бу фикрни тасдиқлайдилар: «Подшоҳ бўлғонда фароғат била анинг (Шодмулк – тарж.) била айшу ишрат қилур эди. Ва анинг сеҳридин асло чикмас эрди. Ва, ҳар неким, ул маслаҳат кўрса эрди, ўшандок қилур эрди ва ўз ихтиёрини анга берди. Ва инсоф эликини очиб, андоқ хазинани оз фурсатда талаф қилди. Бу харақатидин барча черик ва раъийат андин кўнгул узиб, анинг била йамон бўлдилар»².

Улуғ амирнинг жазосидан тасодифан омон қолган Шодмулк телба аёл бўлиб, ўзининг Халил билан бўлган муносабатини Амир Темурга мулозимлари етказган, деб ҳисоблар ва улардан қўлидан келганича ўч оларди. Бунинг оқибати нималарга олиб бориши эса уни асло кизиқтирмасди.

Шодмулк эрига ўта салбий таъсир кўрсатди. У эски хизматкорлари бўлмиш тарбиясиз ва шубҳали шахсларни саройга олиб кирди. Уларга бойлик ва юқори мансаблар берди. Бу эса амирларни қаттиқ ранжитди. Халил туфайли у ишқмас ва тасқара бир хизматкорини вазир лавозимига қўйдирди; бу киши ноибларни ишга тайинлаб, ишдан оларди, салтанат маблағларини ўз хоҳишига кўра ишлатарди, машваратларда узундан-узоқ ва қийналиб нутқ сўзларди. Ибн Арабшоҳнинг гувоҳлик беришича, «бу ҳолат амирларнинг ғазабини кўзғар, шаллақига эса олам-олам қувонч келтирарди».

¹ Ибн Арабшоҳ. Ўша асар. II жилд, 52-бет (тарж.).

² Шарафуддин Али Яздий. «Зафарнома». Т., 1997, 308-бет (тарж.).

Хотинининг беадабликларига қарамай, Халил Султон бир фурсат ажойиб зафарлар кучди. Бунда унга телба омад кўл келди.

Шу тарика у сиёсат сахнасидан амакиваччаси Султон Хусайинни йўқотгач, Самарқанддан жамланган кудратли кўшин билан орани очик қилишга бел боғлаб Қандахордан йўлга чиққан Пирмухаммадга қарши жангга кирди. Ўта шафқатсиз мухорабада унинг кўшини амакиваччасининг лашкарларини ер тишлатди; Пирмухаммад эса Афғонистонга кочиб кетди.

Халил ўз пойтахтига музаффарона кириб келди, бироқ кувончи узокка бормади: унинг йўқлигида қатор амирлар Шохрух тарафига ўтиб кетган эди. Бу қулай фурсатдан фойдаланиб, Халил ва Шодмулк лашкарларни ўзларига янада қаттиқроқ боғлаб олишга қарор қилишди ва шу мақсадда Амир Темур хазиналарининг эшикларини зобит ва аскарларга ланг очиб қўйишди. Бу ўйламай қилинган ҳаракат парокандаликни бошлаб берди. Гўё Пандора¹ қутисидан чиққандек бутун Самарқанд олтинга кўмилди, натижада шаҳарга очлик, хиёнат, жиноятчилик ва қаҳр-ғазаб ёйилди. Дастлабки кунлар шох ва малика катта қоплардаги қимматбаҳо тошлар, тилла ва кумуш тангаларни аскарлар устидан сочиб кўнгилхушлик қилдилар: қоплар бўшаб қолса хизматкорлар уларни хазиналар сакланадиган ертўладан яна қайтадан тўлдириб чиқардилар; кўп ўтмай бу ўйин эр-хотинни зериктирди ва уларнинг ўрнини сарой аъёнлари эгалладилар, ва кўз кўриб, кулоқ эшитмаган исрофгарчилик бир неча ҳафта давом этди: хазинанинг охири кўринмасди.

Бу афсонавий исрофгарчилик солномаларда афсус-надомат билан тилга олинади: «Бу қимматбаҳо тошлар, тангалар;

¹ *Пандора* — қадимги юнон мифологиясида Ер юзидаги биринчи аёл. Инжилдаги Ева каби у Ер юзига Ёмонлик уруғлари тарқалишининг сабабчиси, зеро у Зевс инсоният кулфатларини яшириб қўйган идишни очиб юборган Пандоранинг қутисида фақат умидгина сакланиб қолган (тарж.).

нодир матолар, камарлар, бебаҳо идишлар, тақинчоклар; курол-аслахалар, чодирлар, саропардалар, тахтлардан иборат чексиз-ҳисобсиз бойлик эди... Бир неча асрлардан бери Осиё ҳукмдорлари йикқан хазиналар, Эрон ва Турон мамлакатлари шох ва шахзодаларидан тортиб олинган пул ва мол-мулклар эди... Бу бутун Осиё мамлакатлари Амир Темурга тўлаб турган ўттиз олти йиллик хирож ва ўлпон эди. Тилла тангаларни шошма-шошарлик билан улкан тарозиларда тортиб улаша бошладилар, бундан ҳам коникмай уларни худди буғдой улашгандек қоплаб тарқатишга тушдилар; тилла тангалар тўла қопларни орқалаб кетаётганларни хирмондан буғдой олиб кетаётган дехқонларга киёс қилиш мумкин эди. Бундан оддий халқ хайратга тушди: «Эй Худо! Бу бойликларни йикқан қайда-ю, ким уларни исроф қилмоқда!» Лашкарлар бу бойликлардан тўйгач, хазинанинг қолгани оддий оломон устига сочилди, бунга жавобан «Яшасин шохимиз Халил Султон!» деган олқишлар янгради.

Халил Султон яна бир муддат шон-шухратга қўмилиб яшади, зеро интиқом умидида ёниб юрган Пирмуҳаммад янги бир қўшин тўплаб, Самарқанд устига юриш қилди ва бу сафар ҳам мағлубиятга учради. Қандаҳорга қайтган омадсиз Пирмуҳаммад ўз вазири томонидан хиёнатқорона ўлдирилди. Салтанатнинг, унинг барча хазиналари ва лашкарларининг эгаси бўлиш насиб этмаган қонуний тахт ворисининг қисмати ана шундай аянчли тугади.

Музаффар Халил Самарқандга қайтиб келганида аҳвол ниҳоятда оғир эди. У ўта сахийлик билан улашган олтин ўз қилмишини қилиб, жамиятни бузиб бўлган эди. Ибн Арабшоҳнинг ҳикоя қилишича, аҳолининг катта қисми шаҳарни ташлаб кета бошлади, хусусан, бойиб қолган ажнабийлар ўз юртлари томон йўл олдилар. «Хамма турли томонларга, Мағрибу Машрикқа тарқалиб кета бошлади, зеро озиқ-овқатларнинг тақчиллиги ва қимматлиги шаҳарда яшашни қийинлаштириб қўйди, пулнинг қадри тушиб кетди», дея қўшимча қилади Ибн Арабшоҳ. Пул-

нинг кадрсизланиши шу даражага бориб етдики, бир қоп бувдойнинг нархи бир неча қоп тилла танга ёки қимматбаҳо тошга тенг бўлди. Кўп ўтмай фақат озиқ-овқат молларини айирбошлашга ўтилди. Бу эса шаҳарда кўплаб касб эгаларини хонавайрон қилиб, ҳаётнинг оғирлашишига олиб келди.

Бир-бирларининг ишқидан маст Халил Султон ва Шодмулк бу пайтда аччиқ ҳақиқатдан қочиб, кайфу сафо суришар, бири иккинчисидан дабдабали зиёфатлар уюштириб, уларга Самарқанднинг бойвачча ёшларини таклиф қилишарди. Ошиқ-маъшук ўз бошларига хавф солиб турган тўфонни кўришни ҳам исташмасди. Бу воқеаларнинг барчасига шу аёл сабаб бўлди ва у Халил Султоннинг ҳукмдорлик даври вайроналарини ўзи билан олиб келди. Тахт жilовини қўлга олган Шодмулк бир пайтлар ўзини хўрлаган маликалар ва Амир Темурнинг қанцзақлари унга хушомад қилишларини ва оёғига йиқилишини истаган эди. Аммо, сарой дабдабалари ва қоидаларига ўрганиб қолган бу аёллар Шодмулк хоҳишини бажармадилар ва, ҳатто, у билан учрашиб қолганларида унинг бор-йўқлигига аҳамият ҳам бермадилар.

Янги малика макр-хийла қўллаб эрини ишга солди. Натижада у маликаларни қатор номдор амирларга турмушга чиқаришга муваффақ бўлди. Шодмулк амирлар ўзларига кўрсатилган илтифот учун муносиб жавоб қайтаришар, деган умидда эди. Амир Темур юришларининг оқсоқоллари ва Шохрухнинг янги тарафдорлари соҳибқироннинг қонуний хотинлари ва бевалари ўзларига таклиф қилинганида, Халилдан юз ўгирдилар. Солномада у жиддий айбланади: «Халил ўз оналаридек ҳурмат қилиши лозим бўлган шу бечора маликаларга қилган муносабатини ҳамма қоралади; у маликаларни уларнинг эшикларида хизматкорликка ҳам ярамайдиган қимсаларга зўрлаб турмушга берди».

Халил Султон ва Шодмулкнинг ўзбошимчаликларига айнан мана шу таҳқирланган маликалар чек қўйдилар. Амир Темурнинг бевалари, шубҳасиз, марҳум эрлари томонидан

кўлланилган фатҳ этиш ва давлатни бошқариш усулларини унутмаган эдилар. Шу сабабли ҳам улар ўзларининг янги хўжаларини Халилга қарши фитна уюштиришга ундадилар. Хотинларидан яхшигина кўрсатма олган амирлар Халилни макр билан Самарқанддан ташқарига олиб чиқдилар ва занжирбанд қилдилар. Хукмдорсиз қолган Самарқандда талончилик ва парокандалик бошланди. Иштаҳаси баланд амирлардан бири тахтни эгаллаб олишга ҳам ҳаракат қилди, бироқ у ўз ниятига ета олмади, зеро солномада ёзилишича: «ўз падарининг хонадонида рўй бераётган диёнатсизликларга чек қўйишга аҳд қилган» Шохрух қудратли кўшин тўплаб, шаҳар томон йўлга тушган эди.

САЛТАНАТНИНГ ТИКЛАНИШИ ВА ТАНАЗЗУЛГА УЧРАШИ: ШОҲРУХ ВА УЛУҒБЕК

Рўй берган воқеалар шу пайтгача салтанат тожу тахти учун теурийлар оиласида бўлаётган курашдан ўзини четга олиб турган Шоҳрухни ҳам ўз кўрғонидан – Хуросондан, кўшни вилоятлар хурматини ва ўз фуқароларининг меҳрини қозонган ўлкасидан чиқишга мажбур қилди.

Шоҳрух ўттиз ёшлардаги сахий ва олижаноб инсон бўлиб, илм аҳли ва хунармандларни ўз паноҳига олган, кези келганда жасур жангчи ва моҳир саркарда эди.

Салтанат ҳудудида рўй бераётган воқеа-ҳодисалар уни сулоланинг хақиқий сардори сифатида иштирок этишини тобора талаб қиларди. Ўзининг диний қарашлари туфайли зўравонлик ва куч ишлатишни инкор этувчи сўфийлар тариқатига аъзо бўлса ҳам, у Пирмуҳаммаднинг қотилини қидириб қўлга олган, амакиваччаси Пир Умарни азоблаб ўлдирган теурий шаҳзода Искандарни қатл эттирган эди.

Шундай килиб, Шоҳрух адолатни қарор топтириш учун Самарқандга келди. Мулкдорлар ва хунармандлар унга шаҳар дарвозаларини кенг очиб, «айбдорлар билан ҳамкорлик қилганлар»ни унинг қўлига топширдилар ва қилган жиноятлари ва йўл қўйган хатолари учун жазолашни сўрадилар. Шаҳар бозорларидаги ҳаммоллар бахтиқаро Шодмулк яширинган хужрани топиб, унинг бўйнига арқон солиб кўчага олиб чиқдилар ва сазойи қилдилар: уни ғазабнок оломон қўлидан Шоҳрух юборган аскарлар анча кечикиб қутқардилар. Халил Султоннинг маслаҳатчилари қатл этилди. Самарқандда қолган амирларнинг кўпчилиги Халилнинг тахтни эгаллаб олишига раҳнамолик қилганлари учун зиндонбанд қилинди.

Шаҳарда тартиб-интизом тиклангач, Шоҳрух тантанали равишда отасининг қабрини зиёрат қилди ва қайтадан дафн маросимини уюштирди. Муслмон сўфий сифатида мазкур даргоҳни зиёратчилар ва тоат-ибодат учун қулай қилиш мақсадида у Халил хилхонани тўлдириб ташлаган ортиқча ялтироқ нарсалардан халос қилди.

Шоҳрух ўз аскарларига Халил томонидан талон-торож қилиниб, амирларнинг уйларида омборхона ва сомонхоналарда, дўконлар ва, ҳатто, жарларнинг тубларига яширилган ўша машҳур хазинанинг қолган-қутганларини йиғдирди. Жамланган бойликларни саройнинг кулфлари мустаҳкам хоналарига жойлаштирди: афсуски, хазинанинг асосий қисми йўқолиб бўлган, йироққа – қўл етмас ўлкаларга кетиб қолган эди.

Орадан кўп ўтмай Халилдан ҳам хабар келди: бир мўғул ўрдасининг Амир Темур авлодларига садоқатли бўлган бошлиғи уни қутурган ғанимлари қўлидан қутқариб қолган экан. Солномада айтилишича, у ўзи турган қароргоҳида ҳам «фиروقда азоб чекаётгани, айрилиқнинг изтироблари ва висол ишқида ёнаётгани ҳақида ишқий шеърлар битарди».

У ёлғизликка бардош бера олмади ва тавба-тазарру қилиш учун Самарқандга, амакисининг ҳузурига келди.

Амакиси унга мурувват кўрсатди ва, ҳатто, уни Самарқанднинг ноиби этиб тайинлашига бир баҳя қолди – бундан ортиқ бўлиши мумкин эмасди – бироқ у бу фикрдан қайтди ва унинг ўрнига ўн тўққиз баҳорни қаршилаган ўғли Улуғбекка тахтни ишониб топширди. Шодмулк Халилга қайтарилди ва унга Ироқ ноиблиги топширилди. Бахтиёр эр-хотин бу вилоятда тўрт йил бирга яшашди, сўнг овир касалликка учраган Халил оламдан ўтди. Солномада таъкидланишича, Шодмулк ҳам кўп ўтмай дунёдан кўз юмди: «Дунёда энг азиз одамини йўқотганидан чуқур қайғуга ботган аёл ханжар билан ўз томоғини кесди; эр-хотинни Райда, бир қабрга дафн этдилар». Ушбу ғайриоддий ва таъсирли сўнги тадбир қайси шоиртабиат шаҳзода

ёки ҳокимнинг иродаси билан амалга оширилганлиги бизга номаълум.

1409 йил Шохрух Самарқанддан ўз пойтахти Ҳиротга қайтар экан, Улуғбекка тинч, бироқ Улуғ амирнинг шон-шавкатли замонасида салтанатнинг боши ва қалби бўлган Мовароуннахрни эмас, балки бефайз ва кучсиз бир ўлкани қолдирган эди. Солномада бобосига нақадар қадрли бўлган пойтахтнинг таназули ва харобага айланишида шахсан Халил айбдор топилади: «Халил Султон тахтга ўтирганида Самарқанд дунёдаги маданият-маърифат ривожланган энг машҳур шаҳар эди; бу ерда шахзодалар ва улуғ одамлар, илм аҳли ва дунёдаги энг қўли гул инсонлар истиқомат қилишарди, зеро Амир Темур қўлга киритган шаҳарлар мохир ҳунармандларининг кўпчилиги ўз ўлкаларини ташлаб, шу ерга келиб қолишган... Кўп яхши нарсаларга тўла ва ҳарб санъатининг қатор усталари маскан топган бу ниҳоятда бой шаҳар ҳеч бир қаршиликсиз Халил Султоннинг қўлига ўтди; шахзода тўрт йил ўтар-ўтмас унинг барча бойликларини шамолга совурди, хазиналарини шипшийдан қилди, шу бекиёс буюкликни яқсон қилди ва шу салтанат қудратини бутунлай харобага айлантди. Тақдир бу шахзоданинг Шодмулк исмли аёлга бўлган оташнафас ишқидан унумли фойдаланди».

Улуғбек туфайли Самарқандда яна қирқ йил тинчлик ҳукмронлик қилди. Бу давр санъат ва илм-фан раънақига шу қадар катта ҳисса қўшдики, бу даврни «Самарқанднинг олтин асри» деб аташ мумкин.

Ҳукмронлигининг дастлабки йиллари Улуғбекка ўз атрофидаги ҳарбийлар катта таъсир ўтказганга ўхшайди; уларнинг маслаҳати билан ва болалигидан хотирасида ажойиб из қолдирган жаҳонгир бобосидан ўрнак олиб, шахсан ўзи бош бўлган ҳолда кўчманчи элатларга қарши бир қатор ҳарбий юришлар уюштирди.

Бироқ Улуғбек қанчалар мард ва куч-қувватга тўла бўлса-да, Улуғ фотиҳ бобосининг жанговар хислатларидан бирортаси ҳам унга мерос бўлиб қолмаган эди. Тошкентдан

Самарқандга олиб борувчи йўл устида, Жиззах яқинида жойлашган тор дарага («Темур дарвозаси» деб ҳам аталади) кираверишдаги қояга қуйидаги ёзув ўйиб битилган: «Аллоҳнинг кўмаги билан, шоҳлар ва халқларни фатҳ этгучи улуғ султон, Аллоҳнинг ер юзидаги сояси, Аллоҳ суйган шоҳларининг мадаккори Улуғбек мўғул ўлкасига бир қатор ҳарб юришлари уюштирди ҳамда улардан соғ ва омон қайтди».

Сўнги камгарона сўзлардан кўришиб турибдики, Самарқанд ҳукмдори ўз юришидан музаффарона қайтиб келмаган. Унинг қатор юришлари нима билан тугаганлиги номаълум.

1427 йили Шохрухнинг фармони билан Улуғбек ўз лашкарларини саҳрода ҳукмронлик қилувчи кўчманчи турк-мўғул халқларидан бўлмиш ўзбекларга қарши бошлади, бироқ бу тадбир самарқандликлар учун аянчли тугади. Шохрух ўғлининг мағлубиятларидан азият чекди. У, ҳатто, ўғлини Самарқанд тахтидан маҳрум этиш хаёлига ҳам борди, бироқ уни авф этди.

Улуғбекнинг ҳарбий санъат борасидаги қобилияти аста-секин сўниб борса-да, унинг олим сифатидаги ҳақиқий ва чуқур иқтидори аксинча, тобора ривожланиб бормоқда эди.

Улуғбекнинг шеърят, мусика, меъморчилик, математика ва, айниқса, астрономияга иқтидори кучли эди. Бу улуғ аллома ва ўзига хос ижодкор ажойиб бир мактабга асос солди. Атрофига иқтидорли олимларни йиғиб, тадқиқотчилар гуруҳларини бошқаради, билимдон ва изланувчан шогирдлар тайёрлади.

У ўз атрофидаги фикр-зикри факат жангу жадалдан иборат ҳарбийларга ҳамда Куръони каримни мутолаа қилишдан ўзга ҳар қандай ақлий фаолият гуноҳдан иборат, дегувчи диний гуруҳ аъзоларига қарши зимдан ва шафқатсиз курашди.

Улуғбек усталик ва ғайрат билан олиб борган бу тадбир ҳар икки гуруҳнинг ҳам норозиликларига сабаб бўлди. Уни йўқотиш мақсадида бир неча бор фитналар уюштирилди.

Урушқоқ харбийлар йўқотилиб, мутаассиб уламоларнинг овозлари ўчирилгач, султон ўз атрофига шоирлар, санъаткорлар ва олимларни жамлаб, режалаштирган ишларни амалга оширишга киришди. Машхур бобоси каби буюк бунёдкор бўлган Улуғбек Самарқанд ва Бухорода гаройиб боғлар ва саройлар барпо қилди. У дунёдаги энг катта гумбазли хонакоҳ бунёд эттирди, деворларига турфа ранглардаги тарошланган тошлар қопланган ажойиб хаммомлар қурдирди, бутунлай ялтироқ ёғочдан ясалган хитой расмлари билан безатилган масжид, аниқ фанлар ҳам ўргатиладиган мадрасалар барпо этилди; мадрасалар дарвозасининг пештоқига Ҳадиси шарифдан олинган куйидаги шиорни илдириб қўйди: «Илм олмоқ ҳар бир муслим ва муслиманинг бурчидир».

Улуғбек Амир Темурнинг абадий оромгоҳи – Гўри Амир мақбарасининг кам-кўстини дид билан тўлдирди, кичик ўғлига Шохизинда қабристонига кираверишга мустаҳкам дарвоза қурдиришни буюрди. Машхур Самарқанд расадхонасини қуриб битказгач, расадхона жойлашган тепалик атрофида боғ барпо қилди, «Боғи Майдон» деб ном олган бу чаманда ажойиб «қирқ устунли сарой» ва минораси Чин чиннисидан тикланган афсонавий айвон қурдирди. «Улуғбек замонасида олимлар энг юксак лавозимларга кўтарилдилар, муносиб одамлар муносиб мансабларга қўйилдилар», деб ёзади ўша замона муаррихи Давлатшоҳ.

Улуғбек бедор ўтказилган тунларда камол топган олимга асло ўхшамасди, у нафосат шайдоси ва ҳаёт нафаси уфуриб турган санъат асарларининг ошиғи бўлмиш Европа Уйғониш даври шахзодаларига ўхшаб кетарди.

Бошқаларга ўхшамаган бу ҳукмдор муסיқа басталарди ва уни жуда нафис ижро этарди. Унинг хотираси ниҳоятда ўткир эди; бир гувоҳнинг куйидаги латифаси буни яққол тасдиқлайди. Улуғбек моҳир сайёд бўлиб, ўзи овлаган жониворлар, уларнинг тур ва хиллари, ов санаси ва тафсилотлари битиладиган бир дафтар тутган эди. Кунлардан бир куни кимдир шу қалин дафтарни

йўқотиб қўйибди. Улуғбек уни жазолаш ўрнига, мирзаларини чақириб, йўқотилган дафтар мазмунини ёддан айтиб туриб, қайта тиклабди. Бироқ, бир неча кундан кейин йўқотилган дафтарни топиб оладилар ва иккисини қиёслаб кўрадилар: уларнинг орасида атиги икки-учта арзимас фарк чиқади.

У Қуръони каримни етти кироат тури бўйича ёддан ўқир, кўп йиллар олдин атиги бир назар солган кимсасини бир кўришдаёқ таниб оларди.

У ажойиб қалам сохиби ҳам эди. Айтишларича, у, Чингизхон фарзандларининг салтанатлари ҳақида каттагина тарихий асар ҳам битган экан¹; унинг форс тилида сўзлаша туриб, осонгина турк ё араб тилида гапиришини кўрган одамнинг хаваси келарди.

Султон риёзиётчилар, фалакиётшунос ва файласуфларга алоҳида ҳурмат-эҳтиром кўрсатарди. Улуғбек уларни тез-тез қабул қилар, уларга маош белгилар, харбий амалдорларнинг хуружларидан ва мутаассиб уламоларнинг тазйиқларидан доимо химоя қиларди.

Самарқанд олимларининг само жисмлари ҳақидаги билимларини ривожлантириш учун Улуғбек шу жисмларни кузатиш асбоблари ва аниқ ўлчаш имкониятларига эга бўлган бутунлай янги қурилма ясаш лозимлигини англади. Султон ва унинг муҳандислари кўп йиллар мобайнида унинг лойиҳасини тайёрладилар ва ниҳоят, 1428 йили бу қурилмани бунёд этиш тўғрисида ҳукмдорнинг фармони эълон қилинди.

1908 йили Вяткин деган камтаргина ўрис археологи Кўҳак тепалигининг устида улкан расадхонанинг қолдикларини топди. Бу, шубҳасиз, XV асрда етти мўъжизанинг бири деб ҳисобланган ва Самарқанд мунажжимлари ўз қимматли кашфиётларини яратган «Улуғбек астрономик расадхонаси»нинг вайроналари эди.

¹ Бу ерда Улуғбек қаламига мансуб «Тўрт улус тарихи» назарда тутилмоқда (тарж.).

Археологик тадқиқотлар натижасида расадхонанинг сақланиб қолган ер ости қисмининг лойиҳаси қайта тикланди. Уч қаватдан иборат цилиндрик шаклдаги асосий бино эса боғ тепасидан қирқ беш метр баландликка кўтарилган эди.

Бино ташқарисига ғаройиб кошинлар билан ишлов берилган бўлиб, ичкарасида аниқ асбоблар лабораторияси, тадқиқотхоналар каби қатор катта-кичик хоналар жойлашган эди.

Бинони ўз кўзи билан кўрган Абдураззоқ Самарқандий уни қуйидагича таърифлайди: «Деворларда осмон сфералари даражаларда ва даража бўлинмаларида тасвирланган, аниқ юлдузлар кўрсатилган эди. Курраи заминнинг жуғрофий харитасида иқлим минтақалари, тоғлар, сахролар ва уммонлар аниқ кўрсатилганди. Буларнинг барчаси нафис рангларда бўёқ берилган расмлар ва бағоят гўзал геометрик фигураларда акс эттирилган эди...»

Расадхонанинг ҳозирги кунда «таянч қурилмаси» деб аталадиган асосий қисмида ёй шаклидаги улкан секстант бўлиб, унинг ботик маркази чуқурда жойлашган, узунлиги олтмиш метрдан ортиқ силлиқ мрамар тошлардан ясалган пойдевори даражалар (градуслар)га бўлинган эди. Бу улкан секстантнинг маятниги кичик бир аравачадан иборат бўлиб, кузатувчилар унинг мрамар пойдевор устидаги эркин ҳаракатини белгилаб боришарди. Аравача махсус мўлжаллагичлар мажмуаси ёрдамида танланган юлдузнинг ҳолатини аниқлар ва унинг уфққа нисбатан тугган бурчани кўрсатарди.

Секстант жанубдан шимолга қараб, меридиан чизиги устида ўта аниқ жойлаштирилганлигидан замонавий астрономлар ҳам ҳайратга тушадилар. Улуғбек ва унинг ҳамкасблари айнан мана шу мукамал расадхонада кузатувлар олиб бориб, «Астрономик жадваллар»ни тузишга муваффақ бўлдилар.

Ҳозирги кунда бирмунча унутилган «Зижи жадиди кўрагоний» («кўрагон» – форс тилида «хоннинг қуёви» де-

ган маънони англатади) деб ҳам аталувчи бу жадвал XVII асрда Европада жуда машхур эди. Уша давр голландиялик усталар гравюраларида Улуғбек Ураний¹нинг ўнг томонида, Птоломейдан Тичо Брахегача бўлган энг машхур фалакиётчилар орасида тасвирланган. Уша пайтларда Самарқанд фалакиётчиларининг бу монументал асари дунёдаги само жисмлари каталогларининг энг мукаммали, деб ҳисобланган.

Бу жадваллар ўта юқори малакали мутахассисларнинг узоқ ва машаққатли меҳнатлари натижасида яратилиши мумкин эди, зеро уларда само жисмлари тўлиқ цикллари-нинг кузатуви натижалари берилган; биргина Сатурннинг ўзи, масалан, Куёш атрофини ўттиз йилда бир марта тўлиқ айланиб чиқади. Бундан ташқари, жадвалларда барча астрономик тақвимлар бўйича олиб борилган мукаммал тадқиқотлар, сайёралар ҳаракати тўғрисидаги янги маълумотлар ҳамда уларни аниқлаш усуллари ҳақида тушунтиришлар берилган, бу усуллардан айримлари кузатувлар жараёнида қўлланилган эди.

Улуғбек ўттиз йилдан ортиқ шу олимлар гуруҳига раҳбарлик қилди ва тадқиқотларда бевосита иштирок этди. Астрономик рақамлар ва шартли белгилар билан тўлдирилган саҳифаларнинг сони йилдан-йилга ортар, султоннинг дўстлари ва ҳамкасбларининг сафи тобора сийраклашиб борарди.

Биринчи бўлиб Улуғбек ўзининг устози деб ҳисоблаган Қозизода Румий оламдан ўтди. Унинг кетидан буюк риёзиётчи Фиёсиддин Коший ва бошқа алломаларнинг юлдузлари сўнди. Улуғбек астрономик жадвалларни ўзининг энг ёш шогирди, машхур фалакиётчи Али Қушчи билан ниҳоясига етказди.

Шоҳрух 1447 йил 2 март куни қисқа муддатли касалликдан сўнг оламдан ўтди. Бу жудолик Улуғбекка жуда каттик таъсир қилди ва у бир неча ой салтанат юмушларига қўл урмади. Унинг бу тушкунлигидан бошқа тему-

¹ Ураний — астрономия маъбуди (тарж.).

рий шахзодалар тахтни қўлга киритиш учун фойдаландилар.

Ўз оиласи аъзоларининг илтимосларига қулоқ солган султон катта қўшинга бош бўлиб, исёнкорларга қарши курашиш учун Самарқанддан чиқиб кетди. Аммо, бўлар иш бўлган эди! Улуғбек муваффақиятсиз юришлар билан банд бир пайтда салтанат пойтахтида унга қарши фитна уюштирилди.

Бундан фойдаланган кўчманчи ўзбеклар Самарқандга хужум қилдилар. Улар ёзги саройни талон-торож, кимматбаҳо миниатюралар мажмуасини вайрон қилдилар ва Чин чиннисидан безак берилган айвонни буздилар.

Улуғбекнинг хаёти ва ўлимини юлдузлар белгилаб берди. У дунёга келган куни қурилган толеномада унинг тахтга ўтириши ва илм соҳасида катта муваффақиятларга эришиши башорат қилинган эди; башоратлар амалга ошди.

Улуғбек илми нужумга ҳам қизиқар эди; унинг жадвалларида бу фанга ҳам алоҳида боб ажратилган. Шу ўринда фаройиб бир воқеани тилга олмай бўлмайди; Султон ўз шахсий толеномасини тузиб, хайратдан ёқа ушлайди: унда у ўз ўғли томонидан ўлдирилиши башорат қилинган эди. Шу мудхиш башорат тинчлик бермаган Улуғбек тўнғич ўғли Абдулатифга ишончсизлик билан қараб, уни ўзидан узоқлаштиришга ҳаракат қилган, шу сабабли унга тегишли имтиёзлар ва мукофотларни кенжа ўғли Абдулазизга берган бўлса ажабмас. Имонсиз даъвогарлар томонидан қўллаб-қувватлаган мутаассиб уламолар табиатан қизиққон ва бағритош Абдулатифнинг алами ва ҳасадидан унумли фойдаландилар ва уни падарқушликка ундадилар.

Султоннинг тинчликсевар сиёсатидан норози турли урушқоқ гуруҳлар билан кучайтирилган қўшинга қўмондонлик қилган Абдулатиф отасининг лашкарларини Самарқанд қаршисида ер билан яксон қилди.

Мағлуб бўлган Улуғбек ўғлининг қаршисида ҳозир бўлди. Фарзанд эса, отаси Исломнинг муқаддас масканларини зиёрат этиб келиб, тавба-тазарру қилсагина авф

этилишини маълум қилди. Бу бир хийла эди, холос. Абдулатиф Улуғбекдан ўч олишни дилига тугиб юрган Аббос исмли эроний зобитига падари бузрукворини ўлдиришни топширган эди. Қотиллик бир неча кундан сўнг амалга оширилди.

Бахтиқаро султон ўзини Маккага кузатиб борадиган карвонни кутиб турган вақтда бир гуруҳ аскар унга ташланди. Мирзо Улуғбекни судраб Аббоснинг олдига олиб келдилар, Аббос эса бир зарб билан унинг бошини танасидан жудо қилди. Бу воқеа 1449 йил 27 октябрда рўй берди.

Улуғбек ўз бобосининг ёнгинасига, Гўри Амирнинг мафтункор гумбази остига дафн этилди. Унинг қабртошига битилган кўйидаги ёзувни ҳозирги кунда ҳам ўқиш мумкин: «Падаркуш Абдулатифга лаънатлар бўлсин».

Улуғбек оламдан ўтгач, Абдулатиф тайинлаган ҳоким олимлар ва шоирларни қувғин остига олди, улар шошилич равишда шаҳарни тарк этдилар.

Расадхона аста-секин харобага айланди, бироқ Самарқанд фалакиётчиларининг буюк асари «Зижи жадиди кўрагоний» Улуғбекнинг сўнгги шогирди ва дўсти Али Қушчи томонидан сақлаб қолинди: у ўз жонини хатарга қўйиб асарни Истанбулга олиб борди, Туркия султони Меҳмет II уни чоп эттирди.

Шоҳрух баъзан дипломатияни ишга солиб, баъзан куч ишлатиб, ўз отаси салтанатининг каттагина қисмини қайта тиклашга муваффақ бўлган эди.

У ўзи эллик йил ҳукмронлик қилган Хуросонга Мозандаронни (Каспий денгизининг жануби), Мовароуннаҳр ва унинг пойтахти Самарқандни, Шерозу Исфаҳон билан бирга Фефени ва Кермон (Эроннинг жануби)ни қўшиб олган эди. Бироқ Табризни Қўлга киритган Қоракўювли туркман хонлиги устига икки бор зафарли юриш қилганига қарамай, у Озарбайжон ва Ироқи арабни сақлаб қололмади.

У Мовароуннаҳрнинг шимолий шаҳарларига босқинчилик қила бошлаган Мўғулистон кўчманчилари нинг адабини бериш мақсадида ўғли Улуғбекни ҳам йўлга отлантирган эди.

Аслини олганда, Шохрух тинчликсевар инсон, ҳарбий шон-шухрат эмас, шеърят, санъат ва илм-фаннинг шайдоси эди. Қора Юсуфнинг туркманларига қарши курашда акаси Мироншоҳнинг ҳалок бўлиши, айнан шу Қора Юсуф томонидан Бағдод султони Ахмад Жалойирнинг ўлдирилиши ва шу йўл билан темурийларга душман бўлган Фарбий Эрон ва Ирокни ўз ичига олган подшоҳликни қўлга киритиши каби фожиавий воқеалар Шохрухни ўз қўшинига бош бўлиб, Ҳиротдан йўлга чиқишга мажбур қиларди.

Заруриятлар қўл келиб, у жангтоҳлардан ғолиб чиқа олишини ва қўшнилариининг ҳурмат-эътиборини қозона олишини исбот этди. Шу муносабат билан у форсча бир ғазал битган бўлиб, қўидаги мисралар, шубҳасиз, отасини ҳам бағоят шод этган бўларди:

Жангчи жангга — қон, олов ичига отилади; жаро-хатланиб, тулпорининг ёлига осилади. Ғанимдан шафқат талаб қилган эркак эркакми? Унинг бошига итнинг кунлари ёғилади!

Аммо Шохрух ораларида, ҳатто, темурийлар ҳам бўлмиш қатор хасадгўй ва урушқоқ ҳукмдорларнинг нишонига айланган Марказий Осиёга нисбатан ўз хоҳишларини имкониятларига мослаштириб ҳаракат қилди. У Фарбий Эрон ва Бағдодни босиб олишдан воз кечиб ақлли иш қилди, ўз давлати сарҳадларини дахлсиз қолишига эришди ва умрини илмга ҳамда диний машғулотларга бағишлади.

У Чин ва Ҳинд мамлакатларини фатҳ этиш ниятидан қайтиб, у ерларга санъат ва илм-фан ривожига катта ҳисса қўшган дипломатик ва маданий вакиллар йўллади.

Клавихо қатнашган йиғинда Амир Темур томонидан таҳқирланган кекса Чин элчиси ҳам унинг саройидан муносиб ўрин олди. Энди бу мухтарам зотга душманлик кўзи билан қарамай, у билан тижорат масалалари муҳокама қилинадиган бўлди.

Зиёлилар хомийси ва китоб шайдоси Шохрух Ҳиротда овозаси бутун Осиёни тутган улкан кутубхона ташкил этди. Бу билан «Китоб саройи» деб ном олган ғаройиб бир

мажмуани барпо этдиким, кўплаб хаттоғлар, рассомлар, миниатюрочилар, му-қовачилар турли соҳаларга оид асарларни кўчириб, безаб, китоб ҳолига келтириб кутубхонани бойитардилар.

Шохрухнинг яна бир хислати шундаки, у темурийлардан бўлишига қарамай, бир умр Хиротни Самарқанддан афзал кўрди.

Ўз навбатида Улуғбек ҳам Самарқандда академия ташкил қилди, зиёлиларни қўллаб-қувватлаб, бири-биридан ажойиб иморатлар бунёд эттирди.

Шундай қилиб, тарихдаги энг буюк жаҳонгирлардан бирининг насабида биринчи ва иккинчи авлоддан сўнг ажойиб шоир¹ ва фалакшунос олим дунёга келди.

Шохрух билан Улуғбекка шуҳрат келтирган энг буюк хизматлари уларнинг асрлар оша машҳур бўлиб, «Темурийлар даври уйғониш маданияти» деб ном олган маданиятга асос солганлари бўлди. Унинг таъсири ва турткиси ўлароқ Марказий Осиёда янгидан-янги маданият ўчоқлари пайдо бўлди ва ривожлана борди.

Шохрухнинг 1447 йилда, Улуғбекнинг 1449 йилда оламдан ўтишлари Амир Темур Самарқанд атрофида барпо этган сарҳадсиз салтанат таназулини тезлаштирди.

1452 йили Самарқанд тахтига ўтирган Абу Саид ота-болари салтанатини қайта тиклашга уринган сўнгги темурий бўлди. Бу шижоатли ҳукмдор иложи йўқ юмушга қўл урди. Дастлаб ҳаммаси ҳамирдан қил суғургандек силлиқ кечди, бироқ орадан ўн етти йил ўтиб, иш бутунлай барбод бўлди.

У ўз ҳукмдорлигини шимолий кўчманчи уруғларга қарши курашдан бошлади. 1457 йили у Хуросонни қайта қўлга киритди ва Хиротга кириб келди. У мўғул уруғларига қарши яна қайта жанг қилди ва Қорақўюнли хонлиги лашкарларини тор-мор қилди. Абу Саид Мовароуннахр ва Хуросонни эгаллаб турганига қарамай, Қорақўюнли ва Оққўюнли рақиб хонлиқлар олиб бораётган ашаддий биро-

¹ Султон Ҳусайн Бойқаро назарда тутилмоқда (тарж.).

даркушликдан фойдаланиб, Ғарбий Эронни эгаллаб олишга уринди. Дастлаб у зафар кучди, бироқ ўз кўшини билан қахратон киш тузовига тушди ва Оққўюнли хонлиги ҳукмдори Узун Ҳасандан енгилди: 1469 йил 17 февраль куни Абу Саид қатл этилди. Ғаними Қора Юсуфни ҳам маҳв этган Узун Ҳасан Эрон ва Ирокнинг мутлақ ҳокимига айланди.

Самарқанд теурийлари яна бир канча вақт тобора кичрайиб бораётган Мовароуннаҳрга ҳокимлик қилдилар. Улар хавф-хатар қаршисида бир-бирлари билан жипслашиш ўрнига ўзаро курашлар билан машғул бўлдилар. Уларнинг ўзаро урушлари Сирдарёнинг ўнг қирғоқларида бирон бойроқ ўлкани забт этиш ниятида юрган шайбонийлар эътиборини жалб қилди.

Марказий Осиёда Амир Темур авлодлари йўқолиб бораётган бир пайтда Тошкентнинг шарқида жойлашган кичик бир Андижон қасабасида келажакда соҳибқирон бобоси каби шон-шухратга эришадиган янги бир шахзода дунёга келди; у кейинчалик шайбонийлар томонидан Самарқанддан хайдалади ва Ҳиндистонда афсонавий бобурийлар сулоласи империясига асос солиб, тугаб бораётган сулоланинг халоскорига айланди.

ТЕМУРИЙ БОБУР САМАРҚАНДНИ БОЙ БЕРИБ, ҲИНДИСТОННИ ЭГАЛЛАГАНИ ҲАҚИДА

Француз адабиётида «Бабер», аслида «Бобур» («Йўлбарс») номи билан тарихга кирган Захириддин Муҳаммад отаси – Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳнинг чевараси бўлмиш Андижон ҳукмдори Умаршайхнинг ўрнига тахтга ўтирганида атиги ўн икки ёшга тўлган эди. Орадан икки йил ўтиб, Самарқанднинг сўнги темурий ҳокими бўлмиш амакисининг оламдан ўтиши оқибатида у ҳам тахт даъвогарлари мусобақасига қўшилди.

Бобур тожу тахт ворислиги унга тегишига қаттиқ ишонарди, чунки у отаси томонидан Амир Темур наслининг тўртинчи авлод вакили эди. Осиёда энг олий бўлган бу насаб, табиийки, ўсмирга ўз рақиблари қаршисида катта умид ва ишонч бағишларди.

Аммо бу мушкул юмушни Андижон музофотининг оз сонли лашкари билан амалга ошириб бўлмаслиги сабабли у марҳум амакисининг ўғли, каттагина қўшинга эга бўлган амакиваччаси Султонали Мирзо билан иттифок тузишга мажбур бўлди.

Бирлашган қўшинга қўмондонлик қилган Бобур Самарқандни қамал қилди ва қўлга киритди.

Афсус, энди Самарқанд «Шарқ дурдонаси» ҳам, «фаровон» ва «осуда маскан» ҳам эмас, аксинча, қисман вайронга айланган, очарчилик ҳукм сурган ва бору йўғидан айрилган шаҳар эди, холос. Аммо Бобур темурийларнинг муқаддас маскани, бобоси Амир Темурни қанчалар кадрласа, у шунчалар ардоқлайдиган бу шаҳарни қўлга киритганидан бағоят шод эди.

У ғайрат билан салтанат маҳкамалари хизматини тиклашга ва уруғлик дон тўплашга киришди.

Бобур илк бора Самарқандни айнан мана шу тинчлик ва ободончилик ишлари билан машғул бўлиб турган пайтида қўлдан бой берди.

Шаҳар химоясини амакиваччаси Султонали Мирзога топшириб сафардан қайтган Бобурга шаҳар дарвозаларини очмадилар. Қарокчилар ўраб олган бир қалъада қолган онаизорига ёрдамга отланган Бобурга амакиваччаси «бу ерлардан тезроқ қорангни ўчир», деган талаб қўйди.

Аскарларидан кўпчилиги хоин хизматига ўтиб кетганлиги сабабли ёнида энг вафодор кишиларигина қолган Бобур дала-даштда саргардон кезиб, бирор мўъжиза рўй беришини ва ўзини бу оғир аҳволдан қутқаришини кута бошлади.

Айнан мана шу даврда у ўзини Марказий Осиёдаги энг буюк туркий тилли адиб ва ўз замонасининг энг билимдон ва энг ростгўй муаррихи сифатида оламга танитган асари «Бобурнома»га қўл урди.

Кунлардан бир кун тонгда мўъжиза ҳам рўй берди, бироқ у маъшум хабар олиб келди: Самарқанд Шайбонийхоннинг қўлига ўтган, Султонали Мирзо қатл этилган эди. Кўчманчи уруғлар Мовароуннаҳрга яна ўз таъсирларини кўрсатмоқда эдилар.

Шайбонийхон Самарқандда кичик бир бўлинма қолдириб, ўзи мамлакат худудида танчлик ўрнатиш учун шаҳардан чиқиб кетганидан хабар топган Бобур қалтис бир режа ишлаб чиқди ва уни муваффақиятли амалга оширди. У атиги бир неча сафдоши билан зулмат пардаси остида шаҳар марказига кириб олди ва тонг отганда ҳайратда қолган шайбонийларга орқадан зарба берди. Ардоқли шахзодани таниган шаҳар аҳли қўлга тушган қурол билан келгинди аскарларга ташландилар. Шайбонийхон сафардан қайтганида Самарқанд Бобур қўлига ўтган эди. Хон қалъа деворлари устидан отилган тошлар ва аҳолининг шодон кийкириқлари остида ортга қайтишга мажбур бўлди.

Қиш бўйи Бобур ўз ихтиёридаги оз сонли лашкарларини машқ қилдириш билан банд бўлди. Баҳор келиши билан уларга бош бўлиб, Бухоро яқинида турган ўзбек қўшини

устига юриш қилди. Яхши қуролланган ва сон жиҳатидан устун Шайбонийхон қўшини жангда зафар қучди. Бобур ўн чоғлик фидойилар билан уларнинг сафини ёриб ўтишга муваффақ бўлди ва Самарқандга қайтди. Эртасига душман шаҳарни қуршаб олди. Шаҳарда озиқ-овқат тақчиллиги сезилгач, аҳолини қамал мушкулотларидан халос қилишни истаган Бобур Шайбонийхонга таслим бўлажagini билдирди. Шайбонийхон шаҳар дарвозаларидан тантанавор кириб келаётган бир пайтда, аҳоли Бобурни бошқа дарвозадан чиқариб юборди.

Бу билан Бобур Самарқандни иккинчи марта қўлдан чиқарган эди.

Бобур ўзининг бошини келтирган одамга катта мукофот ваъда қилган Шайбонийхон таъқибидан қочиб, бир йил тоғлик кирғизлар хузуридан бошпана топди. Мовароуннахрда унинг учун бирорта ҳам хатарсиз маскан қолмаганлиги сабабли, Бобур Хирот султони, Хусайн Бойқародан бошпана сўрашга қарор қилди. 1504 йил июнида бир неча содиқ сафдошлари ҳамроҳлигида жанубга йўл олди ва Амударёнинг нариги бетига ўтиб, Хуросонга киришни режа қилди.

Унга ҳамроҳлик қилган кичик қарвон «Бобурнома»да шундай тасвирланган: «Улуғ-кичик мени умидворлик била ирашиб юруйдурганлар икки юздин кўпрак, уч юздин озрок бўлғай эди. Аксар яёқ ва иликларида таёқ ва оёқларида чорук ва эгинларида чопон эрди. Усрат бу мартабада эдиким, бизнинг орада икки чодир эди. Менинг чодирим волидамга тикилур эди»¹.

Бу сафар Бобур Хиротга етиб боролмади – йўлда унга Шайбонийхон томонидан қувилган ўн беш мингдан зиёд киши келиб қўшилди; улар Бобурдан ўзларига бош бўлишини сўрадилар.

Бундан ташқари, унга бир хабар етказдиларким, бу унинг тақдирини бутунлай ўзгартириб юборди: узок амакиваччаларидан бири маҳаллий бир аён томонидан

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома». Тошкент, «Юлдузча», 1989. 109-бет (тарж.).

ўзи ҳукмдорлик қилиб турган Кобулдан қувиб чиқарилган эди.

Бобур шу захотиёқ янги сафдошлари билан биргаликда Кобулни халос этиш режасини тузди. У йўлини ўзгартирди ва кичик қўшин билан қалин қорға, очликка, бош айлантирадиган баландликка қарамай, қор босган сўкмоқлар бўйлаб Ҳиндикушдан ошиб ўтди. Шу алфозда у кутилмаганда Кобул қаршисида пайдо бўлди: золим кочиби қутулди; бутун вилоят ҳеч бир қаршиликсиз қўлга киритилди.

Шу тариқа у Ҳиндистонга олиб борувчи, Искандар, Антиокус, Менандр, хунлар, Маҳмуд Ғазнавий, Муҳаммад Ғурий ва Амир Темур каби фотиҳлар ўтган, ғоят катта стратегик аҳамиятга эга ҳудудни қўлга киритди.

Бироқ шунга қарамай Бобурнинг фикри-ёди шимолга қаратилган эди. Чунки музаффарона юришларини давом эттираётган Шайбонийхон Хивани қўлга киритган, Балхни камал қилиб, Ҳиротга хавф солмоқда эди.

Бобур Хуросондаги амакиваччаларига ёрдам бериш ниятида сараланган суворийлардан иборат бир қўшин тузди ва Ҳирот томон йўл солди. Бироқ у ярим йўлдан Кобулга қайтишга мажбур бўлди: шаҳарда исён кўтарилган эди.

Яна қайтиб йўлга чиқишга ҳожат қолмагани; унга машъум хабар келтирдилар: Шайбонийхон Ҳиротни қўлга киритиб, ҳукмдор темурийлар оиласининг барча аъзоларини қатл эттирган эди.

Шу алфозда Бобур якка меросхўр ва ягона темурий ҳукмдор бўлиб қолди. У Кобулда ўзини подшоҳ деб эълон қилди ва Амир Темурнинг вориси эканлигини, шу олий лавозимда унга тегишли бўлган бурчни ўташини ва ҳуқуқлардан фойдаланишини маълум қилди.

Орадан бир неча йил ўтиб, 1510 йилда, Моваруннаҳрдаги вазият бутунлай ўзгарди. Сафавийлар сулоласининг бошлиғи, яқинда Эрон тахтига ўтирган Шох Исмоил шайбонийларни тор-мор этиб, Шайбонийхонни қатл эттирди.

Сафавийлар шиа мазхаби акидаларининг оташин тарғиботчилари эдилар. Улар Мовароуннахр аҳолисининг аксарияти риоя қиладиган суннийлик акидаларини инкор этардилар. Шох Исмоил қўлга киритган зафарлардан сўнг шиаликни қабул қилмаганлар шафқатсиз жазоланарди. Бироқ, Шох Исмоилнинг усмонли туркларга қарши жангга хозирланаётганидан хабар топган Бобур, унга лашкарларини яна қайта бирлаштиришга эришган Шайбонийхоннинг ўғли ва жиянига қарши курашда ўзи билан иттифок тузишни таклиф қилди; таклифга биноан Шох Исмоил Бобурга Самарқандни қўлга киритиш учун лозим бўлган қурол-аслаҳа ва аскар бериши лозим эди.

Ўзи усмонли туркларга қарши жанг бошласа шайбонийларни тўхтатиб туриш имконияти пайдо бўлганини кўрган Шох Исмоил Бобурнинг таклифини қабул қилди. Бироқ Бобур ўзини унинг вассали деб тан олишини ва биргаликда забт этилажак ўлка халқларини шиа мазхабига киритишда кўмаклашишини талаб қилди. Бобур сунний мусулмон бўлишига карамай, бу шартни қабул қилишга мажбур бўлди. Ўзи кўп ўтмай амин бўлганидек, Самарқандга яна бир бор қайтиш Бобурга қимматга тушадиган бўлди.

Шох Исмоил кечиктирмай Бобурга яхши қуролланган тезкор қўшин юборди. Бобур бу қўшинга бош бўлиб, шайбонийларга қарши жангга кирди: ганим қирғиндан қочиб, шимол даштларига кириб беркинди. Музаффар қўшин Зарафшон воҳаси орқали 1511 йил октябрида Самарқандга кириб келди.

Шаҳар аҳли Бобурни тантанали кутиб олди; бу билан у теурийлар пойтахтини учинчи бор қўлга киритди.

Бироқ, кўп ўтмай Самарқанд аҳолисининг шодлиги ўрнини таассуф эгаллади, чунки Бобур қўшини таркибидаги сафавий бўлинмалари аҳолига нисбатан ўзларини бешафқат хўжайинлар сифатида тутдилар ва омма хузурда сунний халифаларни лаънатларга кўмдилар.

Бу ҳам етмагандек, улар Шох Исмоил кўрсатмаларига амал қилиб, Бобурдан Шох Исмоилни хутбага қўшиб

ўқитишни ва унинг номи билан танга зарб этишни талаб қила бошладилар.

Шахарда Бобурнинг обрўсига путур етди. Вазият шу даражага бориб етдики, Шоҳ Исмоил йўллаган аскарлар кишни ўтказиш учун Эронга қайтганларидан фойдаланган шайбонийлар шаҳарга тўсатдан хужум қилганида, сунний эътиқоддаги аксарият аҳоли уларга қарши курашда ўз ҳукмдорига ёрдам беришдан бош тортди.

Бобур ёнида қолган оз сонли садоқатли лашкари билан шайбонийларга қарши жангда мағлубиятга учраб Самарқандни тарк этди.

Бу билан у Самарқандни учинчи яъни сўнгги бор қўлдан бой берди ва бу шаҳарга қайтиб келмади.

Шафқатсиз тўқнашув Бухоро шаҳри яқинида бўлиб ўтди. Кам сонли кўшинга эга бўлган Бобур мағлуб бўлди. У Ҳисор шаҳри қалъасига кириб беркинди ва қамалга тайёргарлик кўра бошлади. Шоҳ Исмоил юборган янги мадад кучлари хужумга ўтиш имконини берди, бироқ янги келганлар мамлакат аҳолисига нисбатан вахшийлик бобида илгаригилардан ҳам ўтиб тушдилар.

Эркаклар, аёллар ва, хатто, ёш болаларнинг беайб қирғин қилинаётганидан ёқа ушлаган Бобур Шоҳ Исмоил билан иттифоқидан воз кечишини маълум қилди. Бироқ у буни амалга оширишга улгурмади, зеро рўй берган воқеалар бунга йўл қўймади.

Бухородан қувилган шайбонийлар жарлик, дарахтлар ва буталар билан ўралган кичик бир Тож Довон номли кишлокқа беркиниб, пистирма қўйдилар. Уларнинг камонларидан отилган ўқлар биринчи бўлиб хужум бошлаган эронийлар сафларини тўзитиб юборди. Бобур ва унинг суворийлари яна Ҳисордан бошпана топдилар. Лашкарлари таркибида хизмат қилаётган мўғул ёлланма аскарлари вазиятдан фойдаланиб, унинг шахсий буюмларини ўғирладилар ва уйқуга кетганида ўлдиришга ҳам ҳаракат қилдилар.

Уларнинг қўлидан қочиб қутилган Бобур ёлғиз ўзи тунги кийимида Қундузга, ўз тарафдорлари ҳузурига йўл олди.

Мўғул қароқчилари бутун ўлкани талон-торож қилдилар, бироқ қиш келганида на ўзларига ва на отларига емак тополмай қолдилар ҳамда янги куч йиғиб қайтиб келган шайбонийлар томонидан қирғин қилиндилар. Шу дамдан бошлаб, шайбонийлар бутун Мовароуннахр ҳокимига айландилар.

Ҳокими қариндоши ва вассали бўлган Кундузда янги бирор мўъжизани кутиб Бобур икки йил қолиб кетди.

Афсуски, на бирор мўъжиза рўй берди ва на Шох Исмоилдан мадад келди. 1514 йил Шох Исмоил усмонлилардан қаттиқ мағлубиятга учраганини эшитгач, барча умидлари пучга чиқди. Тушкунликка тушган Бобур ўзига содиқ бир неча киши билан тўрт йиллик айриликдан сўнг Қобулга қайтиб келди.

У кичик ўлка юмушлари билан жиддий шуғуллана бошлади, вилоятда тинчлик ва тартиб-интизом ўрнатди, санъаткор ва шоирларни ўз ҳимоясига олди деҳқонларга далда бериб, хунармандларни қўллаб-қувватлади.

Бобур художўй инсон, очиккўнгил, ширинсухан ва мард улфат сифатида ўз мулозимлари ва аскарлари орасида қатта обрў-эътибор орттирди. Ўз хотираларини давом эттириш билан бирга у «хатти Бобурий» деб номланган янги алифбо кашф этди ҳамда румликлар – онадўлиликлардан ўрнак олиб, ўз лашкарларини янги замонавий аслаха билан қуроллантирди.

Бобур узоқ йиллар давомида Мовароуннахрда янги ўзгаришлар бўлишини кутиб яшади. Бу яхши ният уни яна Самарқанд тахтига ўтқизишига ишонарди. Умидлари пучга чиқди: шайбонийлар хони бу ўлкада мустаҳкам ўрнашиб олган, унинг кўплаб уруғлари эса Амударё соҳилларини кўз қорачиғидек кўриклашар эди.

Шу боис Бобур Самарқандни бир лаҳза унутишга қарор қилди ва буюк бобоси Амир Темур ўтган йўллар бўйлаб афсонавий Ҳинд салтанатини забт этиш ниятида йўлга чиқди.

Қирқ икки ёшга тўлган Бобур 1525 йил 17 ноябрда қўшинларини Хайбар довоидан олиб ўтди. Ҳинд дарёсини

кечиб ўтиш пайтида Бобурнинг миясига лашкарининг аниқ сонини аниқлаш фикри келди ва бу ишни мирзаларига топширди: хаммаси бўлиб ўн икки минг кишини рўйхатга олдилар. Шу тарика биз ҳам тарихда ном таратган салтанатлардан бирини тезда ағдариб ташлаган кўшиннинг аниқ сонини билиш имкониятга эга бўлдик; табиийки, бу соннинг бир неча марта камлигидан биз ҳам хайратга тушдик, зеро Бобурдан илгари ўтган шоҳлар ўз лашкарлари сонини бир мунча кўпайтириб кўрсатишни одат қилишган. Бирок Бобур айнан мана шу ўн икки минг аскар билан Ҳиндистонни забт этади ва у ерда ўз сулоласига асос солади.

Кўшиннинг олға юриши осон кечмади: иссиқ ва нам ҳаво аскарларни кийнаб, қурол-аслаҳаларни синовдан ўтказарди. «Ул вилоятларнинг ёйларига пашкол ўлса, худ ўтиб бўлмайду, тез бузуладу, не ёлғуз ёй, жиба ва китоб, рахт ва матоъга – бориға таъсир қиладу», – деб ёзади бу ҳақда Бобур ўз хотираларида¹.

Шимолий Ҳиндистон ҳукмдори, Дехли султони Бобурнинг яқинлашиб келаётганидан ташвишга тушди. У юз минг киши ва юз филдан иборат кўшинига бош бўлиб, босқинчиларга қарши чиқди. Жанг 1526 йил 21 апрель тонгида Дехли қаршисидаги Панипат текислигида рўй берди.

Марказий Осиё суворийлари ҳиндлар ва уларнинг артиллериясидан устун келдилар. Бобурнинг замонавий аслаҳалари филларни тумтарақай қилди. Кечга бориб Бобурнинг муҳорабада зафар қучиши аён бўлиб қолди. Орадан уч кун ўтиб эса, у шаҳарга музаффарона кириб борди ва жоме масжидида ўз номига хутба ўқиттирди. Шундан сўнг у Аграни қўлга киритди, мана шу муносабат билан ўғли Ҳумоюн унга машхур Кўхинур олмосини совға қилди. «Бир ашҳар олмос эдиким, – деб ёзади Бобур ўз хотираларида, – бир муқаййим мунинг қийматини тамоми оламнинг икки ярим кунлуқ харжи дебтур»². Бирок шунга

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома». Т., «Юлдузча», 1989, 267-бет (тарж.).

² З. М. Бобур. Ўша асар, 246-бет (тарж.)

қарамай у олмосни ўғлига қайтариб берди. У катта хазинага тенг ўлжани ўзининг барча сафдошларига бўлиб берди; Кобулга бир неча карвонда жўнатилган олтин, қимматбаҳо тошлар ва матолар аҳолига улашилди. Бобур эса ўзига игна ҳам олмади, чунки у ҳукмдор фақат куч ишлатиб зафар қозонмай, ўз саховати билан фуқаролари ҳурматини ҳам қозониши керак, деб ҳисобларди.

Бобур Шимолий Ҳиндистон тахтига ўтиргач, ватанни соғиниб зерика бошлаган аскарларини чалғитиш учун ишга киришди. Уларнинг ёрдамида ҳукмдор улкан бунёдкорлик ишларини амалга оширди: чуқур қудуқлар қазилди, суғориш иншоотлари қуриб битказилди, ариқларга чархпалаклар ўрнатилди ва натижада Агранинг бефайз манзараси бутунлай ўзгариб, бир неча йил ичида кўм-кўк ўлкага айлантирилди. Бобурнинг барча одамлари – оддий аскардан тортиб зобитгача – меъморларга, тоштарош ва боғбонларга айландилар. Шимолдаги даштларини унута олмаганларга Мовароуннахрга қайтиб кетишларига ижозат берилди.

Бобур ўз салтанати ҳудудларини тобора олис вилоятлар томон кенгайтириб борар экан, тартиб-интизом сақланишига катта эътибор берар, барчага, айниқса, мусулмон бўлмаганларга одилона муносабатда бўлишга ҳаракат қилар эди. У ўз сеvimли қурол тури бўлмиш артиллерияни такомиллаштиришга ҳам алоҳида аҳамият берди; айнан мана шу артиллерия туфайли у ўзига қарши чиққан рожалар иттифоқи кучларини ер билан яксон қилди.

Бироқ Бобур мағлубият аламини тортаётганларга доимо олижаноблик кўрсатди. Шу туфайли унинг обрў-эътибори тобора орта борди.

Ҳиндлар назарида Бобур «Буюк мўғул» эди. Бу «шимолдан, мўғуллар юртидан келган буюк ҳукмдор деганлари эди. У энди улкан – Париж билан Москва оралиғидаги ҳудудга тенг салтанатга, беҳисоб бойликларга, турли-туман қарам ўлкаларга, эътиборли иттифоқдошлар ва кўплаб дўстларга эга эди; бироқ касаллик ва айниқса, Самарқандни шайбонийлардан тортиб ололмагани ва Амир Темур қолдирган

меросни қайта тиклаш учун қилган саъй-ҳаракати зое кетгани туфайли соғлиғига путур етганди.

Бобур Аграда 1530 йил 26 декабрда оламдан ўтди. Ўз ўрнига тўнғич ўғли Ҳумоюнни қолдириб кетди. У энди қирк саккизга кирган бўлиб, Ҳиндистонда атиги беш йил ҳукмронлик қилган эди. Бироқ, тарихда ҳеч ким у каби қиска муддат ичида бу қадар улкан ишларни бажарган эмас. Бундан ташқари, у ўзидан ўлмас хотира қилиб «Бобурнома»дек бебаҳо адабий ёдгорлик қолдирди.

Унинг ота-боболари юрти Мовароуннаҳрга муҳаббати шу қадар кучли эдики, у ўзини Ҳиндистоннинг мутлақ ҳукмдори сифатида Дехлида эмас, балки оддий бир темурий шахзода сифатида Марказий Осиё тупроғида дафн этишларини васият қилди. Иродасига биноан, уни Самарқанддан кейин яхши кўрган шахри Кобулдаги бир боғга дафн этдилар; унинг қабри яқинидаги мрамар ҳовуз чеккасида ўрнатилган тошга ўзи ёшлигида битган ғазалдан бир байт ўйиб ёзиб қўйилди.

Бобур бобоси Амир Темур каби буюк салтанат бунёд этди. Бундан ташқари, Бобур туфайли Ҳиндистонда уч юз йил ҳукмронлик қилган сулола томирларида Улуғ амир кони гупуриб турди. Буюк бобурийлардан кўпчилиги ажойиб ҳукмдорлар бўлиб тарихга кирдилар.

Бобурнинг набираси Буюк Акбар салтанат сарҳадларини анча кенгайтиришга муваффақ бўлди ва, хатто, ҳиндлар, мусулмонлар ва насронийларни бир эътиқодга бирлаштиришга ҳам уриниб кўрди. Бобурнинг эвараси бўлмиш Шох Жаҳон ер юзидаги барча мамлакатлар ва замонлар одамларига энг ажойиб тухфа – севикли рафикаси хотирасига оппоқ мрамардан бунёд этилган ҳашаматли мақбара – Тож Маҳални ҳадя этди.

Буюк бобурийлар, яъни темурийлар, санъат ва адабиётни севар, ўзлари ҳам яхшигина ижод қилишар эди. Миниатюрачилар, шоирлар, файласуфлар, ҳунармандлар ва меъморлар учун уларнинг эшиклари доимо очик эди; ёрқин услубда бунёд этилган кўплаб ҳашаматли саройлар

ва масжидлар Мовароуннахр санъатининг Хиндистондаги ёдгорликларига айланди.

1707 йилда оламдан ўтган Аврангзебдан бошлаб салтанат инқирозга юз тутди. Франция Бобур сулоласини кутқариб қолиши мумкин эди, зеро Дюплекс¹ унинг Буюк бобурийлар билан иттифок тузиш сиёсатини қўллаб-қувватлаган эди, бироқ инглизлар зафар кучиб, французларни Хиндистондан қувиб чиқариши сулола таназулини тезлаштирди. Аврангзебдан кейинги подшоҳлар машхур «Хиндистон компанияси»дан нафақа олиб турган қўғирчок ҳукмдорларга айланиб қолди, холос.

1858 йилги Сипохийлар исёни ва унинг инглизлар томонидан шафқатсиз бостирилиши сулоланинг тахтдан кетишига олиб келди. Буюк бобурийларнинг сўнгги вакили, иқтидорли шоир ва овир-вазмин табиатли кексайиб қолган подшоҳ – Баҳодиршоҳ Зафар Бирмага сургун қилинди ва 1862 йил ноябрда дунёдан кўз юмди.

Қиролича Виктория Буюк бобурийларни тахтга бўлган ҳуқуқдан маҳрум қилди ва 1877 йил ўзи ҳамда ворислари учун Хиндистон Маликаси деган янги унвсн олди.

Бу билан Англия нафақат бобурийлар салтанатига, балки беш аср олдин енгилган мўғуллар вакиллари қаршисида Мовароуннахр ҳукмдори деб эълон қилинган бекиёс фотих Амир Темур асос солган темурийлар сулоласига чек қўйди. Зеро шоир шундай деб ёзган эди:

Дах дарвеш дар гилиме бихусбанд,
Ду подшоҳ дар иқлиме нагунжанд².

¹ Жозеф Франсуа Дюплекс (1696–1763) – француз давлат арбоби, «Хиндистон компанияси»нинг бош директори (1741), Франция билан Хиндистон ўртасидаги савдо-сотик ишларини ривожлантиришга катта хисса қўшган, Хиндистонда Франция манфаатларини ҳимоя қилиб, Англия таъсирининг кучайиб боришига қаршилик кўрсатган (тарж.).

² Ўн дарвеш бир гиламда ётади. Икки подшоҳ бир иқлимга сизмайди. («Бобурнома», 110-бет).

ИЛОВА

АМИР ТЕМУР ВА ЕВРОПАЛИКЛАР ЎРТАСИДАГИ МУНОСАБАТЛАР

Амир Темур ва Европа қироллари ўртасидаги муносабатлар кўп жиҳатлари билан кишини ҳайратга солади. Аслини олганда уларни кўп нарса ажратиб турарди: эътиқодлари, тиллари, бир-бирига душман халқлари, ораларидаги масофа ва айниқса, манфаатларининг турли-туманлиги.

Бироқ ўз салтанатини кунботар томон кенгайтирган Улуғ амир аста-секин европаликларнинг ғанимлари ўлкаларига кириб борган эди. Европага Амир Темур ҳақидаги илк маълумотларни ваҳимага тушган сайёҳлар олиб келишди: европаликларнинг ҳам душманлари бўлмиш ўз ғанимларини майдалаб-янчиб, енгилмас кўшин бошида Фарб томон тобора яқинлашиб келаётган олис самарқандлик қаттиққўл ва довурак фотиҳ – у ҳақидаги илк маълумотлар мана шулардан иборат эди.

Шу афсонавий шахс усмонли туркларнинг ҳамда Сурия ва Миср мамлукларининг эшикларига етиб келгандагина Европа қироллари унинг ҳақиқатдан ҳам мавжудлигига ишонч ҳосил қилишди. Европаликлар ўзларининг азалий ғанимлари: турклар ва мамлуклар билан Осиё марказидан чиққан шу баҳодир ўртасида муҳораба чиқишини бетоқат кута бошладилар. Европаликлар учун энг асосий хавф – бу Никопол яқинида насронийларнинг ўзларига қарши қаратилган Салиб юришини тор-мор этган, Константинополни қамал қилган ва Можористон, Булғория ҳамда Юнонистонни вайрон қилган усмонли турклари эди.

Европаликлар Амир Темур ва Йилдирим Боязид ўртасида – икковлари ҳам бир ирқ ва бир эътиқод вакиллари бўлсада, ўзаро зиддият борлигидан хабар топдилар. Бўлғуси жангда ҳеч шубҳасиз улардан бири қоларди, холос.

Мамлукларни махв этган Улуғ амир Туркия томон юриш бошлаганида, Европа кироллари бутун умидларини Амир Темурнинг Боязид устидан қозонадиган ғалабасига тикдилар. Улар Амир Темурга чопарлар йўлладилар, Византия туркларга тўлайдиган ўлпонларини унга таклиф қилдилар ва агар у туркларга қарши жанг очадиган бўлса, насронийларнинг кемалари унга ёрдам беришини маълум қилдилар.

Амир Темур европалик ва византиялик элчиларни иззат-икром билан қабул қилди, уларнинг кироллари ва императорига бўлган ўзининг самимий муносабатини билдириб, мактубларига жавоб битди. Бу билан у насронийларни мусулмонлардан афзал кўрмади, аксинча, барча буюк саркардалар каби зукко инсон сифатида ҳал қилувчи жанг тараддуди пайтида барча омилларни ҳисобга олди.

Туркларни мағлуб қилган кунининг эртасига ҳам у ўз фикридан қайтмади. Самарқанднинг Улуғ амири ва унинг европалик ёлғон иттифоқдошлари (аслида, улар Амир Темурга берган ваъдаларининг устидан чиқишмади) ўртасида ҳайратланарли дипломатик алоқалар бошланиб кетди.

Томонлар илтифот билан мактублар алмашдилар. Амир Темур Испанияга элчи йўллаб, Боязид ҳарамидан озод қилинган уч насроний гўзални унга қўшиб юборди (бу Улуғ амирнинг Кастилия киролига тухфаси эди).

Франция кироли Карл VI Амир Темур тавсия қилган машриқлик епископни қабул қилди ва ниҳоят, Ҳенри III Самарқандга элчи қилиб, бахтимизга, ёзувчилик маҳорати бўлган Клавихони жўнатди.

Бу фавқулодда дипломатик муносабатнинг давомли бўлмади, зеро орадан кўп ўтмай Амир Темур Чин йўлида оламдан ўтди. Бу муносабатларнинг ишончли далиллари ва ўша замоннинг улар туртки берган қатор афсоналари бизгача етиб келган.

Амир Темур ва Кастилия қироли ўртасидаги муносабатлар

Мажруҳлиги туфайли «Хаста» деб лақаб олган ва бевақт оламдан ўтган Кастилиянинг тиришқок ва хаёлпараст қироли Ҳенри III (1390–1406) ташаббуси билан насроний Испания Амир Темур билан бошқа Европа давлатларига қараганда яхшигина дипломатик муносабатлар ўрнатди.

Қадимий испан солномаларида ёзилишича Ҳенри III руҳоний Жан (Йоан, Осиёнинг қайсидир бир ўлкасида кўним тошган афсонавий ҳукмдор)га, Бобил (Қоҳира) султониغا, Улуғ турк султони Боязидга, ҳукмдор Амир Темурга ҳамда Фес ва Тунис подшоҳларига элчилар жўнатиб, уларга шу мамлакатлар, уларнинг аҳолиси, урф-одатлари ҳақида маълумотлар тўплаш ва бу ҳукмдорлар билан уларнинг ирқлари ва эътиқодларидан қатъи назар Кастилия қироли номидан дўстона муносабатлар ўрнатишни топширади.

Барча насроний ҳукмдорлар каби Ҳенри III Никополнинг мағлубиятини алам билан қаршилади ва туркларнинг Европа томон зафарона юришини тўхтатиш лозимлигини англаб етди; бунинг фақат икки йўли бор эди: биринчиси, дипломатик йўл бўлиб, иккинчиси, бевосита тўқнашув эди; Боязид қўшинлари сон жиҳатидан кўп бўлганлиги учун насронийлар Амир Темур билан иттифок тузибгина унга қарши чиқишлари мумкин эди.

У илк маротаба Кичик Осиёга ўз пажларидан бири галициялик қудратли сеньорлардан бирининг ўғли Гомес де Сотомайор ва аревало (Сеговия вилояти)лик йигит Ҳернан Санчес де Паласуэлослардан иборат элчилар йўллади.

Боязид ва Амир Темур билан алоҳида-алоҳида учрашиб, уларнинг насроний мамлакатларга бўлган муносабатларини билиш вазифаси топширилган бу икки элчи 1402 йилнинг баҳорида Туркияга етиб келишди. Жуғрофий жиҳатдан Европага яқин турган Боязид уларни қабул қилди. Элчилар Амир Темур Кичик Осиёга қадам қўйганлиги тўғрисида

хабар олган Боязид ўз лашкарларини Ансир (Анқара) қаршисига жамлаётган пайтда унга учрашдилар.

Тарихдан яхши маълумки, Боязид рақибини доғда қолдириш ниятида ўз лашкарларини Анқара дарвозалари олдида эгаллаб турган қулай манзилларидан қўзғатиб катта хатога йўл қўйди. Аксинча, рақибни уни доғда қолдирди ва айланма йўллар билан ҳамда суворийларининг ғайритабиий ҳаракати туфайли турклар ташлаб кетган маррани эгаллаб олди. Боязид жангга кетишдан олдин ўз юкларининг бир қисмини, ҳарамини ва кастилиялик икки элчини Анқара қалъасининг уч қават деворлари ортида қолдирди ва улар билан зафар кучганидан сўнг учрашишни ният қилди.

Бир ҳафта давомида Гомес ва Хернан Анқара деворлари устида туриб, усмонлиларнинг шошилиш равишида шаҳардан чиқиб кетишини, Улуғ амирнинг тезкор суворийларининг бу ерларга етиб келишларини, сўнг икки буюк саркарданинг жанг майдонида тўқнашишини, бу муҳорабада турк лашкарларининг ер билан яқсон этилиши, шаҳарнинг таслим бўлишини ва ниҳоят, Амир Темурнинг саралаган бўлинмаларга шахсан ўзи бошчилик қилиб, қалъага кириб келишини кузатдилар.

Қўлга киритилган зафардан боши осмонга етган соҳибқирон шаҳар аҳолисини жазолаш ниятидан қайтди ва фақатгина ўлпон билан кифояланди. Тўс-тўполондан омон қолган қирол Хенрининг элчилари қувлик қилишди ва музаффарга пешвоз чиқишиб, уларни қирол Амир Темурнинг Боязид устидан қозонажак муқаррар ғалабасига иштирок этишлари ҳамда унга насроний қиролларнинг қутловларини етказишлари учун атайлаб юборилганликларини маълум қилишди.

Амир Темур уларни эътибор билан тинглади ва шундан кейинги кунларда уларни бир неча маротаба қабул қилди. Қадимий испан солномаларида элчиларнинг соҳибқирон хузурида бўлган даври ҳақида хикоялар битилган. Бу ёзувларда Амир Темур Кастилия элчиларига бағоят катта илтифот кўрсатган, уларнинг ҳар бир истагини рўёбга

чиқаришга ҳаракат қилган мард ҳукмдор сифатида тасвирланади.

Фурсатдан фойдаланиб Гомес ва Ҳернан шахсан Амир Темур уларга шамшир совға қилишини илтимос қилишади. Уларнинг бу нияти бажо келтирилади. Гомес турк жангчиларининг бирортаси билан яккама-якка жанг қилишга рухсат сўрайди ва бунга ижозат олади: жангда у ғолиб чиқиб, Амир Темурнинг таҳсинига сазовор бўлади. Амир Темур «ўғли» Ҳернан ушбу учрашувдан хотира сифатида ўз исми-шарифига унинг ҳам исмини қўшиб олишини таклиф қилади; шундай ҳам бўлади, зеро юқорида тилга олинган солномада таъкидланишича, кейинчалик Ҳернаннинг Аревало яқинидаги Рапариегос черкови ховлисига қўйилган қабр тошига қуйидаги сўзлар битилади: «Бу ерда қирол Ҳенри III саройининг аъёни ва унинг Амир Темур хузуридаги элчиси марҳаматли рицар Ҳернан Санчес до Паласуэлос Тамерлан дафн этилган». Ҳикоя қилишларича, Улуғ амир Ҳернанга турклардан олинган авлиё Микоилнинг ажойиб бир ҳайкалчасини ҳам тортиқ қилган; турклар уни византияликлардан тортиб олишган эди. Ҳернан ватанига қайтгач, уни Аревало яқинидаги Паласуэлос де ла Вега черковига ҳадя қилган; узоқ вақтлар мобайнида маҳаллий дехқонлар ўз қишлоқларига келган ажнабийларга бу ҳайкалчани «Тамерлан денгиз ортидаги ўлкалардан» олиб келган дейишган.

Солномада таъкидланишича, Гомес Боязиднинг Амир Темур қўлига тушган ҳарамидаги канизаклар орасида уч хуриликко насроний кизни кўриб қолади ва Амир Темурдан уларни озод қилиб, Кастилия қиролига тухфа сифатида жўнатишини сўрайди. Бир қарашда афсонавий туюлган бу воқеа тарихий далиллар билан тасдиқланиши ҳайратланарлидир.

Ҳенри III нинг дипломатик ташаббусидан илҳомланган Улуғ амир ҳам унга ўз элчисини йўллашга қарор қилади. У бу иш учун ўз мулозимларидан бири бўлмиш Муҳаммад Алкажини (Муҳаммад ал-Кеший: кешлик Муҳаммад –

тарж.) танлайди; бу вазифага у шубҳасиз ўша пайтларда испанлар ҳам сўзлашадиган араб тилини яхши билганлиги учун танланган бўлса керак. Элчи ўзи билан хукмдорнинг мактуби, бир неча қутиларда зебу зийнат ва Кастилия қиролига аталган уч насроний асирани олиб йўлга тушди. Ватанларига қайтаётган Гомес ва Хернан элчиларга ҳамроҳлик қилиш ҳамда ўз ватандошларини «Амир Темур элчилари» билан таништиришни зиммаларига олдилар.

Мазкур гуруҳ Пера шахрида генуяликларнинг кемасига чиқиб олди ва 1403 йил январь ойида Кадикс шахрига етиб келди. Константинополда қўшилиб олган бир неча турклар ҳисобига кенгайган бу шарқона дабдабали кортежнинг пайдо бўлиши Испаниянинг у ўтган шаҳар ва қишлоқларида шунчалар катта ҳаяжон ва қизиқиш уйғотдики, ўша даврда ёзилган солиномалар ва кўшиқларда унинг ёрқин изи сақланиб қолган. Уч қаҳрамон қиз ҳамманинг диққат марказида бўлган, улар ўз бошларидан кечирган азоб-укубатлар туфайли йигитларнинг қалбларида ҳамдардлик, хусни-латофатлари туфайли эса ишқ алангасини уйғотдилар.

Севилья шахрининг қадимий архивларида ҳам Амир Темур элчилари ҳақида ёзувлар сақланиб қолган, зеро қирол шаҳар ҳокимиятига сафар иштирокчиларининг ётиб туриши ва озик-овқатидан хабар олиб туришни топширган бўлиб, ҳокимият мирзаси меҳмонларнинг исми-шарифлари ва улар учун таом тайёрлашга кетган махсулотлар номи ҳамда миқдорини алоҳида дафтарга қайд этиб борган. Рўйхат бошида гуруҳ раҳбари Пайо Гомес туради, ундан кейин «татарлар қиролининг» элчиси – «турклар қироли»дан тортиб олинган ва қирол Хенрига тухфа қилинган Анжелина де Гресга ҳамроҳлик қилиш топширилган Муҳаммад қайд этилади. Улардан кейин яна уч аёл, беш татар ва турк ҳамда уч шарқ насронийлари рўйхатга туширилган. Рўйхатда Хернан Санчес номининг йўқлигини унинг элчилар яқинлашиб келаётганлиги ҳақида қиролни хабардор қилиш учун ошиққанлиги билан изоҳлаш мумкин. Уч аёлга келсак, улардан иккитаси:

Мария ва Каталина Анжелина билан бирга туткунликда юрган аёллар бўлиши мумкин.

Айнан мана шу Севильяда Анжелина кастелиан тилида битилган ўрта асрлар рицарлик севгиси мадҳ этиладиган кўшиқларнинг энг гўзал қаҳрамонига айланди (Хуан Алфонсо де Баянанинг шеър ва кўшиқлар тўплами). Кастилия адмирали Мисер Франциско Империял исмли асли генуялик шоиртабиат бир киши Куадалкуивир кирфокларида сайр қилиб юрган Амир Темур озод қилган аёлни кўриб қолади ва унинг ҳусни-латофатини мадҳ этиб икки шеър битади, уларга шу жанр ишқибозлари юқори баҳо беришади.

Гўзал, нозик, лобар,
сарвиқомат дилбар,
олижаноб ва камтар,
ўзгаларга меҳрибон,
Қиролга ҳадя бўлиб,
латофатга тўлиб,
бу оқсуяк аёл
олис Шарқдан келарди.

Бироқ шу сатрлардан сўнг адмирал-шоир берган саволларга ҳеч қачон қониқарли жавоб топилмайди:

Сеньора, айтинг менга, қай тилда сўзлашасиз?
Миллатингиз нима, сиз кимсиз?

Ўн кунлик меҳмондорчиликдан сўнг шаҳар муниципалитети томонидан озиқ-овқат ва от-улов (ўн бир от ва тўрт хачир) билан таъминланган элчилар Севильяни тарк этди ва салтанатини кезиб юрган қирол Ҳенри III ни қидириб йўлга тушди. Йўл устида гуруҳ Линарес шаҳрининг ҳокими Пайо Гомеснинг амакиваччаси Луис Мендес де Сотомайорнинг таклифига биноан шу шаҳар яқинида жойлашган Йодар деган кичик бир шаҳарчада тўхтади.

Қадимий хикоялардан бирида айтилишича, Пайо Гомес шу ажойиб шаҳарчанинг фаввораси яқинига чодир тикибди, Анжелинанинг дугонаси Мария эса унинг ёнига

келибди. Андалусияда айни баҳор пайти экан... Ёшлар бир-бирларини жуда қаттиқ севиб қолипти. Кўхна севги кўшиқларидан бирида мана шу воқеага ишора қилинади:

Йодар фаввораси олдида
Шахло кўзли бир қизни кўрдим.
Ихтиёрим кўлимдан бердим,
Энди шу кўзларсиз ўламан, ўлдим...

Йодардан сўнг қарвон шимолга қараб йўл солди ва қиролга ўзининг Сеговиядаги мулки – ажойиб Алкасарда хордиқ чиқараётган пайтида етиб олди. Қирол Амир Темурнинг элчиси ва унинг хамроҳларини расмий қабул қилди. Муҳаммад ал-Кеший унга Улуғ амирнинг мактубини топширди; мактубда соҳибқирон Кастилия қиролига хурмати баландлигини билдириб, ўзининг Боязид устидан тўла ғалаба қозонганини маълум қилганди; у ўз мактубини қўйидаги умидбахш сўзлар билан тугатган эди: «Биз насроний қироллар ўз шаҳарлари ва амлоқларида ўзлари ҳукмронлик қилсинлар, деган қарорга келдик, элчиларингиз ҳам буни тасдиқлашлари мумкин». Шундан сўнг «татар подшоҳи»нинг элчиси ўз хўжаси номидан унга қутилардаги бебаҳо совғаларни топширди.

Совғаларни катта кизиқиш билан қабул қилдилар, аммо Хенри III га, айниқса тутқунликда яшаган аёлларнинг бошларидан кечирган саргузаштлари қаттиқ таъсир қилди. Кейинчалик у бу аёлларга муносиб куёвлар ахтарди ҳамда уларга яхшигина сеп берди.

Солномачилар «ўз замонасининг дунёдаги энг гўзал аёлларидан бири» деб ҳисоблаган Дона Анжелина биринчи бўлиб ўзига куёв топди: бу киши қиролнинг Бош сакбони ва Сеговиянинг бўлажак ҳокими Диего де Контрерац эди. У эридан икки ўғил кўрди, уларнинг авлодлари эса бизнинг кунгача етиб келганлар.

Шулардан бири испан санъати тарихининг ўткир билимдони, Локоя маркизи жаноб Хуан Диего де Контрерацдир. Дона Анжелина Сеговиядаги Сан Хуан де Кабалъерос чер-

ковига дафн этилган бўлиб, черков аёл умрининг сўнгги кунларини иззат-хурматда ўтказган амлокнинг шундоқ ёнгинасида жойлашган. Унинг қабр-тошига қуйидаги сўзлар битилган:

Бу ерга граф Хуаннинг қизи, Мажористон қиролининг набираси, Диего де Контрерацнинг рафиқаси таниқли зодагон хоним Анжелина де Грес дафн этилган.

Амир Темурнинг Муҳаммад ал-Кешийсига келсак, унинг Кастилияда қандай ҳаёт кечиргани ва мезбонлар билан қайси тилда муомала қилганлиги хусусида (бироз юқорида биз тахмин қилганимиздек, араб тилида сўзлашишган бўлса ажаб эмас) маълумотлар йўқ. Аммо қирол Амир Темурга янги элчилар юборишга қарор қилган пайтда яна Муҳаммад ал-Кеший пайдо бўлади.

Бу иккинчи сафар учун Хенри III ўз мулозимларидан бири бўлмиш Руи Гонсалес де Клавихони, доминикан мазхабилик руҳоний Алонсо Паесни ҳамда кўрикчи зобит Гомес де Саласарни танлади. Қирол Амир Темурнинг элчиси ҳам улар билан йўлга чиқишини буюрди, зеро бу сафар элчилар Жаҳонгир билан учрашиш учун Самарқандга боришлари лозим эди. Элчилар ўзлари билан қиролнинг мактубини ва совға-саломларини олиб йўлга тушишди.

Бу элчиларнинг бошқа элчилардан фарқи шунда эдики, сафар натижасида Клавихонинг қўли билан ёзилган ажойиб бир сафар кундалиги дунёга келди. Мазкур кундаликда улар кезиб ўтган ўлкалар, у ерларда яшовчи аҳолининг урф-одатлари ва турмуш тарзи, Амир Темур ҳукмронлиги даврида Самарқанддаги ҳаёт ҳамда бу ерда элчилар иштирок этган турли маросим ва зиёфатлар чоғида Амир Темур ва унинг қариндош-уруғлари билан бўлиб ўтган суҳбатларнинг тафсилотлари аниқ ва мукамал тасвирланган.

Тўртовлон 1403 йил 21 майда Кадикс шаҳрида генуялик савдогарлар кемасига чиқишди. Шу йилнинг октябрь ойида Константинополнинг Пера бандаргоҳига етиб келдилар. Ноқулай об-ҳаво туфайли улар қишни ўша ерда ўтказишга мажбур бўлдилар; ва ниҳоят, 1404 йил

бахорида Трабзон бандаргоҳига келиб тушдилар, ундан куруклик орқали Самарқандга йўл олдилар. Мана шу ердан бошлаб улар соҳибқирон ўрнатган қатъий тартиб-интизом ҳукмрон бўлган улкан салтанат ҳудудига қадам қўйдилар. Сафларида Муҳаммад ал-Кеший борлиги туфайли расмий делегация сифатида қабул қилинган бу гуруҳга барча манзилларда иззат-икром кўрсатилди: уларга бошпана бердилар, чопқир отлар, кўриқчилар ва ҳатто, анча миқдордаги пул билан таъминладилар, бироқ Самарқандга элтувчи асосий йўлларда риоя қилинадиган тартиб-қоидаларга барча сарф-харажатлари давлат зиммасига олинган чопарлар ҳам бўйсунушга мажбур эдилар. Улар юрадиган йўллар ва бунинг учун кетадиган муддат олдиндан белгиланган эди. Европаликлар учун бу муддат жуда қисқа эди. Улар Табриздан Султонияга, Техрондан мовий гумбазлари кўп ва машҳур шоир Умар Хайём туғилган шаҳар Нишопургача елдек учиб, заррача тин олмай, ҳолдан тойиб етиб келдилар. Нишопурда йўловчилардан бири – Гомес де Саласарнинг жони узилди. Шу ерда тупроққа қўйилган бечоранинг тани совуб улгурмасидан чопарлар яна машаққатли йўлга тушдилар. Машҳад ҳам ортада қолди, ҳозирги Афғонистоннинг шимолий ҳудудлари кесиб ўтилди ва кўхна Балх шаҳрига етиб, каттакон дарё қирғоғига чиқишди: Клавихо уни «жаннатдан оқиб чиқувчи тўрт йирик дарёнинг бири, – деб таърифлайди (аслида у Самарқанд подшоҳлигининг ва ҳозирги Ўзбекистоннинг табиий сарҳади бўлмиш Амударё эди). Дарёнинг нариги қирғоғига ўтилгач, сафар иштирокчиларига тезликни камайтиришга рухсат берилди. Қирол Хенри элчиларининг соғлиғи ва, ҳатто, ҳаётлари хавф остида қолган эди. Уч ойлик сафар давомида улар Марказий Осиёда айни ёз палласида отда икки минг километр, яъни ҳар куни ўртача қирқ километрдан ортиқроқ йўл босардилар. Йўл-йўлакай улар Амир Темурнинг ватани бўлмиш Кеш шаҳрини зиёрат қилдилар, унинг дарвозаси пештокига «Қудратимизга шубҳа қиладиган бўлсанг, биз қурдирган

биноларга бок» деган мағрур шиор битилган «Оксарой»ни томоша қилдилар.

Ва ниҳоят, Улуғ амир уларни 1404 йилнинг 8 сентябрида, Самарқанд шаҳри деворларидан ташқарида жойлашган дабдабали бир саройда расмий қабул қилди.

Клавихо бу сахнани ўз кундалигида қуйидагича тасвирлайди:

Хукмдор (Амир Темур) ҳашаматли уй олдидаги шохсупа устида ўтирарди. Унинг ёнидаги фаввора сувлари анча баландга отилиб, ҳовузга қайтиб тушар, ҳовузда эса қизил олмалар сузиб юрарди. У гулсиз шоҳи либос кийган бўлиб, оппоқ телпагининг атрофини жавоҳирлар қоплаган катта қизил ёқут безаб турарди.

Расмий кутловлардан сўнг Амир Темур яхшироқ кўриб олиш учун европаликларни яқинроқ келишларини сўради. У элчиларга одат бўйича мурожаат қилиб, Кастилия қиролининг саломатлигини суриштирди, сафар тафсилотлари билан қизиқди ва уларга: «Салтанатимизга хуш келибсиз!» – деди. Сўнг у элчиларни ўз атрофидагиларга таништириб, шундай деди:

– Мана бу элчиларни менга дунёнинг нариги бурчагидан фарангларнинг энг кудратли хукмдори – менинг ўғлим, Кастилия қироли йўллабди...

Сухбат охирида у Клавихо ва биродар Алонсони зиёфатга таклиф қилди. Таомлар тортилишидан олдин кўз кўриб, кулоқ эшитмаган бир воқеа содир бўлдимиз, у Улуғ амир томонидан олдиндан тайёрланганлигига асло шубҳа йўқ эди.

Икки европаликни гўё тасодифан Чин элчиси ўтирган супа томон бошладилар, элчи эса уларга супанинг бир четидан кўрпача-ёстиксиз жойни бўшатиб берди. Буни кўрган Амир Темурнинг қаттиқ аччиғи чиқди:

– Менинг ўғлим ва дўстим қиролнинг элчилари Чин хукмдори элчисидан юқорида ўтиришлари лозим! Биз ғанимимиз бўлмиш Чин хукмдорини – ул муттахам ўғрини бир куни дорга осадурмиз!

Бир зумда супада ўтирганларнинг ўринлари алмаштирилди: Кастилия қиролининг вакиллари эътиборли жойга ўтирдилар, Чин элчисига эса пастрокдан жой берилди. Амир Темурнинг бу хатти-ҳаракатида насроний мамлакатлардан бирининг элчилари тимсолида уларга алоҳида иззат-ҳурмат кўрсатиш ёхуд бундан буён улар билан ўзаро фойдали алоқаларни ривожлантириш истагини эмас, балки зиёфатда европаликларнинг ҳозирлигидан фойдаланиб, ўзининг бундан кейин Чин империясига нисбатан олиб боражак янги сиёсатига хизмат қилувчи дипломатик кўнгилисизлик келтириб чиқариш нияти бор эди.

У европалик меҳмонларга иззат-икром кўрсатар экан, улар ўз қиролида яхши тасаввур уйғотадиган «ижобий таассурот» билан қайтишларини истарди. Барча буюк фотиҳлар каби ҳар бир ҳаракатининг оқибатини ўйлаб иш қиладиган Амир Темур ҳеч қачон бекордан бекорга ўзига ганим орттирмас, унинг хатти-ҳаракати эса ўзининг ошқора ёхуд махфий сиёсати манфаатларига бўйсундирилган эди. Кучли насроний давлатлар билан «иттифоқ» масаласига келсак, у туркларнинг Европага таҳдиди тугатилганидан сўнг қандай иш тутишни биларди, зеро у Анқара жангидан кейин Генуя ва Венеция кемалари тутган сиёсатни – мағлубиятга учраб қочаётган усмонли туркларнинг бир қисмини нариги қирғоққа ўтказиб қўйганларини жуда яхши биларди.

Ҳенри III нинг элчилари Самарқандда икки ярим ой туришди. Улар тантана ва зиёфатларга таклиф қилиндилар, ҳукмдор уюштирган қабул маросимларида қатнашдилар, бемалол кўнгилхушлик қилдилар, кўрган нарсаларини ёзиб олдилар. Биз ҳам уларнинг хикоясидан мазкур китобнинг тегингли бобларида кенг фойдаландик.

Улар Самарқандни ҳукмдор билан хайрланмай ва ўз қиролларига жавоб мактуби олмай тарк этдилар. Бу пайтда Амир Темур ўзининг Чин устига қиладиган юриши тайёргарликлари билан жуда банд эди. Ҳукмдор энди Шарқ томон ошиқарди; зеро европаликлар билан муносабатлар

энди тарихга айланган, Клавихо билан биродар Алонсонинг уни кўришга интилишлари ишни фақат бузиши мумкин эди, холос.

Элчилар 1404 йил 21 ноябрда Самарқанддан чиқиб, Эронга йўл олган узун карвонга қўшилиб олдилар. Улар меҳмонда бўлган пайтларида олган совға-саломларини – кумуш тангалару қимматбаҳо тошлар тўла хуржунларни, соф кумушдан ясалган хонтахталару кимхоб тўпларни ўзлари билан олиб кетдилар.

Бу сафар карвон Бухородан ўтди ва Ашхобод яқинида элчилар Самарқандга келган йўлга тушиб олди. Эроннинг шимолига етганларида қалин қор ёғди: бу январь ойида содир бўлди. Йўл устида ёлланиб, хар бир қишлоқда янгиланиб борадиган ўттиз кишилик гуруҳ карвон олдида кетар ва қўлларидаги узун белкураклари билан қалин қорни кураб йўл очишарди.

Элчилар Султонияга етиб келишгач, Амир Темурнинг набираси ва шу вилоятнинг ноиб Умар Мирзодан унинг Каспий денгизи бўйидаги қароргоҳига таширф буюришлари ҳақида таклифнома олдилар. Улар меҳмондорчиликка оландилар, бироқ йўл устида ваҳима солиб қочиб келаётган одамларга дуч келдилар, улар Амир Темур оламдан ўтганлиги-ю, ўрдада биродаркушлик ва хунрезлик бошлангани ҳақида айюҳаннос солардилар. Чиндан ҳам кекса соҳибқирон 19 январда, Чин юриши чоғида оламдан ўтган эди. Салтанат парокандаликка учраганди. Элчилар бирор бошпана топиш ниятида Табризга йўл олдилар. Бу шаҳарга етиб келгач, аксинча, уларнинг юклари титкиланди ҳамда ўзлари карвонсаройлардан бирида миршаблар назорати остида саклаб турилди. Орадан тўрт ой ўтгач, Умар Мирзонинг мулозимларидан бири келиб, уларни ҳалос этди ва мол-мулкларини қайтариб бериб, ноибнинг олдига олиб кетди. Умар Мирзо уларни илтифот билан қабул қилди ҳамда уларга эркин ҳаракат қилиш ҳақидаги ўзи имзо чеккан рухсатномани тутқазди. Бироқ Табриз орқали қайта ўтиб, элчилар яна ўша миршабларнинг қўлига туш-

дилар, совға-саломларининг энг нафисларидан ажралдилар ва мазах қилиндилар. Шундан сўнг улар Трабзонга катта кийинчиликлар билан етиб келдилар, зеро Амир Темурнинг вафоти ҳақидаги хабардан сўнг йўлларда яна қайта пайдо бўлган туркман суворийларининг таъкибидан қочиб, бир неча маротаба машаққатли тоғ сўқмоқларидан юришларига тўғри келди. Шунга қарамай, улар 1405 йилнинг кеч кунда Трабзон – Пера йўналишида денгизга чиққан сўнгги кемага улгуришди. Уларнинг она ватан томон қайтишлари ноқулай об-ҳаво шароити ва одатда, киш фаслида Ўрта денгизда эсадиган қарши шамоллар туфайли кечикиб кетди. Ўзлари узок вақт қолиб кетган Италия қирғоқларидан кетишдан олдин биродар Алонсо Рим папаси билан учрашиб, Амир Темур ҳузурига қилган сафарлари ҳақида унга махфий ҳисобот топширди.

Фақат 1406 йилнинг март ойидагина элчилар Кадикс яқинидаги Сан Лукар де Баррамедага етиб келдилар ва у ердан куруклик орқали Алкала де Хенаресга йўл олдилар: маълумотларга қараганда кирол шу ерда бўлиши лозим эди. Хенри III ва унинг сарой аъёнлари уларни илиқ кутиб олди ва солномада айтилишича, «уларга шу юртларда кўрган нарсалари, йўлларда тортган азоблари ва уларни мардонавор енгганлари учун чуқур ҳурмат» билдирдилар.

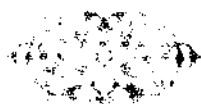
Амир Темур билан юзма-юз учрашган Клавихонинг «Энрике III нинг топшириғига биноан Буюк Амир Темур саройига қилган элчилигим йўналиши» номли бу фаройиб саргузашт қиссаси мана шундай тугади. Мазкур асар ўзининг классик испан тили ва адабиётининг шаклланишига қўшган ҳиссаси учун бутун дунёга танилади.

Асар муаллифи унинг кириш қисмида қуйидагича ёзган эди: «Бу элчилик ниҳоятда дадил ва узок ўлкаларда рўй берганлиги учун биз ўзимиз бўлган барча шахар ва давлатларни ҳамда биз кўрган барча нарсалар ва кишиларни ёзма равишда тасвирлаб бериш зарур ва лозимдир, зотан уларнинг ҳаммаси унут бўлиб кетмасин...»

Клавихо орау қилганидек, бу китоби туфайли у инсоният хотирасидан абадий жой олди, бироқ ватанига қайтгач унинг қисмати нима бўлди?

Шон-шуҳратига кўмилган адиб отаси Хенри III нинг ўрнига тахтга ўтирган киро́л Хуанга садоқат билан хизмат қилди ва элчиликдан қайтиб келганидан олти йил кейин 1412 йил 2 апрелда Мадридда оламдан ўтди. У ўз она шахрининг Сан Франсиско монастиридаги катта черковга дафн этилди. Унинг мармар билан қопланган хилхонаси тепасига тошдан ясалган бюсти ўрнатилиб, унинг пойига Клавихолар хопадонинг тўртбурчак ичидаги ярим ой тасвирланган оилавий рамзи туширилган эди. Қабртошидаги ёзув унинг Хенри III томонидан Амир Темур хузурига элчиликка юборганини эслатиб турарди.

Орадан бир неча йил ўтиб, унинг қабрини бир оз нарига суриб, очилган жойга киролича Дона Хуанани дафн этдилар. 1580 йили унинг қолдиқларини черков минбарига туташ девор ичига жойладилар; 1760 йили черковни бузиб, қайта қуриш чоғида Клавихонинг излари абадий йўқолди.

АМИР ТЕМУР ВА ФРАНЦИЯ ҚИРОЛИ ЎРТАСИДАГИ МУНОСАБАТЛАР

1396 йили француз зодагонларидан тузилган қўшиннинг Боязид томонидан Никополда махв этилиши ҳамда худди шу йили ўзининг шарқий худудлари тақдирини француз ҳукмдори қўлига топширган Генуя вассаллигини қайта тиклаш умиди Франция қироли Карл VI ни туркларга қарши курашда Амир Темур билан иттифоқ тузишга ундарди.

Қатор иқтидорсиз ёхуд омадсиз ҳокимлардан наф чиқмагач, Карл VI 1401 йили Генуяга обрў-эътиборли зодагонлардан бири, каттиққўл ва садоқатли ижрочи маршал Бусикони ҳоким этиб тайинлади. Бусико Никопол мухорабасидан омон қолган санокли французлардан бўлиб, туркларнинг ашаддий душмани ҳисобланарди. У исёнкор генуяликларни тезда тиз чўқтирди. Маршал яқинда усмонлиларга қарши яна бир жанговар юришдан қайтиб келганди. 1399 йил у атиги минг кишилиқ лашкарга бош бўлиб Эг-Мортдан олти кемада йўлга чиққан ва Константинополь қамалини ёриб ўтишга муваффақ бўлган эди. У Венеция ва Родосдан ёрдамга келган бир неча кема билан ўз қўшинини мустаҳкамлаб, турк қирғоқларига қатор шиддатли хужумлар уюштирган эди. Натижада кўп ерларни вайрон қилиб, аҳоли орасида ваҳима уйғотган, истехкомларни забт этиб, кулини кўкка совурган ва бу билан Боязидни Базелиус салтанати пойтахтини қамал қилиб турган қўшинларидан бир қисмини ўзига қарши ташлашга мажбур қилган эди.

Бусико Генуянинг ҳокими бўлгач, шаҳарнинг Шарқдаги амлоклари тақдири билан шуғулланди; у амалга оширган биринчи тадбир Генуянинг Азов денгизи бўйидаги, Қримдаги, Шио, Фамагуст ва Перадаги савдо марказлари-

га тафтишчилар юбориш бўлди. У ўз хабарчилари орқали Осиёда бўлаётган воқеа-ҳодисалардан огоҳ бўлиб турди ва ўз навбатида Карл VI га мунтазам ахборот етказиб турди.

Айнан мана шу сабабдан Франция қироли Амир Темурнинг ўз салтанатининг ғарбий ҳудудларида жойлашган давлатлар устига зафарона юришлари ва у билан Боязид ўртасида тўқнашув содир бўлишидан хабардор эди. Шу тўқнашув арафасида у Византия элчиси, доминикан мазҳаблилик руҳоний Франсуа орқали Улуғ амирга мактуб йўллади ва агар у туркларга ҳужум қиладиган бўлса, генуяликлар ва уларнинг ҳарбий денгиз қўшинларининг ёрдамини ваъда қилди. Чиндан ҳам кўп ўтмай Амир Темур Туркия ҳудудларига кирганида Бусиконинг амри билан Пера қалъаси деворларида Мовароуннаҳр ҳукмдорининг туғи хилпиради бу билан Франция қироли ва Генуя шаҳри протектори Боязидга қарши курашда Улуғ амир билан иттифоқ тузганлигини қатъий маълум қилди.

1403 йил июнь ойининг бошида Парижда рўй берган кизикарли бир воқеани ҳам Франция қироли ва Амир Темур ўртасидаги яқинлашув сиёсати билан боғлаш мумкин.

Гўё Амир Темур томонидан йўлланган доминикан орденни (мазҳаби) руҳонийси Султониянинг Жан исмли епископи Карл VI га ишонч ёрликларини топ-ширди, зарҳал харфлар билан битилган ёрликнинг бирида Улуғ амирнинг «Рости – русти» шиори битилган кичик шахсий муҳри босилган эди.

Одатда бошқа мамлакатларнинг ҳукмдорларига битилган мактубларда қўлланиладиган мактов-олқишлардан холи ва ўта расмий охангдаги бу мактубда Амир Темур икки мамлакат ўртасида савдо-сотикни ривожлантириш нияти борлигини, Францияга борган ўз тижоратчиларига қирол раҳнамолик қилса, унинг салтанатига келадиган насроний савдогарларга шахсан ўзи паноҳ бўлишини маълум қилганди. У ўз ҳузурига қиролнинг мактубини олиб келган руҳоний Франсуадан Франция қиролининг қудрати хусуси-

да эшитганини, рухоний ўз қироли қудратли қўшинга бош бўлиб йўлга тушганини ва Амир Темурнинг ҳам ғанимлари бўлмиш душманларини ер билан яксон қилганини ҳам сўзлаб берган экан. Бу, албатта, рухоний хаёлотининг маҳсули бўлиб, у Бусико амалга оширган хужумларни кўпиртириб, бўрттириб, бундан ўз мамлакати обрўсини кўтариш учун фойдаланганди. Амир Темур мактубини тугатар экан, қиролни қизиқтирган бошқа саволларга ўз элчиси жавоб беражагини маълум қилганди.

Қироллик солномачиларнинг таъкидлашича, Карл VI олис Шарқдан келган бу сирли рухонийнинг ҳикоясидан шу қадар таъсирланганки, ундан шу гапларни сарой аҳлига ҳам айтиб беришини илтимос қилган.

Опоқ соқоли, сўзамол рухоний ўзининг хаяжонли ҳикоясини Амир Темурнинг турклар устидан ғалаба қозонганини маълум қилиш билан бошлади. Сўнг у Боязидни банди қилиб, барча насроний асир ва асираларни озод этганини сўзлаб берди. Шундан кейин рухоний Амир Темурнинг савдо-сотикни йўлга қўйиш ҳақидаги таклифи насроний қироллар учун ҳам манфаатли бўлишини исботлаб берди, зеро бу қудрат соҳибининг тахт билан имзоланажак дўстлик шартномаси унинг салтанатидаги ҳозирча мушкул аҳволда кун кўраётган насронийларнинг ҳам хаётини яхшилашга ёрдам беради.

Орадан бир неча кун ўтгач, Карл VI Султония епископининг қўлига Амир Темур учун мўлжалланган жавоб мактубини топширди. Ушбу номада қирол ирқий ва диний фарқлар мамлакатлар ўртасидаги савдо-сотикни йўлга қўйишга тўсиқ бўлмаслигини билдириб, унинг ўзи Францияга келадиган тижоратчиларни ўз паноҳига олишини ҳамда Амир Темурдан Шарққа тижорат ишлари билан борадиган ўз фуқароларига нисбатан худди шундай йўл тутишни илтимос қилган эди.

Кўп тилларни пухта билувчи, тахминларга қараганда италян миллатига мансуб рухоний Венеция ва Генуя томон қайтиб кетишидан олдин «Амир Темур ҳақида хоти-

ра» номли кичик бир рисола ёзишга ҳам улгурди ва уни кўп нусхада атрофидаги одамларга тарқатиб чиқди. Бизгача француз тилидаги асл нусхаси ва лотинча таржимаси сақланиб қолган бу бебаҳо ҳужжатнинг мақсади барча қизиқувчиларни Осиёнинг янги ҳукмдорининг қисқача тарихи билан ҳамда у Европадан олишни ихтиёр этган «маҳсулотлар» рўйхати билан таништиришдан иборат эди. Амир Темур билан яқиндан мулоқотда бўлган унинг замондоши томонидан битилган ушбу матнда соҳибқирон ҳақидаги қимматбаҳо маълумотлар ўрин олган. Бундан ташқари, Султониянинг епископи ҳам соҳибқироннинг фуқароларидан бири бўлган, зеро Эроннинг шимолида жойлашган ушбу шаҳар Амир Темур салтанатига қарарди.

Ушбу «Хотира»да оташин хикоячи Улуғ амир шахсининг айрим ажралиб турувчи хусусиятларини тилга олади. У дастлаб соҳибқирон исмининг аниқ этимологиясини келтиради: Темурбек исми «темир» ва «бек» сўзларидан олинган бўлиб, «темир ҳукмдор» деган маънони англатади: «Тамерлан» сўзи эса форсча салбий бўёкка эга бўлиб, «Темур оқсоқ» деган маънони билдиради. Унинг ёзишича, Амир Темур «ўрта бўйли, мардона юз тузилишига эга, қадди-қомати чиройли, бироқ асаб томирлари кесилган, ўнг қўли ва оёғи хаста» кишидир.

Хотирада таъкидланишича, «у ўзини на подшоҳ ва на қирол деб атайти... ва барча қилган ишларини, амру фармонларини саройда иззат-хурмати жойига қўйилган хон номидан амалга оширади». Чиндан ҳам, Амир Темур тахтга Чингизхон авлодидан бўлмиш қўғирчоқ хонни ўтқазиб қўйган бўлиб, ўзи бу унвондан воз кечган. Епископ Жан Амир Темурнинг насроний ва мусулмонларга бўлган муносабатидаги қарама-қаршиликларни ҳам келтиради: «У мусулмон бўлиб, мусулмон бўлмаганларга қарши жанг қилади... У насронийлар ва айникса, фарангларга яхши муомалада бўлиб, уларни ўз салтанатига киришлари ва черковларда ибодат қилишларига қаршилик қилмайди». Муаллиф Амир Темур ўзининг иродасига қарши чиққанларни, уларнинг

мусулмон ёки насронийлигидан қатъи назар, шафқатсиз жазолайди, деб қўшимча қилади. Биз ушбу таърифни Клавихода ҳам учратамиз.

«Хотира»нинг бир боби «худо ёрлақан» Амир Темурга бағишланган. «Хотира»да Амир Темур шахси ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилади.

«У Худо танлаган инсон... у ўзига ваҳий келишини ва Худо нимани буюрса, шуни қилишини айтади... у бундан ташқари одамларнинг ҳаёлидан кечаётган фикрлар ва режаларни билишини таъкидлайди, зеро бу хислатни унга фаришталар беришган... у ўзига қарши тайёрланган фитналарни бир зумда билиб олади». Амир Темурнинг мана шундай башорат қила олиш хислатини Ибн Арабшоҳ ҳам тасдиқлайди, «Зафарнома»да эса бунга бир неча мисоллар келтирилади.

Султония епископи Жаннинг шахсига келсак, унинг ҳақиқатдан ҳам тарихда яшаб ўтганлигини кўпчилик муаррихлар тасдиқлайдилар, бироқ Амир Темурнинг мусулмон салтанатида насроний епископлигининг мавжудлиги шубҳадан холи эмас.

Бироқ, қиролликнинг эски архивларидан олинган ушбу ҳужжатлар (жумладан, Мироншоҳнинг Амир Темур қўллаган сўз ва ибораларни ишлатиб, насроний қиролларга йўллаган мактубининг таржимаси)ни диққат билан ўқир эканмиз, тиниб-тинчимас епископ форс тилида битилиб, ўзи томонидан лотин тилига таржима қилинган мактубларнинг асл матнларини усталик билан бузиб кўрсатганининг шоҳиди бўламиз. Ҳеч шубҳа йўқки, у бу ишни ўз элчилигининг ҳақиқий моҳиятини «ошириб», Франция қиролига ижобий таъсир кўрсатиш ниятида қилган. Кўриниб турибдики, излаган имкон топади.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	4
Кириш	6
Ёшлик йиллари	14
Самарқанд тарихи	29
Дастлабки зафар	40
Фарбий ва Шарқий Эроннинг забт этилиши	46
Олтин Ўрда билан биринчи тўқнашув	64
Эрон исёни ва Бағдоднинг олиниси	73
Ўрда устидан қозонилган ғалаба ва Россиянинг фатҳ этилиши	81
Ҳиндистоннинг забт этилиши	89
Мамлуқларнинг мағлубияти ва Суриянинг эгалланиши	104
Туркиянинг махв этилиши ва яничарлар халокати	128
Самарқандга қайтиш ва тантаналар	152
Амир Темурнинг ўлими. Унинг шахси ҳақида айрим мулоҳазалар	173
Салтанатининг инқирозга юз тутиши	188
Салтанатининг тикланиши ва таназзулга учраши: Шохрух ва Улуғбек	201
Темурий Бобур Самарқандни бой бериб, Ҳиндистонни эгаллагани ҳақида	214
Илова: Амир Темур ва европаликлар ўртасидаги муносабатлар	225
Амир Темур ва Франция қироли ўртасидаги муносабатлар	241

Тарихий бадий нашр

ЛЮСЬЕН КЕРЕН

АМИР ТЕМУР САЛТАНАТИ

Таржимон Б. Эрматов

Мухаррир И. Сайитқулов

Бадий мухаррир Р. Маликов

Техник мухаррир Т. Харитоновна

Кичик мухаррирлар: Д. Холматова, Г. Ералиева

Мусаххих Г. Хусанова

Компьютерда тайёрловчи Б. Душанова

Наشريёт лицензияси АІ № 158.14.08.2009.

Босишга 2016 йил 24 февралда рухсат этилди. Бичими 70×100 $\frac{1}{16}$.

Офсет қоғози. «Virtec Peterburg Uz» гарнитурасида офсет усулида босилди.

Шартли босма табағи 20,15. Нашр табағи 12,64. Адади 3000 нусха.

Буюртма № 16-107.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «O'zbekiston»

наشريёт-матбаа ижодий уйи. 100129. Тошкент,

Навоний кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10

e-mail: iptdzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

24000-00

63, 3/154

K360

Люсьен Керен

АМИР ТЕМУР САЛТАНАТИ

«O'ZBEKISTON»

ISBN 978-9943-28-570-5

9 789943 285705